

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія

ФІЛОЛОГІЯ

Випуск 2 (46)

НА ПОШАНУ

**доктора філологічних наук, професора
Йосипа Олексійовича Дзензелівського
(до 100-річчя з дня народження)**

Ужгород – 2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Мотокі Номачі, PhD, професор університету Хоккайдо, Саппоро, Японія.

Голова редакційної ради

Наталія Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови УжНУ.

Відповідальний редактор

Юрій Бідзіля, доктор наук із соціальних комунікацій, декан філологічного факультету УжНУ.

Члени редакційної колегії

Зоя Адамія, доктор філологічних наук, професор, т.в.о. обов'язки директора Інституту російської мови і літератури Цхум-Абхазької Академії наук, Тбілісі, Республіка Грузія.

Алла Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славистики Університету в Оломоуці, Оломоуць, Чеська Республіка.

Валентина Барчан, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Бедзір, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янської філології та світової літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Аніко Бергсасі, доктор філософії з галузі «Гуманітарні науки» (спеціальність: філологія), доцент, завідувач кафедри філології Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово, Україна.

Міхал Вашичек, PhD, провідний науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Василь Івашиків, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури імені Возняка, ЛНУ імені І. Франка, Львів, Україна.

Вікторія Лебович, PhD, Університет ім. Лоранда Етвеша, Будапешт, Угорська Республіка.

Олена Левченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна.

Валерій Мокієнко, доктор філологічних наук, професор Інституту славистики Грайфсвальдського університету, Грайфсвальд, Німеччина.

Леся Мушкетик, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, Київ, Україна.

Сергій Потапенко, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені О.М. Мороховського Національного лінгвістичного університету, Київ, Україна.

Мацей Рак, доктор філологічних наук габілітований, професор Інституту славистики Ягеллонського університету, Краків, Польська Республіка.

Дорота Крістіна Рембішевська, доктор філологічних наук, професор, Польська академія наук, Варшава, Республіка Польща
Іван Сабадош, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Галина Шумицька, доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Кароліна Скварська, PhD, співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Дмитро Цолін, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології, Національний університет «Острозька академія», Україна; Університет Мартіна Лютера, доцент, Лейпциг, Німеччина.

Сергій Шаров, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та зарубіжної літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна.

Желька Фінк-Арсевскі, доктор філологічних наук, професор Університету в Загребі, Загреб, Республіка Хорватія.

Мірослав Янков'як, PhD, науковий співробітник інституту славистики Чеської академії наук, Прага, Чеська Республіка.

Вероніка Баньої, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Харьківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Ольга Пискач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Кузьма, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Оксана Тиховська, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури УжНУ, Ужгород, Україна.

Олеся Барчан, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Наталія Петрица, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри словацької філології УжНУ, Ужгород, Україна.

Євген Соломін, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, завідувач кафедри журналістики УжНУ, Ужгород, Україна.

Редактор-перекладач

Оксана Миголінець, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології УжНУ, Україна.

Свідцтво про державну реєстрацію: серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» є фаховим виданням категорії «Б» із філологічних наук (спеціальність 035 – Філологія) на підставі Наказу МОН України № 886 від 2 липня 2020 року. Додаток 4. Журнал включено до Міжнародної наукометричної бази IndexCopernicus International (Республіка Польща).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», філологічний факультет, вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88017

Тел.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Дата реєстрації: 14.11.2018

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Протокол № 12 від 21.12.2021.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY**

ISSN: 2663-6840 (Print)

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series
PHILOLOGY

Issue 2 (46)

**In HONOUR
of Doctor of Philology, Professor
Yosyp Dzendzelivskyi
(to the 100th birthday anniversary)**

Uzhhorod – 2021

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Motoki Nomachi, PhD, Professor, University of Hokkaido, Sapporo, Japan.

Chairman of the Editorial Board

Natalia Venzhynovych, Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Chief Editor

Yuriy Bidzilya, Doctor of Social Communications, Dean of the Philological Faculty of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Board

Zoya Adamiya, Doctor of Philology, Professor, Acting Director of the Institute of Russian Language and Literature of the Chum-Abkhaz Academy of Sciences, Tbilisi, Republic of Georgia.

Alla Arkhanhelska, Doctor of Philology, Professor of Slavic Studies, University of Olomouc, Olomouc, Czech Republic.

Valentyna Barchan, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Bedzir, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Slavic Philology and World Literature, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Aniko Beregsasi, Doctor of Philosophy in the Humanities (specialty: Philology), Associate Professor, Head of the Department of Philology of the Transcarpathian Hungarian Institute. Ferenc Rakoczi II, Beregovo, Ukraine.

Michal Vashychek, PhD, Leading Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Vasyl Ivashkiv, Doctor of Philology, Professor, Head of the Vozniak Department of Ukrainian Literature, Franko Lviv National University, Lviv, Ukraine.

Victoria Lebovich, PhD, Lorand Etvész University, Budapest, Republic of Hungary.

Olena Levchenko, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Applied Linguistics, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Valeriy Mokienko, Doctor of Philology, Professor at the Institute of Slavic Studies, University of Greifswald, Greifswald, Germany.

Lesya Mushketyk, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Serhiy Potapenko, Doctor of Philology, Professor of the Morokhovsky Department of English Philology, Translation and Philosophy of Language, National Linguistic University, Kyiv, Ukraine.

Maciej Rak, Doctor of Philology, habilitated, professor at the Institute of Slavic Studies, Jagiellonian University, Krakow, Republic of Poland.

Dorota Kristina Rembiszewska, Doctor of Philology, Professor, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Republic of Poland.

Ivan Sabadosh, Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Halyna Shumytska, Doctor of Philology, Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Karolina Skvarska, PhD, Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Dmytro Tsohin, Doctor of Philology, Professor of the Department of English Philology, Ostroh Academy National University, Ukraine; Martin Luther University, Associate Professor, Leipzig, Germany.

Serhiy Sharov, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Ukrainian and Foreign Literature, Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, Ukraine.

Zelka Fink-Arsovski, Doctor of Philology, Professor at the University of Zagreb, Zagreb, Republic of Croatia.

Miroslav Yankovyak, PhD, Research Fellow, Institute of Slavic Studies, Czech Academy of Sciences, Prague, Czech Republic.

Veronika Banyoi, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Kharkivska, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olha Pyskach, Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Kuzma, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Ukraine.

Oksana Tykhovska, Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Literature, Uzhhorod National University, Ukraine.

Olesya Barchan, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Natalia Petritsa, Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Slovak Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Eugene Solomin, Candidate of Social Communications, Associate Professor, Head of the Department of Journalism, Uzhhorod National University, Ukraine.

Editor-translator

Oksana Myholynets, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of English Philology, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Sertificate of the State Registration: series CB № 7972 as of 9.10.2003.

«Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology» is a professional publication of category «B» in Philology (specialty 035 – Philology) on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886, July 2, 2020. Annex 4.

The journal is included in the International scientific and metric base Index Copernicus International (Republic of Poland).

All electronic versions of the articles in the collection are available on the official website edition: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Philological Faculty, 14 Universytetska str., Uzhhorod, 88017

Tel.: +380506645839, +380672841830; e-mail: visnykfilfak.uzhnu@gmail.com

ISSN: 2663-6840

Date of Registration: 14.11.2018

Recommended by the Scientific Council of the
State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University»
Minutes № 12 від 21.12.2021



**Йосип Олексійович Дзензелівський
(1921–2008)**

ВІДАД'ЕКТИВНІ ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ З ПРЕФІКСОМ ПО-

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'367.623

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).6-9

Аркушин Г. Відад'ективні якісні прикметники з префіксом *по-*: кількість використаних джерел – 11; бібліографія – 7; мова українська.

Анотація. Мовознавці давно вже звернули увагу на словотворення прикметників за допомогою префікса *по-*, що особливо поширене в болгарських та македонських говірках при творенні ступенів порівняння якісних прикметників та похідних від них прислівників: *по-добрь*, *по-добрь*, *по-богаты*, *по-широкъ*, *по-горъ*, *по-много*, *по-длъбока* (вода) та ін. Таке словотворення характерне і для інших слов'янських мов, коли до твірної основи якісного прикметника додається наголошений префікс *по-*, тобто дві ці ознаки характерні для деривації й інших слов'янських мов. Але для творення всеслов'янського словотвірного типу потрібна ще одна ознака – спільність семантики усіх новоутворень.

А цієї спільності якраз і немає: у болгарській та македонській мовах *по-* творить вищий ступінь порівняння прикметників, а в серболужицькій, словенській, сербській та хорватській – прикметники-демінутиви. Оригінальні похідні виявлені і в говірках української мови, пор. приклади: *пóвеликий* 'дещо великий', *пóвужький* 'завужький', *пóкороткий* 'короткуватий', *пóлегкий* 'легкуватий', *пóмалий*, *пóсирий*, *пóсолодкий*, *пóстарий*, *пóтяжкий* та ін., тобто в цих дериватах утверджено значення неповноти ознаки, указаної твірною основою, тому українські похідні становлять окремий словотвірний тип, що об'єднує їх лише з деякими білоруськими (*пóвеликі* 'великуватий', *пóстары* 'старуватий') та російськими (*пóсырой* 'сируватий', *пóузкий* 'вужкуватий') відповідниками.

У сучасній українській літературній мові перераховані слова відсутні, а якщо їх уводять у реєстр загальнозвичайних слівників, то при них подають різні ремарки, пор. як це в одинадцятитомному «Словнику української мови»: *пóмалий* розм. 'замалий', *пóстарий* розм. 'підстаркуватий', *пóтемний* рідко 'темнуватий', *пóсолодкий* з ремаркою *діал.*

Оскільки всі такі деривати постали від якісних прикметників за допомогою наголошеного префікса *по-* і наявні в усіх слов'янських мовах, то це уможливило ствердити, що таке творення успадковане з праслов'янської мови, хоч в семантиці лексем окремих мов і відбулися певні зрушення.

Ключові слова: префіксація, словотвірний тип, твірна основа, дериват, слов'янські мови.

Постановка проблеми. Якось на початку вісімдесятих років минулого століття проф. Йосип Олексійович Дзензелівський запитав свого аспіранта, тобто мене, чи в говірці рідного села не траплялося чути слів *пóмалий*, *пóвеликий* і т. ін., зазначивши, що словотвірні паралелі до цих дериватів найбільш поширені в болгарській мові. Тоді ж упевнено відповіли, що ці слова не вживані. І тільки через багато років переконалися, що так категорично відповідати не можна, оскільки зафіксувати *усі* лексеми навіть однієї говірки неможливо, бо для цього потрібно поспілкуватися з *усіма* мешканцями різних вікових груп, виявити не лише активно вживані лексеми, а й ті, що в пасивному запасі, а тоді ще виявиться багато оказіоналізмів та слів, що постали в результаті народної етимології, і т.д. Так сталося і з цим словотвірним діалектизмом: одного разу прийшла до нас на *вечорк'і* 'вечорниці' сусідка і сказала: *а с'òдн'і крèпно змèрзла, бо кужу́х вже пóстари*. Ось так і відшукалася потрібна паралель – і не одна: у нашому «Словнику західнополіських говірок» подані лексеми: *пóвеликий* 'великуватий', *пóдавний* 'досить давній', *пóмалий* 'малуватий', *пóстари* 'підстаркуватий'; широко вживані і прислівники

пóдавно і *пóбагато*, останній з яких може свідчити про існування прикметника **пóбагатий* (СЗГ). Такі утворення траплялися в мовленні діалектоносіїв лише старшого та найстаршого віку, що вказує на поступовий вихід цих лексем з активного вжитку.

Пізніше, зрозумівши, що професор працюватиме над новою статтею, ми свої записи передали йому, а десь через десяток літ поцікавилися, чи закінчена стаття і де опублікована. Однак отримали відповідь, що до статті *руки ще не дійшли*. Ось так з тих пір і зацікавила нас ця тема.

Аналіз досліджень. На жаль, повної характеристики цього всеслов'янського прикметникового словотворення нами не виявлено, – лише розрізнені фрагменти в деяких дослідженнях (пор.: [РБЕ IV, 51–52; Булаховський IV, 346; Соболев 1998]); невелику характеристику таких дериватів уміщено в нашій монографії «Іменний словотвір західнополіського говору» [Аркушин 2004, 671].

Отож, **мета дослідження** – характеристика деривації якісних прикметників за допомогою префікса *по-* у різних слов'янських мовах і насамперед – в українській. У роботі використано **описовий та порівняльно-історичний методи**.

Виклад основного матеріалу. Виявилось, що найбільше словотвірних паралелей до таких західнополіських дериватів наявні, як і стверджував Й. Дзедзелівський, у болгарській мові. Мовознавець і лексикограф Н. Геров зазначав, що, за його визначенням, «частка *по* вживається перед прикметниками і прислівниками при творенні вищого ступеня порівняння», і навіть ряд прикладів: *пó-добръ, пó-добръ, пó-богатъ, пó-широкъ, пó-горъ, пó-много, пó-злгъ, пó-голъма, пó-чясто, пó-надолъ, пó-длъбока (вода)*, підреслюючи, що наголос завжди на *по* (РБЕ IV, с. 51–52); пор. ще *пó-стар, пó-мал* [Булаховський IV, с. 108]; приклади з болгарських говірок: *пó-богат човѣк, пó-големò дете, пó-йтра женà, пó-мàлкийът стол* [Божков 1984, 55]. Таке словотворення досить живе і продуктивне також у македонській мові [Соболев 1998, с. 273–277].

В інших південнослов'янських мовах – сербській, хорватській, словенській – префікс *по-* якісним прикметникам надавав лише демінутивності, як і в серболужицькій [Историческая типология 1986, с. 97].

Отже, спільними ознаками цієї слов'янської деривації є: 1) твірна основа якісних прикметників і 2) словотвірний наголошений префікс *пó-*. Однак для виділення словотвірного типу цього недостатньо, оскільки для нього повинні бути характерні три єдності: «1) тотожність частиномовного уналежнення похідних і твірних слів; 2) тотожність словотворчого засобу; 3) тотожність словотвірного значення» [Вакарюк, Панцьо 2007, с. 175]. Тому, не маючи спільності в семантиці, новоутворення серболужицької, словенської, сербської та хорватської мов становлять інший словотвірний тип порівняно з болгарськими чи македонськими дериватами.

І хоч дві ознаки цієї деривації – твірний якісний прикметник і наголошений префікс *пó-* – спільні і для українських лексем, але вони становлять ще інший словотвірний тип через відмінність семантики. Найбільше таких дериватів подано у словнику Б. Грінченка, – і це зрозуміло, адже багато записувачів народної мови було об'єднано в гурт сподвижників для укладання цього унікального лексикографічного видання. Наведемо приклади таких прикметників: *пóвеликий* 'нѣсколько большой', *пóвузький* 'узковатый', *пóзеленуватий* 'не вполнѣ зрѣлый', *пóкороткий* 'коротковатый', *пóлегкий* 'легковатый', *пóмалий*, *пóсирий*, *пóсолодкий* 'сладковатый', *пóстарий* 'староватый, пожилой', *пóтемний* 'темноватый', *пóтісний*, *пóтовстий*, *пóтонкий* 'тонковатый', *пóтяжкий* 'тяжеловатый', *пóчорнявий* 'черноватый'; пор. прислівники: *пóдавно* 'довольно давно', *пóдалеко* 'далековато', *пóрано*, *пóсолодко*, *пóтемно*, *пóтісно*, *пóтяжко* (Гр, III).

Особливо багатими на такі конструкції виявилися західноукраїнські говірки, пор. приклади зі словника Є. Желехівського і С. Недільського (зберігаємо написання оригіналу): *пóвеликий, пóвохкий, пóвузький, пóгрубий, пóдовгий, пóкороткий, пóкривий, пóлегкий, пóмалий, пóмякий, пóсирий, пóслабий, пóтвердий, пóтонкий, пóтяжкий, пóширокий* (Желех, II).

У зведеному «Українському лексиконі кінця XVIII – початку XXI ст.» подані такі лексеми (частина з них з покликаннями на згадані словники Є. Желехівського та Б. Грінченка): *пóблизкий, пóвеликий, пóвузький, пóголовастий, пóдовгий, пóзеленувтий, пóкороткий, пóлегкий, пóмалий, пóнизкий, пóрідкий, пóскуний, пóслабий, пóсолодкий, пóстарий, пóсумний, пóтемний, пóтісний, пóтонкий, пóтяжкий, пóхіпкий, пóхмарний, пóчорнявий, пóширокий*; прислівники: *пóблизко, пóдавно, пóдалеко, пóкоротко, пóрідко, пóсолодко, пóтемно, пóтісно, пóтонко, пóтяжко, пóхіпко, пóхмарно* (УЛ, II–III).

З народного мовлення ці деривати потрапляли в давню писемну та книжну мову, пор. фіксації у словнику Є. Тимченка: *полегкій* 'легковатый', *послабый* 'слабоватый', *потяжкий* 'тяжеловатый' (Тим, II).

Паралелі виявлені і в багатьох українських діалектах – середньо- і східнополіському, надністрянському, надсянському, бойківському, закарпатському, лемківському і навіть слобожанському (див. приклади у: [Аркушин 2004, с. 671]). Щодо кількості фіксацій у різних джерелах, то їх частотність можна подати у такому спадному порядку: *пóвеликий, пóкороткий, пóмалий, пóсирий, пóстарий, пóдовгий, пóширокий, пóлегкий, пóтонкий* та ін.; серед прислівників найчастотнішим виявився *пóдавно*.

У літературній мові такі слова не вживані, однак СУМ реєструє декілька лексем з різними ремарками: *пóмалий* з ремаркою *розм.* 'замалий'; *пóстарий* з ремаркою *розм.* 'підстаркуватий' з покликанням на словник Б. Грінченка і прозу Марка Вовчка; *пóтемний* з ремаркою *рідко* 'темнуватий', і лише *пóсолодкий, пóсолодко* та *пóдавно* (останній теж із покликанням на словник Б. Грінченка) позначено як *діал.* [СУМ, VI, VII]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» повторив ці ж лексеми у своєму реєстрі, лише *пóмалий* відніс до діалектизмів [ВТССУМ 2004]. З цих ремарок так і незрозуміло, як лексикографи визначали статус таких слів: які з них належать до розмовної лексики, а які до діалектної, як і незрозуміло, чи ремарка *рідко* вказує на літературний статус лексеми *пóтемний*.

Як бачимо, українські деривати вказують на ознаку предмета, яка виражена меншою мірою, ніж та, що схарактеризована твірним прикметником: *великий* 'повністю великий' – *пóвеликий* 'трохи великий; дещо великий; великуватий', тому українські утворення, маючи дві спільні ознаки, напр., з болгарськими чи македонськими, не можуть з ними становити один словотвірний тип – семантика інша.

Цю українську оригінальність було враховано і в «Програмі до збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука та Є. Тимченка, де записувачам рекомендовано звернути увагу на функціонування дериватів *пóгнилий, пóкороткий, пóтвердий, пóтеплий, пóтовстий, пóтонкий, пóхолодний, пóширокий* [Програма, с. 99].

Якщо ж в українських дериватах префікс *по-* ненаголошений, тоді в семантиці прикметника між твірною основою і новоутвореною не відбулося ні-

яких змін, пор.: *побільший* ‘більшій’, *поголовний* ‘шумний’, *погористий* ‘гористий’, *поземний* ‘горизонтальний’, *попідземний*, *попортяний* = ‘портяний’, *посуконний* ‘состоящий из чистых шерстяных ниток’ [Гр, III].

Зазначимо, що українські деривати становлять один словотвірний тип лише з окремими білоруськими (*півелікі* ‘великаваты’, *постары* ‘стараваты’; пор. прислівники *півеліко*, *півгусто*, *півдалеко*, *півдаўно* [ТС, IV] та російськими відповідниками (*півсырой* ‘сыроватый’, *півузкий* ‘узковатый’, *півсиний* (замість тлумачення подано [Знач. ?]); пор. прислівники *півсыро*, *півузко* [СРНГ, в. 30]).

А в польській мові у зв’язку з фіксованим наголосом на передостанньому складі префікс і не може бути наголошеним, пор. приклади: *pochudy*, *roszarny*, *pokrzywy*, *potapy*, *potłody* (Indeks, II); див. також [Warchol 1967]. За свідченнями Л. Булаховського, такі деривати є в чеській (*počerný*,

počerný) та словацькій (*pobelavý*, *pobledast*, *počerný*, *počernavý*, *počernastý*) мовах, але теж із ненаголошеним префіксом [Булаховський IV, с. 108]. Отже, у такій слов’янській деривації виділяємо три словотвірні типи: 1) болгарсько-македонський; 2) сербохорватсько-словенський, до якого лучиться і сербо-лужицька мова, та 3) східно-західнослов’янський.

Висновки. Таке всеслов’янське словотворення свідчить про його успадкування з праслов’янської мови. Ще раніше Л. Булаховський зробив припущення: «Можливо, таким чином, що в українській мові відповідні слова і їх наголос – залишок глибокої давнини» [Булаховський IV, с. 346], (див. також [Историч. типология, с. 97]).

Подальша фіксація діалектних текстів, думаю, зможе виявити ще не один такий архаїзм в українських говірках.

Ось така *пóкоротка* історія з дериватами *пóмалий* і *пóвеликий*.

Умовні скорочення джерел

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь, 2004. 1440с.
Гр – Грінченко Б. Словарь української мови : У 4-ох томах. Київ, 1907–1909.
Желех – Желєхівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. Т. 1–2. Львів, 1886.
Програма – Михальчук К., Тимченко Е. Програма для збирання діалектичних одмін української мови. Київ, (б.р.). 202 + IV с.
РБЕ – Геров Н. Речник на българския език. Ч. I–V. София, 1975–1978.
СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк, 2016. XXIV + 648 с.
СРНГ – Словарь русских народных говоров. Выпуск 30. Санкт-Петербург, 1996. 384 с.
СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970–1980.
Тим – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Т. 1–2. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003.
ТС – Тураўскі слоўнік. Т. 1–5. Мінск, 1982–1987.
УЛ – Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. К., 2017.
Indeks – Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”, I–II. Kraków, 1999.

Література

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк, 2004. 764 с.
2. Божков Р. Димитровградскія (царибродскія) говор. София, 1984. 194 с.
3. Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 томах. Київ, 1975–1983.
4. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль, 2007. 260 с.
5. Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. Киев, 1986. 286 с.
6. Соболев А.Н. О значениях македонского компаративного *по-*. *Слово и культура. Памяти Н.И. Толстого*. Т. I. Москва, 1998. С. 272–279.
7. Warchol S. Gwary dawnej Ziemi Stężyckiej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. 189 s. + 2 mapy.

Legend

- ВССУМ – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Big explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin, 2004. 1428 s. [in Ukrainian].
Гр – Hrinchenko B. (1907–1909) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. Vol. 1–4. Kyiv [in Ukrainian].
Желех. – Zhelekhivskiy Ye., Nedilskiy S. (1886) Malorusko-nimetskyi slovar [Little Russian-German dictionary]. Т. 1–2. Lviv [in Ukrainian].
Програма – Mykhalchuk K., Tymchenko Ye. Prohrama dlia zbyrannia dialektychnykh odmin ukrainskoi movy [Program for collection of dialect variations in the Ukrainian language]. Kyiv, (b.r.). 202 + IV s. [in Ukrainian].
РБЕ – Herov N. Rechnyk na bylharskyia ezyk [Dictionary of the Bulgarian Language]. Ch. I–V. Cofyia, 1975–1978 [in Bulgarian].
СЗГ – Arkushyn H. (2016) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok [The Dictionary of Western Polissian Dialects]. Lutsk. XXIV + 648 s. [in Ukrainian].

СРНГ – Slovar' russkikh narodnykh govorov [Dictionary of Russian Vernacular Sub-dialects]. Vypusk 30. Sankt-Peterburg, 1996. 384 s. [in Russian].

СУМ – Slovnyk ukraïnskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language] (1970–1980). Vol. 1–11. Kyiv [in Ukrainian].

ТМ – Tymchenko Ye. (2002–2003) Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukraïnskoi movy XV–XVIII st. [Materials for the dictionary of the written and literary language of 15th–18th centuries]. Vol. 1–2. Kyiv; Niu-York [in Ukrainian].

ТС – Turavski slovník [Dictionary of Sub-dialects in the area of Turov]. (1982–1987). T. 1–5. Minsk [in Belarusian].

УЛ – Ukraïnskyi leksykon kintsia XVIII – pochatku XXI st.: slovnyk-indeks [Ukrainian Lexicon from the end of 18th century till the early 2000s: reference dictionary]. I–III. (2017). Kyiv [in Ukrainian].

Індекс – Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”, I–II (1999). Kraków [in Polish].

References

1. Arkushyn H. (2004) Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovoru [Nominal Word Building of West Polissya Dialect Derivation]. Lutsk. 764 s. [in Ukrainian].
2. Bozhkov R. (1984) Dimitrovgradskij (caribrodskij) govor [Vernacular Sub-dialect in Dimitrovgrad (Tsaribrod)]. Sofija. 194 s. [in Bulgarian].
3. Bulakhovskiy L.A. (1975–1983) Vybrani pratsi [Selected Works]. Vol. 1–5. Kyiv [in Ukrainian].
4. Vakariuk L.O., Pantso S.Ye. (2007) Ukraïnskyi slovotvir u terminakh. Slovnyk-dovidnyk [Ukrainian Word-building in Terms. Dictionary-Reference Guide]. Ternopil. 260 s. [in Ukrainian].
5. Istoricheskaya tipologiya slavyanskikh yazykov [Historical Typology of Slavonic Languages] (1986) Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologija. Kiev. 286 s. [in Russian].
6. Sobolev A.N. (1998) O znacheniyakh makedonskogo komparativnogo *po*-[About meanings of Macedonian comparative *po*-]. *Slovo i kultura. Pamyati N.I. Tolstogo*. T. I. Moskva. S. 272–279 [in Russian].

ADJECTIVE QUALITATIVE ADJECTIVES WITH THE PREFIX *ПО-* (*PO-*)

Abstract. Linguists have long turned attention to word building of adjectives with the help of prefix *no-* (*po-*), that is widely spread in the Bulgarian and Macedonian dialects to form degrees of comparison for qualitative adjectives and adverbs derived from them: *пó-добръ*, *пó-добръ*, *пó-богаты*, *пó-широкъ*, *пó-горъ*, *пó-много*, *пó-дълбока* (*water*) etc. Such type of word building is characteristic of other Slavonic languages when the stressed prefix *nó-* is added to a stem of a qualitative adjective; it means that these two features are characteristic of derivation in other Slavonic languages. But to form all-Slavonic word building type one more feature is required – common semantics of all innovations.

However, there is a lack of common semantics: in the Bulgarian and Macedonian languages *no-* forms the superlative degree, and in the Sorbian, Slovenian, Serbian and Croatian ones it forms diminutive adjectives. Original derivatives are also found in the Ukrainian sub-dialects, compare examples: *пóвеликий* ‘дещо великий’, *пóвузкий* ‘завузкий’, *пóкороткий* ‘короткуватий’, *пóлегкий* ‘легкуватий’, *пóмалий*, *пóсирий*, *пóсолодкий*, *пóстарий*, *пóтяжкий* and others, these derivatives show the diminution of quality described by the stem, so the Ukrainian derivatives constitute a separate word-forming type that go in with some Belarusian (*пóвеликі* ‘великуватий’, *пóстары* ‘старуватий’) and Russian (*пóсырой* ‘сируватий’, *пóузкий* ‘вузкуватий’) correspondent words.

In the modern Ukrainian standard language the above mentioned words are absent and even if they are entered in the register of commonly used dictionaries, they are provided with various remarks, compare as it is given in the eleven-volume “Dictionary of the Ukrainian Language”: *пóмалий coll.* ‘замалий’, *пóстарий coll.* ‘підстаркуватий’, *потемний rarely* ‘темнуватий’, *пóсолодкий* with the remark *dial.*

Since all these derivatives are derived from qualitative adjectives with the help of the stressed prefix *po-* and present in all Slavonic languages, so it is possible to claim that this type of formation is inherited from the Proto-Slavonic language, whereas there have been some changes in the semantics of certain languages.

Keywords: prefixation, word building type, stem, derivative, Slavonic languages.

© Аркушин Г., 2021 р.

Григорій Аркушин – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; hryhor@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>

Hryhorij Arkushyn – doctor of Philology, Full Professor, Lesya Ukrainka National University in Lutsk; hryhor@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>

ПРОСТОРОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВНИХ ЯВИЩ У ДІАХРОНІЇ: ТРАЄКТОРІЯ ЇХ ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'0'28'37

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).10–18

Багнюк Н. Просторові характеристики мовних явищ у діахронії: траєкторія їх вивчення в українському та слов'янському мовознавстві; кількість бібліографічних джерел – 40; мова українська.

Анотація. Актуальність реконструкції мовного ландшафту з увагою до поширення лінгвальних одиниць у мовному континуумі минулих століть не викликає сумнівів. Такі відомості дають змогу не лише виявляти й досліджувати генезу мовних явищ, іншомовні впливи, міжмовні контакти, міждіалектні взаємовпливи, а й загалом простежити особливості взаємодії лінгвістичних, соціальних та культурно-історичних явищ у певному часовому відтинку. Особливу наукову цінність має географічна проєкція лексичних одиниць із писемних пам'яток конкретного періоду, даючи змогу глибше пізнати семантичну структуру слів, що сформувалася під впливом лінгвальних та екстралінгвальних чинників. Датовані й локалізовані в просторі писемні пам'ятки, «свідки» функціонування мови в конкретному часі й просторі, потрапляючи в поле зору лінгвістів, здатні оприятити важливу для пізнання мовного буття інформацію. У статті авторка постановила собі простежити еволюцію лінгвістичних ідей (в україністиці і загалом у славістиці) щодо вивчення просторової поведінки мовних явищ у діахронії на підставі даних із писемних пам'яток та виявлення діалектної домінантності давніх локалізованих і анонімних пам'яток. Простежено тривалу традицію застосування прийому безпосереднього зіставлення мовних рис давніх текстів із відповідними рисами сучасного говору чи групи говорів (праці І. Свенціцького, І. Огієнка, І. Панькевича, С. Бевзенка, І. Керницького, О. Горбача, І. Чепіги, В. Німчука та ін.), викристалізування ідеї історичного лінгвокартографування, себто створення діахронійного атласу української мови, який дав би змогу розкрити взаємозв'язки різних елементів мовної системи в різні періоди (Й. Дзендзелівський), вивчення мовного буття засобами лінгвістичної географії в працях сучасних лінгвістів (П. Гриценко, Л. Коць-Григорчук, В. Мойсієнко, Б. Осовський та ін.). Системне опрацювання даних із писемних пам'яток із проєкцією цих даних на лінгвістичну мапу створює умови для аналізу структурних різновидів мовних фактів та історії мовних явищ, для виявлення місць виникнення явищ, осягнення специфіки їх розвитку, закономірностей функціонування, змін території поширення.

Ключові слова: писемна пам'ятка, мовні риси, історична діалектологія, лінгвістична географія, географічна проєкція мовних явищ, діалектний простір, діалект.

Постановка проблеми. Вивчення мовного буття в його історичній ретроспективі можливе передусім на підставі мовних фактів, почерпнутих із пам'яток писемності, «наукова цінність яких визначається насамперед їх часовою близькістю до досліджуваних діалектних процесів і мовних явищ», зазначає Г. Півторак й акцентує на тому, що «для дослідження етно- й глотогенезу східних слов'ян, зокрема й українців, принципове значення [...] мають насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел і способи їх наукової інтерпретації» [Півторак 2015, с. 7–9]. Саме тексти дають змогу простежити особливості взаємодії лінгвістичних, соціальних та культурно-історичних явищ, які тривали в часі й локалізувалися в просторі. Час і простір здатні надати мовному явищу багатовимірності, створюючи умови для вивчення його еволюції, трансформації чи нівеляції у плинності мовного буття. Шлях від фіксації мовної риси в писемній пам'ятці до її локалізації у мовному (діалектному) просторі – складний дослідницький алгоритм, і те, в який спосіб (способи) й за допомогою якого дослідницького арсеналу методів, засобів та інструментів його опрацьовано в українському та слов'янському мовознавстві, важливе для розуміння перспективи студій такого типу.

Аналіз досліджень. Вивчення історичного розвитку мовних явищ у часі та просторі має в

українському мовознавстві тривалу традицію: славісти світового рівня, історики мови й діалектологи І. Свенціцький, І. Огієнко, Л. Гумецька, І. Панькевич, І. Керницький, В. Німчук, І. Чепіга, Д. Гринчишин та ін. заклали своїми працями надійний фундамент для розвитку українського діахронійного мовознавства. Студії українських лінгвістів над мовою писемних пам'яток з української етнічної території, зокрема з фокусом на їх діалектній домінанті, активізувалися у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. С. Гриценко систематизувала їх у своєму дослідженні про локальний маркер у документах др. пол. XVII–XVIII ст., справедливо зазначивши, що «ці праці різняться різновекторністю дослідження мовного матеріалу та критеріями його характеристики» [Гриценко 2020, с. 110–111]. С. Гриценко аргументує потребу застосування текстуального підходу до аналізу рукописної документальної спадщини, який «розкриє структурно-типологічну неоднорідність пам'яток, дасть змогу реконструювати vs озвучити «живе» українське народне мовлення, а відтак – відтворити мовний світ українця за різними параметрами: соціальними, професійними, територіальними etc.» [Гриценко 2020, с. 122].

Ідею Ф. де Сосюра про системність і неоднаковість мови вздовж вертикальної (часової) і горизонтальної (просторової) осі, про діалектне мовлення як систему систем, про здатність діалектного

простору відображати етапи мовної еволюції розвинули у своїх працях із теорії лінгвістичної географії представники *московської школи лінгвогеографії*, зосередженої на роботі із Загальнослов'янським лінгвістичним атласом [Аванесов 1952; Аванесов, Бернштейн 1959], українські лінгвісти Ф. Жилко – засновник *української школи лінгвогеографії* [Жилко 1970; 1980], А. Залеський, Т. Назарова, І. Матвіяс, Я. Закревська, М. Онишкевич, Д. Бандрівський, П. Приступа та ін. її представники. Окреме місце у плеяді мовознавців належить Й. Дзендзелівському [Дзендзелівський 1969; 1970; 1981], який одним із перших обґрунтував потребу залучення до студій над історією мовних явищ засобів, методів і прийомів лінгвістичної географії. Комплексний погляд на еволюцію українського діалектного простору властивий працям Л. Коць-Григорчук [Коць-Григорчук 2002; 2011; 2013]. На сучасному етапі значний поступ у цьому напрямі мовознавства відбувся завдяки фундаментальним працям П. Гриценка [Гриценко 1993; 1994а; 1994б; 2003; 2014].

Мета статті – простежити еволюцію ідей передусім українських, а також російських, польських, білоруських лінгвістів щодо можливостей вивчення просторової поведінки мовних явищ у діяхронії на підставі даних із писемних пам'яток та виявлення діалектної домінантності давніх локалізованих і анонімних пам'яток.

У статті застосовано описово-аналітичний та метод моделювання системи наукових ідей задля увиразнення етапів у розвитку теорії і практики обраного для дослідження вектора мовознавчих студій.

Виклад основного матеріалу. Виявлення діалектної основи давнього тексту – складна й часто суперечлива дослідницька проблема, і передусім тому, що лінгвісти й історики-медієвісти, за влучним висловом Н. Яковенко, не мають шансів безпосередньо «поставити минулому запитання». До цілого комплексу проблем слід додати й «нерівномірний розподіл писемних пам'яток із географічного й часового поглядів, переважно пізні копії, замість первісних оригіналів, їхня старослов'янська (згодом – церковнослов'янська) мова, потужний струмінь якої виступає навіть у давній світській писемності, усталені форми письма й традиційна орфографія» ускладнюють уявлення про живе мовлення їхніх авторів [Півторак 2015, с. 9–10].

Учені сходяться в думці, що в мові писемних пам'яток є особливості, що їх свідомо, а здебільшого несвідомо привніс автор / переписувач, будучи репрезентантом певного діалектного оточення та середовища (консервативне церковно-монастирське чи демократичне судово-канцелярське). Відтак текст – традиційно-канонічний чи вільно індивідуалізований стає для дослідників «доказом» рівня освіченості автора та місця здобуття освіти і навіть може скласти уявлення про вдачу автора: чи наслідує він випробувані часом писемні традиції, чи дотримується тексти церковнослов'янського правопису, відтворюючи тексти Святого Письма, учительних Євангелій, і, навпаки, слідує правописній моді у творах світської літератури, насичуючи рукописи нововведеннями,

іншомовними елементами, унікально-авторськими новотворами тощо. Живомовна стихія доволі впевнено, відповідно до реформаційних ідей, проникала до текстів, церковно-релігійних у тому числі. Для прикладу, текст пам'ятки проповідницького жанру поч. XV ст. з умовною назвою «Страсті Христові» анонімного автора Данила, ймовірно, вихідця з мовної стихії, яку сьогодні окреслює південно-західне наріччя української мови, репрезентує той тип церковнослов'янсько-української несиметричної диглосії, коли автор обирає мовний код залежно від змісту повідомлення: новозавітній сюжет відтворює традиційною церковнослов'янською мовою української редакції з дотриманням відповідних правописних норм, натомість власні міркування, повчання й коментарі (відступи від сюжету пасійного оповідання) у тому ж таки творі вербалізує мовою свого повсякденного спілкування, щедро маркуючи її різноманітними засобами емоційного підсилення й увиразнення [Багнюк 2016].

Ціла когорта вчених, дослідників мови рукописів і стародруків, керуючись постулатом про відносну сталість мови етносу на певній території впродовж багатьох століть за умови неперервності етнокультурного розвитку, відсутності великих переміщень населення, посилення міжетнічних контактів або асимілятивного наступу мови-агресора, вважає, що географія сучасних мовних явищ є проекцією цих явищ у минулому. Г. Півторак, покликаючись на Л. Залізняка, стверджує, що «завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови [...] етнічного організму протягом усього його життя», і далі: «від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності [...] на українських етнічних землях [...] розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського» [Залізник 1997, с. 66–67; Півторак 2015, с. 15–16]. Цієї позиції дотримується дослідниця еволюції українського діалектного простору Л. Коць-Григорчук, ствержуючи, що «українська мова як мова здавна землеробського населення має свою історичну глибину, свої дуже давні діалектні утворення», а пам'ятки історії мови «з'явившись колись в українському мовному просторі, [...] до сьогодні не втратили здатності локалізуватись у ньому» [Коць-Григорчук 2002, с. 139].

У відомих історико-лінгвістичних працях І. Свенціцького, І. Огієнка, І. Панькевича, С. Бевзенка, І. Керницького, О. Горбача, І. Чепіги, В. Німчука, О. Купчинського, Д. Гринчишина та ін., зокрема й у тих, що спрямовані на визначення мовної (діалектної) належності писемних пам'яток різних періодів і жанрів, уже понад століття застосовувано прийом безпосереднього зіставлення мовних рис давніх текстів із відповідними рисами сучасного говору чи групи говорів. Такі дослідження дають змогу локалізувати тексти в українському діалектному просторі, виявити лінгвальні особливості, що домінували в кожному періоді на певній території. Студіюючи мову українських ділових документів XIV і наступних століть, Л. Булаховський навіть висно-

вус: «Ми маємо абсолютно надійні дані не тільки для локалізації, а навіть, сказати б, для *індивідуалізації* (курсив – Н.Б.) матеріалу» [Булаховський 1956, с. 37].

Питання територіально-діалектної належності українських писемних пам'яток XVI–XVII ст. уперше актуалізоване в працях І. Керницького, зокрема в монографії «Система словозміни в українській мові (на матеріалах пам'яток XVI ст.)» [Керницький 1967]. Опрацьовуючи локалізовані джерела з різних теренів української етнічної території – Бойківщини, Лемківщини, Закарпаття, Волині, Наддністрянщини, Наддніпрянщини, учений використовує для зіставлення матеріал цілого спектру синхронічних діалектологічних досліджень окремих діалектних обширів (здебільшого на матеріалах діалектологічних експедицій першої половини й до середини XX ст.). З властивою йому дослідницькою відвагою І. Керницький у висновку своєї студії розмежовує засвідчені в опрацьованих пам'ятках із Галичини та з Волині, Київщини й Чернігівщини флексії, реконструюючи мовний ландшафт цих теренів [Керницький 1967, с. 279–285].

У контексті лексикографічного опрацювання української мови ранньомодерного періоду для фундаментального «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» діалектну основу мови низки ключових текстів тривалий час досліджував Д. Гринчишин. Учений звертає увагу, що тексти досліджуваних пам'яток різною мірою відбивають вплив діалектного мовлення їх авторів, що зумовлене низкою чинників (жанр тексту, умови його виникнення й призначення, рівень і місце здобуття освіти автора), у тому числі й територіальною належністю: «найбільшу кількість мовних рис, співзвучних з відповідними діалектними рисами сучасних українських говорів, фіксують пам'ятки ділового письменства, що походять із сільських канцелярій (акти села Одрехови), покрайні записи на церковних книгах, рукописні учительські Євангелія, інтермедії, народні пісні. [...] Найбагатше відбиті діалектні особливості у пам'ятках, писаних на території Закарпаття і Надсянщини, дещо менше – у пам'ятках, що походять з території Галичини і Волині, і найменше – у пам'ятках з території Центральної України» [Гринчишин 1983, с. 14 – цит. за Гриценко 2020, с. 111]. У статті «Писемні пам'ятки XVI – п.п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів» учений систематизує власні спостереження за фонетичними, граматичними й лексичними рисами мови давніх текстів із різних територій, виявляючи унікальні мовні риси цих пам'яток і відповідно групує їх за діалектною належністю [Гринчишин 2001]. Названі праці, без сумніву, створюють імпульси для подальших пошуків і локалізацій в українському діалектному просторі збережених в Україні та за її межами давніх рукописів і друків, авторами яких були відомі й невідомі українці.

Дослідження початку XXI ст. засвідчили удосконалення методики: зібрані дані про писемну пам'ятку співвідносять з відомостями про місця

побутування рукопису чи стародрука (провенієнції), до уваги беруть мовні риси пам'яток тієї самої часової та територіальної належності, а також відомості з історії, історичної географії, археології, результати діалектологічних досліджень сучасного стану та історії відповідних говорів [пор. Аванесов 1952, с. 27], і, що надважливо, для студій було більшою чи меншою мірою залучено дані Атласу української мови, автори карт, легенд і коментарів до карт якого дотримувалися принципу історизму як основного критерію інтерпретації діалектного матеріалу (про перспективи використання загальнонаціонального атласу йтиметься далі), вважаючи, що діалектний простір народу відображає історію його мови [Див. для прикладу: Німчук 1997; 2007; Чепіга 2001; Гринчишин 2001; Коць-Григорчук 2002; Мойсієнко 2018; Багнюк 2011 та ін.]. Комплексне вивчення кожної писемної пам'ятки дає змогу відмежувати в її тексті написання, що відображають живе тогочасне мовлення, від написань, властивих т. зв. традиційній книжно-писемній мові, доповнить новими узагальненнями українську історичну діалектологію, реконструюючи елементи лінгвогеографічного ландшафту минулих епох.

Український і білоруський мовознавець П. Бузук одним із перших в українському мовознавстві утвердив думку, що «історичне студювання мови повинно по змозі йти з географічним дослідженням окремих процесів у минулі часи» [Бузук 1932, с. 469], обґрунтував методологічні засади лінгвогеографічних студій [Бузук 1931; 1932], які детально проаналізувала в низці публікацій О. Голуб, дійшовши висновку, що географічна параметризація лінгвістичних процесів стала пріоритетною на протигагу вивченню мовних особливостей певної окресленої території [Голуб 2006].

Й. Дзендзелівський своїми студіями [Дзендзелівський 1965; 1970; 1981; 2000 та ін.] значно поглибив мовознавчий напрям, яким синтезовано дані лінгвістичних атласів і відомості про історію мовних фактів; дослідник стверджує, що «географія мовного явища зумовлена його історією. Тому докладна інформація про просторове розміщення мовного явища у вигляді географічної проєкції чи лінгвістичної карти нерідко дає ключ для виявлення ряду загадкових питань його історії» [Дзендзелівський 1965, с. 20]. У праці «Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови» Й. Дзендзелівський висловив ідею історичного лінгвокартографування, створення діахронічного атласу української мови, який дав би змогу розкрити взаємозв'язки різних елементів мовної системи в різні періоди; характеризувати її стан у певну епоху; ця праця, як зазначив учений, продемонструвала б в усій природній складності еволюції мовної системи – від періоду до періоду [Дзендзелівський 1970, с. 30]. Дослідник вказує на необхідність вивчення окремих хронологічних періодів історії мови при якнай докладнішому врахуванні всіх без винятку місцевих різновидів мовних явищ та їх варіантів, тобто в застосуванні лінгвогеографічного аспекту; вивчення історії мови засобами лінгвістичної географії, на його думку,

може мати такий алгоритм: а) монографічний опис із наведенням мовних явищ з огляду на їх територіальне виявлення і відповідною інтерпретацією; б) укладання історичних лінгвістичних карт та їх коментування; в) вивчення груп говорів у певні періоди. Автор наголошує, що історичне лінгвістичне картографування можливе лише на підставі датованих і територіально локалізованих пам'яток, при тому їх має бути достатньо велика кількість. Наслідком таких студій можуть стати узагальнення та висновки щодо генези та еволюції певного мовного явища в певні історичні епохи, взаємозв'язки його з іншими явищами [Дзендзелівський 1970].

Лінгвістична атрибуція текстів минулого дає змогу «почути» голос писаря / переписувача тексту, реконструювати його мовну (діалектну) особистість і окреслити мовно-культурну картину світу. Лінгвогеографія, на думку С. Бернштейна, – це той резерв, який виводить вивчення історії мов слов'янських народів на новий етап [цит. за: Демина 1995, с. 84]. Сам текст може стати «інформантом» для лінгвіста, якщо його дослідити за питальником лінгвістичного атласу: «Широке зіставлення карт лінгвістичного атласу з іншими джерелами (писемними пам'ятками різних періодів, діалектологічними дослідженнями й матеріалами, топонімійними відомостями тощо), без сумніву, дасть новий і достатньо надійний матеріал для відтворення правдивої історії народної мови» – ця думка належить С. Бернштейнові, уперше її опубліковано в статті вченого «Актуальные вопросы изучения истории болгарского языка» (1983) [цит. за Демина 1995, с. 75 перекл. – Н. Багнюк]. Є. Дьоміна, дослідниця з наукової школи С. Бернштейна, застосувала цю методику для просторової параметризації писемної пам'ятки болгарської мови XVII ст.: розписаний за питальником сучасного лінгвістичного атласу діалектний матеріал, засвідчений у досліджуваному тексті, послідовно співвідноситься з даними ізоглос сучасних карт – окремо кожна діалектна риса. Укладені карти дали змогу відмежувати території, жодною мовною рисою не пов'язані з діалектною базою тексту пам'ятки. Оскільки конфігурації сучасних ізоглос властива широка амплітуда, виникає змога карта за картою звужувати обшир можливої локалізації діалектної бази тексту. Накладання карт дасть змогу виокремити ареал, де могли в минулому співіснувати виявлені діалектні риси [Демина 1995, с. 78]. Удосконалені підходи до лінгвогеографічного аналізу мовного матеріалу давнього тексту окреслюють ступінь його лінгвістичної інформативності і спонукають до пошуку відповідей на запитання: чи перебуває мова пам'ятки в однозначній відповідності з певним комунікативним утворенням часу її створення? Яка територіальна локалізація і статус цього утворення? Чи діалектні риси, властиві досліджуваному тексту, виявляють на лінгвістичній карті нашаровані один на одного ареали свого поширення? [Демина 2005, с. 16].

В українському мовознавстві нову візію синтезу діалектології та історії мови репрезентують теоретичні й практичні напрацювання в лінгвогеографії

із властивим їй сприйманням діалектного простору в його цілісності [Коць-Григорчук 2013, с. 9]. Л. Коць-Григорчук влучно зазначає: «Сучасні лінгвогеографічні дослідження дозволяють стверджувати, що життя мови з його динамікою, елементами статичності та всіма ознаками розвитку відбувається в просторі та часі, але зміни зароджуються в просторі, а час тільки їх фіксує. Саме у просторі вони в основному закономірно виникають, розвиваються і занепадають» [Коць-Григорчук 2011, с. 44]. Мовний ландшафт із неоднорідно поширеними в ньому різномірними явищами – предмет вивчення лінгвістичної географії, і лінгвогеографічні студії, передусім Атлас української мови (АУМ) як фундаментальний здобуток української школи лінгвогеографії проф. Ф. Жилка, у якому за відповідною програмою (464 основні запитання) скартографовано 2358 говірок, створюють підґрунтя для реконструкції в діалектному просторі історичних етапів розвитку мови, виявлення зв'язків між цими етапами та їхньої тяглості в часі, визначення відносної хронології мовних явищ [Коць-Григорчук 2013, с. 9]. З. Лещинський навіть зауважив, що «лінгвістична географія постала як результат зацікавлення мовною діакронією, через що її часто (і небезпідставно) трактують як метод діакронійного дослідження мови» [перекл. Н. Багнюк; Leszczyński 1980, с. 89]. Саме лінгвістичні атласи, репрезентуючи розташування явищ у просторі, дають змогу визначити напрями динаміки елементів структури діалектної мови, карта не лише демонструє загальні закономірності розташування ізоглос задля класифікації та групування говорів, вона доступне для аналізу просторові вияви діалектних процесів [Гриценко 1994а]. АУМ зумовив новий погляд на український діалектний простір як на «єдину історично складену неперервну цілість», було доведено «мовну єдність на всій українській етнічній території і відповідність окремих діалектних елементів сучасним літературно нормативним» [Коць-Григорчук 2013, с. 9]. Відомості з карт атласів та їх інтерпретація, нагромаджений матеріал діалектологічних студій створюють умови для локалізації комплексів мовних рис писемної пам'ятки в діалектному просторі, а зони їх максимального нашарування вважати ймовірними місцями походження автора чи переписувача давнього тексту [Коць-Григорчук 2002, с. 139–145; Нетреба (Багнюк) 2004, с. 231–240].

Праця П. Гриценка «Простір і час у лінгвістичній географії» у контексті окресленої проблематики привертає особливу увагу: переконливим є погляд на географію окремих явищ у зв'язку з можливою реконструкцією послідовності етапів змін цих явищ [Гриценко 1994б, с. 105]. Лінгвістична карта АУМ «урівняла» на одній площині архаїчні елементи – вихідні в розвитку певної одиниці мови, та одиниці похідні – результати кількоетапних змін вихідного стану [Там само, с. 101]. Автор висновує, що «у лінгвокартографуванні, де на передній план проступає географія, час виявляється прихованою ознакою, яка може бути окреслена внаслідок інтерпретації просторових характеристик. Ще одним

важливим елементом, що визначає напрями і глибину динаміки явищ, є їх структура: час відбивається не лише на величині ареалу, а й на глибині структурних перетворень» [Там само, с. 107].

Сьогодні, коли діалектологія та лінгвогеографія володіють значним масивом матеріалу, великою доказовою базою із більшості діалектних обширів, локалізація в просторі й у часі давнього тексту, використання методології лінгвістичної атрибуції, визначення належності текстів до національних культур і літератур, набуває щоразу виразнішої підставовості. У своїх публічних виступах П. Гриценко наголошує на тому, що серед лінгвістів зростає усвідомлення евристичної цінності відомостей про діалектне мовлення як надійного джерела різноманітних свідчень про мову, її сучасний стан і минуле. Діалекти увібрали в себе мовні одиниці з різних часових проміжків, часто із дуже віддалених у часі, що підтверджують хронологічно атрибутовані й локалізовані писемні пам'ятки відповідних епох [Гриценко 2003, с. 7–23].

Попри те, що визначення просторових параметрів мовних одиниць залишається складною проблемою, низка сучасних досліджень засвідчує інтерес до лінгвогеографічного методу історичного картографування (палеолінгвогеографічних студій) [Мойсієнко 2006; Царалунга 2017]. Прикладом реалізації такого напрямку досліджень є праці польського мовознавця Б. Осовського, зокрема нещодавня публікація «Linguistic geography and historical material. An example of inventory ledgers from the second half of the 18th century kept in Wielkopolska» (Лінгвістична географія та історичний матеріал. На прикладі великопольських інвентарних книг другої половини XVIII ст. – переклад Н. Багнюк) [Osowski 2020], яка продемонструвала нові можливості лінгвогеографічного аналізу історичного матеріалу; автор детально описує історичний контекст цього періоду та стан мови відповідно до мовної політики Просвітництва, обґрунтовує застосування теорії варіативності в дослідженні лексики інвентарів, зокрема просторової репрезентації варіантів лексичних одиниць, їх типів, аналізує причини і масштаби їх функціонування в багатьох текстах того самого жанру. Лінгвістичні карти узагальнюють мовні факти і створюють рельєфне уявлення про

функціонування польської мови, що була внутрішньо диференційована в географічному просторі. Автор пояснює цю диференціацію низкою чинників, якот: рівнем освіти писарів, володіння літературною польською мовою, діалектною домінантою мовця, впливами іноземних мов та ін. [Osowski 2020, с. 111]. Б. Осовський акцентує на важливості ідеї порівнювання локалізованих текстів того самого жанру, написаних в одному часовому проміжку, але на різних географічних теренах, у різних регіонах, на потребі узагальнення результатів часто ізольованих студій окремих мовних обширів, що назагал спричинює появу непереконливих чи навіть помилкових висновків, якщо їх не опрацювати із загальнонаціональної перспективи [Osowski 2020, с. 118]. З огляду на проблематику досліджень, за спостереженням Б. Осовського, зв'язок історичної діалектології з описовою не настільки тісний, як власне зв'язок із лінгвогеографією [Osowski 2019, с. 70].

Висновки. Отже, дослідження українського мовного континууму в його історичному розвитку оприявнюють складний вузол проблем, розв'язання яких можливе за умов детального вивчення всіх процесів у мовних підсистемах, їх поступовості і взаємозумовленості. Лінгвістична географія, виникнувши в останній чверті XIX ст., упродовж XX ст. значно розвинулася, вдосконаливши методи й засоби картографування. Створення лінгвістичних атласів відкрило перспективи для студій нового типу, адже карта репрезентує не тільки розташування ізоглос і групи говорів, а й дає змогу вивчати мову в просторі й у часі, показує властиві мовному явищу особливості функціонування на різних частинах охопленого діалектного обширу. Відтак виникає змога аналізувати структурні різновиди мовних фактів та історію мовних явищ з урахуванням даних із писемних пам'яток, виявляти місця виникнення явищ, осягати специфіку їх розвитку, закономірності функціонування, зміни території поширення.

Теоретичні узагальнення лінгвістів, переконливі способи інтерпретувати мовний матеріал писемних пам'яток методами і засобами лінгвогеографії, обґрунтування ідеї історичного лінгвокартографування створюють вагоме підґрунтя й окреслюють перспективи для подальших студій.

Література

1. Аванесов Р.И., Бернштейн С.Б. Лингвистическая география и структура языка. О принципах Общеславянского лингвистического атласа. Москва, 1959.
2. Аванесов Р.И. Лингвистическая география и история русского языка. *Вопросы языкознания*. 1952. № 6. С. 25–47.
3. Атлас української мови: у 3 т. / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1984–2001 [Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. тому І.Г. Матвіяс. Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. тому Я.В. Закревська. Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / ред. тому: А.М. Залеський, І.Г. Матвіяс].
4. Багнюк Н.В. Середньошифтове Четвероєвангеліє: лінгвістичний і палеографічний аналіз: автореф. дис. ... канд. філол. наук; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2011. 16 с.
5. Багнюк Н. Українська пасійна проповідь XVI століття: мовні контрасти. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці, 2016. Вип. 772: Романо-слов'янський дискурс. С. 159–162.

6. Бузук П. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV віку. *Збірник Комісії для дослідження історії української мови*. Київ, 1931. С. 127–138.
7. Бузук П.А. Лінгвістична географія як дапаможный метада пры вивучэнні гісторыі мовы. *Sbornik praci I sjezdu slovanskych filologů v Praze*, 1929. Praha, 1932. Sv. II. С. 458–475.
8. Булаховський Л. Питання походження української мови / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 218 с.
9. Голуб О.М. П.О. Бузук про методологію лінгвогеографічного дослідження. *Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей*. Київ–Ніжин, 2006. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. Частина I. С. 5–9.
10. Гринчишин Д.Г. Загальні спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XIV–XVIII ст. *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі* / ред. М.В. Никончук. Житомир, 1983. С. 14–15.
11. Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI – п.п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної конференції на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзендзелівського. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 175–181.
12. Гриценко П.Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. *Philologia Slavica: к 70-летию акад. Н.И. Толстого* / Институт славяноведения и балканистики РАН. Москва, 1993. С. 284–294.
13. Гриценко П. На шляхах пошуків: українська лінгвогеографія від К. Михальчука до сьогодні. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994а. С. 5–10.
14. Гриценко П. Простір і час у лінгвістичній географії. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994б. С. 102–110.
15. Гриценко П.Е. Об интерпретации лингвистических карт. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists* / Marie Curie-Sklodowska University. Department of Slavonic linguistics. Lublin: Maria Curie-Sklodowska University press, 2003. Vol. 2 / ed. S. Warchol. S. 7–23.
16. Гриценко П.Ю. Загальнослов'янський лінгвістичний атлас – новий етап дослідження слов'янських мов (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 9 квітня 2014 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2014. № 6. С. 21–30. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2014_6_6
17. Гриценко С.П. Локальні маркери в українських пам'ятках офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст. *Gwary dziś* / Redaktor naczelny Jerzy Sierociuk. Vol. 12. 2020. S. 109–126.
18. Демина Е.И. Лингвогеография и история языка: к вопросу о возможностях и методике синтетического анализа. *Dialectologia Slavica*. Сборник к 85-летию С.Б. Бернштейна / Отв. ред. Г.П. Клепикова; Институт славяноведения и балканистики РАН. Москва: Индрик, 1995. С. 75–86.
19. Демина Е.И. История языка как синтез данных памятников письменности и материала наблюдений над лингвогеографическими картами. *Исследования по славянской диалектологии. б: Славянская диалектология и история языка* / Отв.ред. Л.Э. Калнынь, Г.И. Клепикова; Российская академия наук, Институт славяноведения. Москва, 2005. С. 16–27.
20. Дзендзелівський Й. Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт (На матеріалі слов'янських атласів). *Праці XI республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 20–39.
21. Дзендзелівський Й.О. Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 28–34.
22. Дзендзелівський Й. Стан дослідження генези українських діалектів. *Мовознавство*. 1981. №1. С.45–51.
23. Дзендзелівський Й. Спроба реконструкції закарпатського діалекту станом на кінець XIV ст. (До постановки питання). *Карпатський край*. Ужгород, 2000. №1–4. С. 86–90.
24. Жилко Ф. Концепція Атласу української мови. *Slavia*. 1980. Roc. 49. Č. 1–2. S. 77–83.
25. Жилко Ф.Т. Походження південно-західних діалектів української мови (у світлі даних лінгвістичної географії). *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 3–14.
26. Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ, 1997. 256 с.
27. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ, 1967. 288 с.
28. Коць-Григорчук Л. Метод накладання ареалів у лінгвістичному дослідженні. *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору*. Нью-Йорк; Львів, 2002. С. 139–145.
29. Коць-Григорчук Л. Еволюція українського мовлення в діалектному просторі. *Українська мова*. 2011. № 3. С. 41–51.
30. Коць-Григорчук Л.М. Рельєф українського мовного простору (континуальні студії): монографія. Львів: Літопис, 2013. 162 с.
31. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир, 2006. 448 с.
32. Мойсієнко В. Протографи і мова Лавришівського Євангелія. *Лавришівське Євангеліє XIV століття*. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ: Горобець, 2018. С. 431–450.

33. Нетреба (Багнюк) Н. Постаць Лаврентія Зизанія крізь призму лінгвогеографії. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2004. С. 231–240+ карта.

34. Німчук В. Київський псалтир 1397 р. – пам'ятка північного діалекту української мови. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 3. Київ, 1997. С. 218–230.

35. Німчук В.В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року». *Вісник Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника*. Серія: Філологія: зб. наук. праць / відп. ред. В.Г. Матвішин. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XIX–XX. С. 3–17.

36. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі. *Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції* / Відп. ред. В.М. Мойсієнко. Житомир: «Полісся», 2015. С. 5–18.

37. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* / Видання підгот.: І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко. Київ, 2001. С. 13–54.

38. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. Хмельницький, 2017. 390 с.+ карти, таблиці/

39. Leszczyński Z. Geografia językowa i jej skuteczność w badaniach diachronicznych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Zeszyt XXXVII*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980 S. 89–98.

40. Osowski B. Linguistic geography and historical material. An example of inventory ledgers from the second half of the 18th century kept in Wielkopolska. *Gwary dziś* / Redaktor naczelny J. Sierociuk. Vol. 13. 2020. S. 111–134.

41. Osowski B. Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku. *Studia z dialektologii historycznej; Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk. [Gwary Dziś. Monografie. T. IV / pod red. J. Sierociuka]*. Poznań, 2019. 245 s.

References

1. Avanesov R.I., Bernshtein S.B. (1959) Lingvisticheskaia geografiia i struktura iazyka [Linguistic geography and language structure]. *O printsipakh Obshchieslavianskogo lingvisticheskogo atlasa*. Moskva [in Russian].

2. Avanesov R.I. (1952) Lingvisticheskaya geografiya i istoriya russkogo yazyka [Linguistic geography and the history of the Russian language]. *Voprosy yazykoznanii*. № 6. S. 25–47 [in Russian].

3. Atlas ukraïnskoi movy (1984–2001) [Atlas of the Ukrainian language]: u 3 t. / redkol.: I.H. Matviias (holova) ta in.; AN URSSR, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni [ta in.]. Kyiv: Naukova dumka [T. 1: Polissia, Serednia Naddnyprianshchyna i sumizhni zemli / red. tomu I.H. Matviias. T. 2: Volyn, Naddnistrrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli / red. tomu Ya.V. Zakrevska. T. 3: Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomor'ya i sumizhni zemli / red. tomu: A.M. Zaleskyi, I.H. Matviias] [in Ukrainian].

4. Bahniuk N.V. (2011) Serednoshyftove Chetveroievanheliie: linhvistychnyi i paleohrafichnyi analiz [Medium Type Four Gospels: Linguistic and Paleographic Analysis]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk; Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv. 16 s. [in Ukrainian].

5. Bahniuk N. (2016) Ukrains'ka pasiina propovid' XVI stolittia: movni kontrasty [Ukrainian passion sermon of the 16th century: linguistic contrasts]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. prats. Chernivtsi*. Vyp. 772: Romano-slovians'kyi dyskurs. S. 159–162 [in Ukrainian].

6. Buzuk P. (1931) Z istorychnoi dialektolohii ukrains'koi movy. Hovirka Luts'koi Yevanhelii XIV viku [From the historical dialectology of the Ukrainian language. The dialect of the Lutsk Gospel of the 14th century]. *Zbirnyk Komisii dlia doslidzhennia istorii ukrains'koi movy*. Kyiv. S. 127–138 [in Ukrainian].

7. Buzuk P.A. (1932) Lingvistychnaia geografiia iak dapamozhnyi metod pry vyvuchehnni historyi movy [Linguistic geography as an additional method in the study of language history]. *Sbornik praci I sjezdu slovanskykh filologů v Praze, 1929*. Praha. Sv. II. C. 458–475 [in Belarusian].

8. Bulakhovskiy L. (1956) Pytannia pokhodzhennia ukrains'koi movy [The question of the origin of the Ukrainian language] / AN URSSR, In-t movoznavstva imeni O.O. Potebni. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. 218 s. [in Ukrainian].

9. Holub O.M. (2006) P.O. Buzuk pro metodolohiiu linhvoehrafichnogo doslidzhennia [P.O. Buzuk about the methodology of linguistic-geographical research]. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii: Mizhvuzivskiy zbirnyk naukovykh statei*. Kyiv–Nizhyn. Vyp. XI: Linhvistyka i literaturoznavstvo. Chastyna I. S. 5–9 [in Ukrainian].

10. Hrynchyshyn D.H. (1983) Zahalni sposterezhennia nad dialektnymy osoblyvostiamy ukrains'kykh pamiatok XIV–XVIII st. [General observations on the dialectal features of Ukrainian monuments of the 14th–18th centuries.]. *Struktura i rozvytok ukrainskykh hovoriv na suchasnomu etapi* / red. M.V. Nykonchuk. Zhytomyr. S. 14–15 [in Ukrainian].

11. Hrynchyshyn D. (2001) Pysemni pamiatky XVI – p.p. XVII st. yak dzherelo vyvchennia ukrains'kykh dialektiv [Written monuments 16th – first part of 17th century as a source of studying Ukrainian dialects]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Mizhnarodnoi konferentsii na chest 80-richchia prof. Yosypa Dzendzelivs'koho. Uzhhorod. Vyp. 4. S. 175–181 [in Ukrainian].

12. Gritsenko P.E. (1993) Nekotorye zamechaniia o dialektnoi osnove ukrainskogo literaturnogo iazyka [Some remarks about the dialectal basis of the Ukrainian literary language]. *Philologia Slavica*: k 70-letiiu akad. N.I. Tolstogo / Institut slavianovedeniia i balkanistiki RAN. Moskva. S. 284–294 [in Russian].
13. Hrytsenko P. (1994a) Na shliakhakh poshukiv: ukrains'ka linhvoheohrafiia vid K. Mykhalchuka do s'ohodni [On the path of search: Ukrainian linguistic geography from K. Mykhalchuk to the present day]. *Problemy suchasnoi arealohii*. Kyiv. S. 5–10 [in Ukrainian].
14. Hrytsenko P. (1994b) Prostir i chas u linhvistychnii heohrafiï [Space and time in linguistic geography]. *Problemy suchasnoi arealohii*. Kyiv. S. 102–110 [in Ukrainian].
15. Gritsenko P.E. (2003) Ob interpretatsii lingvisticheskikh kart [On the interpretation of linguistic maps]. *Proceedings of the Third International Congress of Dialectologists and Geolinguists / Marie Curie-Sklodowska University. Department of Slavonic linguistics. Lublin: Maria Curie-Sklodowska University press. Vol. 2 / ed. S. Warchol. S. 7–23 [in Russian].*
16. Hrytsenko P.Yu. (2014) Zahalnoslovians'kyi linhvistychnyi atlas – novyi etap doslidzhennia slovians'kykh mov [The All-Slavic Linguistic Atlas – a new stage in the study of Slavic languages] (za materialamy naukovoi dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 9 kvitnia 2014 r.). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. № 6. S. 21–30. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2014_6_6 [in Ukrainian].
17. Hrytsenko S.P. (2020) Lokalni markery v ukrainskykh pamiatkakh ofitsiino-dilovoho styliu druhoi polovyny XVII–XVIII st. [Local markers in Ukrainian monuments of official style of the second half of the 17th–18th centuries]. *Gvary dziś / Redaktor naczelny J. Sierociuk. Vol. 12. S. 109–126 [in Ukrainian].*
18. Demina E.I. (1995) Lingvogeografiya i istoriya yazyka: k voprosu o vozmozhnostiakh i metodike sinteticheskogo analiza. [Linguogeography and the history of language: to the question of the possibilities and methods of synthetic analysis] *Dialectologia Slavica. Sbornik k 85-letiiu S.B. Bernshteina / Otv. red. G.P. Klepikova; Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. Moskva: Indrik. S. 75–86 [in Russian].*
19. Demina E.I. (2005) Istoriya yazyka kak sintez dannykh pamyatnikov pismennosti i materiala nabliudeniya nad lingvogeograficheskimi kartami [The history of the language as a synthesis of the data of written monuments and the material of observations on linguo-geographical maps]. *Issledovaniya po slavianskoi dialektologii. 6: Slavianskaya dialektologiya i istoriya yazyka / Otv. red. L.E. Kalnyn, G.I. Klepikova; Rossiiskaya akademiya nauk, Institut slavianovedeniya. Moskva. S. 16–27 [in Russian].*
20. Dzendzelivskiy Yo. (1965) Deiaki pytannia metodyky i teorii interpretatsii linhvistychnykh kart (Na materialakh slovians'kykh atlasiv) [Some questions of methodology and theory of interpretation of linguistic maps (On the material of Slavic atlases)]. *Pratsi XI respublikans'koi dialektolohichnoi narady*. Kyiv: Naukova dumka. S.20–39 [in Ukrainian].
21. Dzendzelivskiy Yo.O. (1970) Linhvoheohrafichnyi aspekt u doslidzhenniakh z istorii movy [Linguogeographical aspect in research on the history of language]. *Pratsi XIII Respublikans'koi dialektolohichnoi narady*. Kyiv. S. 28–34 [in Ukrainian].
22. Dzendzelivskiy Yo. (1981) Stan doslidzhennia henezy ukrains'kykh dialektiv [The state of research on the genesis of Ukrainian dialects.]. *Movoznavstvo*. № 1. S. 45–51 [in Ukrainian].
23. Dzendzelivskiy Yo. (2000) Sproba rekonstruktsii zakarpatskoho dialektu stanom na kinets XIV st. (Do postanovky pytannia) [An attempt to reconstruct the Transcarpathian dialect as of the end of the 14th century]. *Karpatskyi kraj*. Uzhhorod. № 1–4. S. 86–90 [in Ukrainian].
24. Zhylko F. (1980) Kontseptsiiia Atlasu ukrains'koi movy [The conception of the Atlas of the Ukrainian language]. *Slavia*. Roc. 49. Č. 1–2. S. 77–83 [in Ukrainian].
25. Zhylko F.T. (1970) Pokhodzhennia pivdenno-zakhidnykh dialektiv ukrains'koi movy (u svitli danykh linhvistychnoi heohrafiï) [The origin of the south-western dialects of the Ukrainian language (in the light of the data of linguistic geography)]. *Pratsi XIII Respublikans'koi dialektolohichnoi narady*. Kyiv. S. 3–14.
26. Zaluzniak L. (1997) Vid sklavyniv do ukrains'koi natsii [From Slavians to the Ukrainian nation]. Kyiv. 256 s. [in Ukrainian].
27. Kernytskyi I.M. (1967) Systema slovozmyny v ukrains'kii movi: Na materialakh pamiatok XVI st. [The system of word change in the Ukrainian language: On the materials of monuments of the 16th century]. Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].
28. Kots-Hryhorchuk L. (2002) Metod nakladannia arealiv u linhvistychnomu doslidzhenni [The method of superimposing areas in linguistic research]. *Linhvistychno–heohrafichne doslidzhennia ukrains'koho diialektnoho prostoru*. Niu-York; Lviv. S. 139–145 [in Ukrainian].
29. Kots-Hryhorchuk L. (2011) Evoliutsiia ukrainskoho movlennia v dialektnomu prostori [Evolution of Ukrainian vernacular in dialect space]. *Ukrains'ka mova*. № 3. S. 41–51 [in Ukrainian].
30. Kots-Hryhorchuk L.M. (2013) Relief ukrainskoho movnoho prostoru (kontynualni studii) [Relief of the Ukrainian language space]: monohrafiia. Lviv: Litopys. 162 s. [in Ukrainian].
31. Moisiienko V.M. (2006) Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. [Phonetic system of Ukrainian Polissya dialects in the 16th–17th centuries]. Zhytomyr. 448 s. [in Ukrainian].
32. Moisiienko V. (2018) Protografy i mova Lavryshivs'koho Yevanheliia [Protographs and language of the Lavryshiv Gospel]. *Lavryshivske Yevanheliie XIV stolittia*. Vydannia faksymilnoho typu. Doslidzhennia. Kyiv: Horobets. S. 431–450 [in Ukrainian].

33. Netreba (Bahniuk) N. Postat' Lavrentiia Zyzaniia kriz pryзму linhvohohrafi [The figure of Lavrentii Zyzanii through the prism of linguistic geography]. *Dialektolohichni studii. 4: Shkoly, postati, problemy / vidp. red. P. Hrytsenko, N. Khobzei; Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukraïny. Lviv, 2004. S. 231–240+ karta [in Ukrainian].*
34. Nimchuk V. (1997) Kyivskiy psal'tyr 1397 r. – pamiatka pivnichnoho dialektu ukrains'koi movy [The Kyiv Psalter of 1397 – a monument of the northern dialect of the Ukrainian language]. *Ukrainskyi dialektolohichniy zbirnyk. Kn. 3. Kyiv. S. 218–230 [in Ukrainian].*
35. Nimchuk V.V. (2007) Naddnistrianski dialektni rysy v «Yevseviïevomu Yevanheliï 1283 roku» [Transdnistrian dialect features in the «Eusevii's Gospel of 1283»]. *Visnyk Prykarp. nats. un-tu im. V. Stefanyka. Serii: Filolohiia: zb. nauk. prats / vidp. red. V.H. Matviishyn. Ivano-Frankivsk. Vyp. XIX–XX. S. 3–17 [in Ukrainian].*
36. Pivtorak H. (2015) Deiaki metodolohichni problemy doslidzhennia istorii ukrains'koi movy na suchasnomu etapi [Some methodological problems of research of the history of the Ukrainian language at the present stage]. *Ukrains'kyi hlotohenez: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii / Vidp. red. V.M. Moisiienko. Zhytomyr: «Polissia». S.5–18 [in Ukrainian].*
37. Chepiha I.P. (2001) Peresopnytske Yevanheliïe – unikalna pamiatka ukrainskoi movy [Peresopnytske Yevanheliïe – an unique monument of Ukrainian language]. *Peresopnytske Yevanheliïe 1556–1561 rr. Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovopokazhchyk / Vydannia pidhot.: I.P. Chepiha, L.A. Hnatenko. Kyiv. S. 13–54 [in Ukrainian].*
38. Tsaralunha I. (2017) Variativnist u staroukrainskii literaturno-pysemnii movi XIV–XV st. [Variability in the Old Ukrainian literary and written language of the 14th–15th centuries]. *Khmelnytskyi. 390 s.+ karty [in Ukrainian].*
39. Leszczyński Zenon (1980) Geografia językowa i jej skuteczność w badaniach diachronicznych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. Zeszyt XXXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. S. 89–98 [in Polish].*
40. Osowski Błażej (2020) Linguistic geography and historical material. An example of inventory ledgers from the second half of the 18th century kept in Wielkopolska. *Gwary dziś / Redaktor naczelny J. Sierociuk. Vol. 13. S. 111–134 [in English].*
41. Osowski Błażej (2019) Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku. *Studia z dialektologii historycznej; Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk. [Gwary Dziś. Monografie. T. IV / pod red. J. Sierociuka]. Poznań. 245 s. [in Polish].*

SPATIAL CHARACTERISTICS OF LINGUISTIC PHENOMENA IN DIACHRONY: THE TRAJECTORY OF THEIR STUDY IN UKRAINIAN AND SLAVONIC LINGUISTICS

Abstract. The relevance of the reconstruction of the language landscape with attention to the spread of linguistic units in the language continuum of past centuries is beyond doubt. Such information allows not only to identify and study the genesis of linguistic phenomena, foreign language influences, interlingual contacts, interdialectal interactions, but also to trace the peculiarities of the interaction of linguistic, social and cultural-historical phenomena in a certain time span. Geographical projection of lexical items from written monuments of a particular period carries much scientific value, allowing a deeper understanding of the semantic structure of words, formed under the influence of linguistic and extralingual factors. Dated and localized written monuments, “witnesses” of the functioning of language in a particular time and space, falling into the field of view of linguists, can reveal important information for the knowledge of linguistic existence. In the article, the author decided to trace the evolution of linguistic ideas (in Ukrainian and Slavic studies in general) to study the spatial behavior of linguistic phenomena in diachrony based on data from written monuments and identify dialectal dominants of ancient localized and anonymous monuments. There is a long tradition of using the method of direct comparison of linguistic features in ancient texts with the corresponding features of modern dialect or group of dialects (works of I. Svientsitskyi, I. Ohiyenko, I. Pankevych, S. Bevzenko, I. Kernyskyi, O. Horbach, I. Chepiha, V. Nimchuk and others). Crystallization of the idea of historical linguistic mapping, the creation of a diachronic atlas of the Ukrainian language, which would reveal the relationships of different elements of the language system in different periods (Yo. Dzendzelivskyi). The study of linguistic existence by linguistic geography in modern linguistics (P. Hrytsenko, L. Kots-Hryhorchuk, V. Moisiyenko, B. Osovskyi and others). Systematic processing of data from written monuments with the projection of these data on a linguistic map creates conditions for the analysis of structural varieties of linguistic facts and history of linguistic phenomena, to identify places of occurrence of phenomena, understanding the specifics of their development, patterns of functioning, changes in distribution.

Keywords: written monument, language features, historical dialectology, linguistic geography, geographical projection of language phenomena, dialect area, dialect.

© Багнюк Н., 2021 р.

Наталія Багнюк – кандидат філологічних наук, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна; natalyabahnyuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

Natalia Bahniuk – Candidate of Philology, Head of the Ukrainian Language Department of I. Krypiakovych Institute of Ukrainian studies National Academy of Science of Ukraine, Lviv, Ukraine; natalyabahnyuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

ВІДОНІМНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СЛОВАЦЬКІЙ МОВІ: СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.162.4' 373.611:811.161.2

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).19–23

Буднікова Л. Відонімні запозичення в словацькій мові: словотвірний аспект; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. У статті розглядається словотвірна структура відонімних утворень у словацькій мові та досліджується адаптація таких запозичень на словотвірному рівні.

Відонімні утворення – це слова, що мають своєрідну семантичну природу, зумовлену сутністю онімів-формантів. Інтеграція Словаччини до міжнародного інформаційного простору зумовила швидкий процес оновлення лексики сучасної словацької мови шляхом запозичень. Серед частин мови, які найчастіше запозичуються, переважають іменники, прикметники і дієслова.

Процес адаптації запозиченого слова в мові частково реалізується на окремих мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, морфемному, лексичному, семантичному, словотвірному, правописному та стилістичному. Так відбувається й із відонімними запозиченнями.

Метою нашого дослідження є розглянути словотвірну структуру відонімних утворень та простежити адаптацію відонімних запозичень на словотвірному рівні.

Відонімні запозичення в словацькій мові можна поділити на декілька семантичних груп: геологічні назви, назви фізичних одиниць, зоологічні та ботанічні назви, назви процесів, спортивні назви, політичні терміни, назви одягу, назви фільмів або книг, назви зброї, медичні терміни, назви з області харчової промисловості, технічні терміни. Такі назви переважно утворюються суфіксальним способом, декілька іменників утворено складанням.

Найбільшу групу відонімних запозичень серед геологічних назв, утворених суфіксацією, становлять назви мінералів або корисних копалин, які утворюються додаванням суфікса *-it* до власної назви.

Відонімні утворення переважно мотивуються антропонімами, менше – топонімами. Геологічні назви, назви фізичних одиниць, ботанічні назви, назви процесів, спортивні назви, політичні терміни, назви фільмів та книг, назви зброї, медичні терміни, технічні терміни переважно генетично пов'язані з антропонімами, зоологічні назви, назви одягу та назви зі сфери харчової промисловості – з топонімами. Відонімні іменники найчастіше утворюються суфіксацією, меншою мірою – складанням.

Ключові слова: власна назва, запозичення, словотвірна структура, словотвірна адаптація.

Постановка проблеми. Запозичення віддавна вважається одним із способів збагачення словникового складу мови. Відонімні утворення – це слова, що мають своєрідну семантичну природу, зумовлену сутністю онімів-формантів. Інтеграція Словаччини до міжнародного інформаційного простору зумовила швидкий процес оновлення лексики сучасної словацької мови шляхом запозичень. Серед частин мови, які найчастіше запозичуються, переважають іменники, далі прикметники і дієслова. Наприклад, за підрахунками дослідниці О. Оргоньової, у словацькій мові запозичено 4222 галліцизмів, із яких 63,43 % – іменники, 24,16% – прикметники і 8,67 % – дієслова [Ološtiak 2007, с. 14].

Цікавими в словацькій мові є і відонімні запозичення, яким поки що мало приділяється уваги. З «Veľkého slovníka cudzích slov» [Šaling 2000] ми відібрали 160 іменників, утворених від онімів, географічних назв або прізвиськ відомих учених, які працювали в галузі мінералогії, фізики, ботаніки та геології.

Процес адаптації запозиченого слова в мові частково реалізується на окремих мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, морфематичному, лексичному, семантичному, словотвірному, правописному та стилістичному. Так відбувається й з відонімними запозиченнями.

Аналіз досліджень. Відонімні запозичення були предметом зацікавлення багатьох дослідників. Наприклад, А. Моргун досліджує фітоніми та зооніми, які генетично пов'язані з особовими назвами [Моргун 1996], А.В. Вовк, М.С. Ковальчук досліджують відонімні утворення в мові сучасної газети.

Метою нашого дослідження є розглянути словотвірну структуру відонімних утворень та простежити адаптацію відонімних запозичень на словотвірному рівні. Основний метод, застосований у роботі, – описовий. Використано також елементи кількісних підрахунків.

Виклад основного матеріалу. Відонімні запозичення в словацькій мові можна поділити на декілька семантичних груп: геологічні назви, назви фізичних одиниць, зоологічні та ботанічні назви, назви процесів, спортивні назви, політичні терміни, назви одягу, назви фільмів та книг, назви зброї, медичні терміни, назви зі сфери харчової промисловості, технічні терміни. Такі назви переважно утворюються суфіксальним способом, декілька іменників утворено складанням.

Найбільшу групу відонімних запозичень серед геологічних назв, утворених суфіксацією, становлять *назви мінералів або корисних копалин* (36 одиниць), які утворюються додаванням суфікса *-it* до власної назви.

Двадцять дев'ять назв утворено від прізвища людини, що якимось чином пов'язана з цим мінералом, наприклад, *allanit* «мінерал» – від прізвища американського мінералога Т. Allana, *brookit* «цінний коричневий аж чорний мінерал» – від прізвища англійського мінералога G.I. Brooka, *brucit* «мінерал, який нагадує гіпс» – від прізвища американського мінералога А. Brucea, *collinsit* «світло-коричневий, прозорий мінерал» – від імені канадського геолога W.H. Collinse, *millerit* «нікелевий мінерал» – від прізвища мінералога W.H. Millera, *phillipsit* «білий мінерал» – від прізвища англійського мінералога I. Phillipsa, *colemanit* «безколірний аж прозорий мінерал» – від прізвища каліфорнійського підприємця Colemana, *dickit* «мінерал з групи каолініту» – від прізвища шотландського геолога R. Dicka, *franklinit* «вид цинкової руди» – від прізвища американського фізика В. Franklina, *gibbsit* «мінерал» – від прізвища американського мінералога G. Gibbsa, *hiddenit* «порода, яка вміщає залізо та хром» – від прізвища американського мінералога W.E. Hiddena, *heulandit* «білий аж червоний мінерал» – від прізвища англійського мінералога Н. Heulanda, *morganit* «рожева порода безилу» – від прізвища американського фінансиста I.P. Morgana, *smithsonit* «вид мінералу білого кольору» – від прізвища англійського мінералога I. Smithsona, *sillimanit* «силікат алюмінію» – від прізвища американського хіміка В. Sillimana, *wollastonit* «мінерал» – від прізвища англійського лікаря W. Wollastona, *witherit* «мінерал» – від прізвища англійського лікаря W. Witheringa, *whewellit* «мінерал» – від прізвища англійського філософа W. W. Whewella [Šaling 2000].

Сім іменників утворено від назви родовища або географічної назви, де було знайдено мінерал: *alaskait* «сірий мінерал, який вміщає срібло» – від назви шахти Alaska в штаті Колорадо в США, *coronadit* «чорний блискучий мінерал» – від назви родовища Coronado в США, *edenit* «мінерал» – від назви родовища Edenville в США, *kolumbit* «мінерал» – від назви родовища Columbia в США, *labradorit* «мінерал» – від назви північноамериканського півострова Labrador, *oldhamit* «мінерал, який знаходиться в метеоритах» – від назви англійського міста Odham [Šaling 2000].

Інші геологічні назви мотивуються власними назвами без додавання суфіксів: *barton* «відрізок палеогену» – від топоніма в Англії Barton Cliff, *klark* «відсоткове представлення певних елементів у складі геосфери» – від прізвища британського геохіміка W. Clarka, *ašgil* «наймолодший ордовічний ступінь» – від топоніма в Англії Ash Gill [Šaling 2000].

Другу групу становлять ботанічні (фітоніми) та зоологічні назви (зооніми), утворені суфіксацією за моделлю власна назва + формант **-ia** /**-a** або суфікс **-k-a**. Дев'ять фітонімів утворено формантом **-ia** від прізвища ботаніка, котрий якимось чином пов'язаний з даною рослиною: *cinia* «декоративна рослина» – від прізвища німецького ботаніка J.G. Zinna, *gardénia* «тропічний кущ» названа від прізвища британського лікаря А. Gardena, *georgína*

– «садова рослина» утворена від прізвища російського ботаніка J.G. Georgi, *forzítia* «садова рослина із світло-жовтими квітами» – від прізвища англійського ботаніка W. Forsytha, *kéria* «кущ із жовтими або білими квітами» – від прізвища англійського ботаніка W. Kerra, *klarkia* «квітка з білими, рожевими або червоними квітами» названа за прізвищем американського ботаніка W. Clarka, *garcínia* «тропічна та субтропічна азійська рослина» названа за прізвищем англійського мандрівника L. Garcina, *vudsia* «лісова рослина» названа за прізвищем британського ботаніка I. Woodsa, *ratlézia* «індійсько-малазійська рослина-паразит» утворена від прізвища британського колоніального службовця Н. Stamforda Rafflesa, *mahónia* «кущ», назва якого утворена від прізвища американського садівника В.Мс. Mahona, *katleja* «вид орхідеї» названа за прізвищем англійського природознавця Cattleya [Šaling 2000].

Дві назви утворені слов'янським суфіксом **-k-a** / **-ovk-a** від прізвища ботаніка: *duglaska* «хвойне північноамериканське дерево» – від прізвища шотландського ботаніка D. Douglasa, *banksovka* – «вид північноамериканської сосни» від прізвища англійського ботаніка I. Banksa [Šaling 2000].

Зооніми, які генетично пов'язані з власними назвами, всього десять. Більшість з них означають породи свійських тварин, птиці або види риб. Ці відоніми утворюються суфіксальним способом, де до власної назви додається суфікс **-k-a**. Назва *gupka* «риба» утворена від прізвища природознавця R.J.I. Guppy, *hempširka* «м'ясна порода курей» – від назви штату в США New Hampshire, *kambelka* «порода качок, яка вирощується для отримання яєць» утворена від прізвища англійської аристократки Camplell, *labradorka* «птах з роду качкоподібних із північно-західної Канади» – від назви північноамериканського півострова Labrador, *leghornka* – «порода білих курей, яка походить з Італії» від назви італійського міста Livorno, *sebrajtká* «порода курей» – від прізвища англійського аристократа Johna Sebrighta, *sussex* «порода курей» – від назви англійського графства Sussex. Назва *skyeterier* «порода собак» утворена складанням від назви шотландського острова Skye. Від назви північноамериканського півострова Labrador утворений і іменник *labrador* «короткошерста мисливська собака», від назви римської провінції Dalmacia походить назва породи собаки *dalmatin* [Šaling 2000].

Назви фізичних одиниць, мотивовані власними назвами, у словацькій мові, зрештою як і в інших мовах, утворені без додавання суфіксів. Їх нараховуємо двадцять. Це назви *bel* «одиниця виміру енергії» – від прізвища шотландського фізіолога A.G. Bella, *dalton* «одиниця маси атома» – від прізвища англійського фізика J. Dalton, *farad* «одиниця виміру електричної потужності» – від прізвища англійського фізика M. Farada, *franklin* «одиниця виміру електричного заряду» – від прізвища американського фізика F. Franklina, *gilbert* «одиниця виміру магнітної напруги» – від прізвища англійського природознавця і лікаря W. Gilberta, *henry* «одиниця індукції» – від прізвища американського фізика

J. Henry, *joule* «одиниця виміру енергії» – від прізвища англійського фізика J.P. Joula, *kelvin* «одиниця виміру теплової різниці» – від прізвища англійського фізика W. Kelvina, *newton* «одиниця виміру сили» – від прізвища англійського фізика I. Newtona, *watt* «одиниця виміру електричної напруги» – від прізвища англійського фізика I. Watta [Šaling 2000].

Назви процесів або методів у словацькій мові утворені від власних назв суфіксальним способом за моделлю власна назва + **-izácia** або **-ovanie**. На рахуємо всього шість таких відонімних утворень. Чотири назви утворені додаванням суфікса **-izácia** до власної назви: *katerizácia* «спосіб визначення авторського знака в книгах» – від прізвища американського бібліотекаря Ch.A. Cuttera, *kyanizácia* «намочування дерева у воді» – від прізвища англійського винахідника J.H. Куана, *mercerizácia* «спосіб, за допомогою якого бавовняна тканина отримує шовковий блиск» – від прізвища англійця J. Mercera, *tyndalizácia* «процес стерилізації» – від прізвища британського фізика J. Tyndalla, дві назви утворені за допомогою суфікса **-ovanie**: *parkesovanie* «метод відділення срібла від олова за допомогою цинку» – від прізвища англійського винахідника A. Parkesa, *patinzovanie* «спосіб отримання срібла з олова» – від прізвища англійського металурга L.H. Pattinsona [Šaling 2000].

Спортивні назви та назви одягу утворюються від власної назви без додавання суфіксів (10 одиниць). Наприклад, *kandahár* «альпійські лижні змагання» – від прізвища англійського офіцера Robertsa of Kandahara, *nelson* «прийом грецько-римської боротьби» – від прізвища американського борця Nelsona, *derby* «класичні кінські перегони» – від прізвища англійського лорда Derby; *donegal* «вовняна тканина» – від назви ірландського графства Donegal, *damask* – «ніжна бавовняна тканина» від назви столиці Сирії Damask, *havelok* «чоловічий плащ без рукавів» – від прізвища британського генерала Haveloka, *raglan* «чоловічий або жіночий вільний плащ з особливим кроєм рукавів» – від прізвища однорукого британського лорда Raglana, *oxford* «вид тканини» – від назви англійського міста Oxford [Šaling 2000].

У розмовній словацькій мові часто назви фільмів або книг утворюються від власної назви за допомогою суфікса **-k-a/-ovk-a**. Наприклад, *bondovka* «пригодницька криміналістична історія» – від прізвища відомого героя фільмів J. Bonda, *clittonka* – «пригодницька література про пригоди детектива Clittona», *disneyovka* «фільм» – від прізвища Disneya, *wallaceovka* «пригодницький роман E. Wallacea» [Šaling 2000].

Назви зброї переважно утворюються від власних назв з додаванням суфікса **-k-a** або без суфіксів. Словник фіксує 7 таких назв: *henryovka* «військова ручна зброя» – від прізвища американця Henry, *kentučka* «вид рушниць» – від назви штату в США Kentucky, *brovning* «автоматичний пістолет» – від прізвища американського конструктора J.M. Browninga, *gatling* «система автоматичної зброї» – від прізвища винахідника R.I. Gatlinga,

lefoška «вид зброї» – від прізвища винахідника Lefaucheuха [Šaling 2000].

Політичні, філософські або літературні відонімні назви утворюються додаванням суфікса **-ismus** до власної назви (7 одиниць): *gongorismus* «штучний, неприродний стиль у літературі» – від прізвища іспанського поета L. Gongora, *mondismus* «політика співпраці робітників з підприємцями» – від прізвища британського промисловця A. Monda, *taylorismus* «система організації праці» – від прізвища американського інженера F. Taylora, *owenismus* «напрямок утопічного соціалізму» – від прізвища англійця Roberta Owena, *skotismus* «схоластична школа» – від прізвища засновника J.D. Scota. Декілька назв утворені безпосередньо від власної назви без суфіксації: *bojkot* «форма економічної або політичної боротьби» – від прізвища британського капітана Ch.C. Boycotta, *lynč* «катування або задушення винуватця без суду» – від прізвища судді з 18 ст. у Вірджинії Ch. Lynca [Šaling 2000].

За допомогою суфікса **-ismus** утворюються і відонімні медичні терміни, які означають стан або хворобу: *addisonismus* – від прізвища англійського лікаря T. Addisona, *daltonismus* «нездатність ока розпізнавати кольори» – від прізвища англійського хіміка та фізика J. Daltona, *parkinsonismus* «стан після летаргічного запалення мозку» – від прізвища лондонського лікаря Jamesa Parkinsona. Інші медичні назви утворюються від власної назви переважно без додавання суфіксів: *flečer* – «кашоподібний матеріал для тимчасового заповнення пошкодженого зуба» від прізвища зубного лікаря H. Fletchera, *nystatin* «антибіотик» – від місця походження New York State [Šaling 2000].

Серед назв харчової промисловості наявні чотири іменники, які мотивуються топонімами: *bourbon* «північноамериканське віскі, яке виготовляють із кукурудзи» від назви міста в США Bourbon, *čedar* «сорт сиру, який почав вироблятися в Англії» – від назви англійського міста Cheddar, *graham* «сорт пшенично-житнього хліба» – від прізвища американського лікаря S. Grahama, *gorgonzola* «м'який пікантний сир з пліснявою» – від назви італійського міста Gorgonzola, *worcester* «соус» – від назви англійського міста Worcester [Šaling 2000].

Технічних термінів, мотивованих власними назвами, всього чотири: *bovden* – «металевий дріт для керування гальмом на відстані» від прізвища англійського винахідника F. Bowdena, *diesel* – «двигун» від прізвища німецького винахідника R. Diesela, *karter* «нижня частина капоту двигуна» – від прізвища англійського винахідника H. Cartera, *redler* «ланцюговий транспортер для сипучих матеріалів» від прізвища англійського винахідника Alfonza Redlera [Šaling 2000].

Серед запозичених відонімів фіксуємо шість назв, утворених складанням, де першою частиною композита є власна назва: *bitlmanía* «фанатизм, пов'язаний з групою Beatles та її концертами» – від назви групи Beatles, *hajdpark* «демократична форма вільних неорганізованих дискусій» – від назви лондонського парку Hayde Park, *disneyland* «дитя-

че містечко» – від власної назви Disney, *dixieland* «увесь американський Південь» – від прізвища американського землемірника Діхона, який визначив межу американського півдня, *faradmeter* «пристрій для вимірювання електричного току» – від прізвища англійського фізика М. Farada, *talbotypia* «виготовлення малюнків на склі» – від прізвища англійського фізика та хіміка W.H. Talbota [Šaling 2000].

Більшість назв, генетично пов'язаних із власними назвами, представляють основи, які не мають похідних. Тільки декілька відонімів утворюють деривати в словацькій мові. Переважно це назви на позначення продуктів харчування, виду тканини, породи тварин, деякі технічні назви. Від десяти назв словники сучасної словацької мови фіксують похідний прикметник: *bojkot – bojkotový (bojkotové hnutie, bojkotová hrozba)*, *čedar – čedarový (čedarová omačka, čedarová vôňa)*, *graham – grahamový (grahamový chlieb, grahamová múka)*, *damask – damaskový (damaskový vzor, damasková šatka)*, *dalmatín – dalmatínsky*, *browning – browningový (browningový kaliber)*, *bovden – bovdenový (bovdenové lanko)*, *diesel – dieselový (dieselový motor)*, *bondovka – bondovský (bondovský príbeh, bondovská séria)*

Література

1. Моргун А.В. О словообразовательной валентности нарицательных фитонимов и зоонимов, генетически связанных с именами собственными. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія: Ономастичні студії*, 1996. С. 13–19.

2. Balážová Ľ., Buzássyová K. a kol. *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Bratislava, Veda 2006. 1134 s.

3. Ološtiak M., Gianitsová-Ološtiaková L. *Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine*. Prešov, 2007. 152 s.

4. Šaling S., Ivanová-Šalingová M., Maníková Z. *Veľký slovník cudzích slov*. Bratislava – Veľký Šariš: SAMO 2000. 1328 s.

References

1. Morhun A. S. (1996). O slovoobrazovateľnej valentnosti naricatelnykh fitonimov i zoonimov, geneticheski sviazannykh s imenami sobstvennymi [On the derivational valence of common noun phytonyms and zoonyms genetically related to proper names]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho universytetu. Serii Filolohiia: Onomastychni studii*. S. 13–19 [in Russian].

2. Balážová Ľ., Buzássyová K. a kol. (2006). *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Bratislava. 1134 s. [in Slovak].

3. Ološtiak M., Gianitsová-Ološtiaková L. (2007). *Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine* [Declension of adopted nouns in Slovak]. Prešov. 152 s. [in Slovak].

4. Šaling S., Ivanová-Šalingová M., Maníková Z. (2000). *Veľký slovník cudzích slov*. Bratislava – Veľký Šariš: SAMO. 1328 s. [in Slovak].

CONSIDERABLE BORROWINGS IN THE SLOVAK LANGUAGE: WORD-FORMING ASPECT

Abstract. The article deals with studies of word-formation structure of substantives, formed from proper names in the Slovak language as well as adaptation of these substantives on word-formation level.

Famous formations are words that have a peculiar semantic nature, due to the essence of onym forms, and functional purpose. Slovakia's integration into the international information space has led to a rapid process of updating the vocabulary of the modern Slovak language through borrowing. Among the parts of speech that are most often borrowed, nouns predominate, followed by adjectives and verbs.

The process of adaptation of a borrowed word in the language does not occur homogeneously, it is partially realized on separate language levels: phonetic, morphological, morphematic, lexical, semantic, word-forming, spelling and stylistic. The same happens with known borrowings.

The aim of our research is to consider the word-forming structure of known formations and to trace the adaptation of known borrowings at the word-forming level.

Famous borrowings in the Slovak language can be divided into several semantic groups: geological names, names of physical units, zoological and botanical names, names of processes, sports names, political terms, names of clothes, names of movies or books, names of weapons, medical terms, names from the field food industry, technical terms. Such names are mostly formed by the suffix method, several nouns are formed by addition.

[Balážová 2006]. Від однієї назви зафіксовані похідні іменники: *dalmatín – dalmatínec, dalmatinka*, від двох назв – похідні дієслова: *bojkot – bojkotovať, lynč – lynčovať – lynčovanie* [Balážová 2006].

Висновки. Отже, відноміні утворення частіше мотивуються антропонімами (110 одиниць), менше – топонімами (50 одиниць). Геологічні назви, назви фізичних одиниць, ботанічні назви, назви процесів, спортивні назви, політичні терміни, назви фільмів або книг, назви зброї, медичні терміни, технічні переважно генетично пов'язані з антропонімами, зоологічні назви, назви одягу та назви зі сфери харчової промисловості – з топонімами. Відоніміні іменники частіше утворюються суфіксацією (117 одиниць), меншою мірою складанням (усього 6 одиниць). Для творення відонімів використовуються або іншомовні суфікси – **-it, -izácia, -izmus** (61 одиниць), або суфікси слов'янського походження – **-k-a, -ovk-a, -ovan-ie** (56 одиниць). 37 відонімів утворено без додавання суфіксів. Словотвірна здатність відонімів утворювати деривати в словацькій мові низька. Усього десять іменників, зафіксованих словниками словацької мови, мають похідні. Здебільшого це назви, які часто використовуються в повсякденному житті.

The largest group of known borrowings among the geological names formed by suffixation are the names of minerals or minerals, which are formed by adding the suffix -it to the proper name.

One-day formations are mainly motivated by anthroponyms, less by toponyms. Geological names, names of physical units, botanical names, names of processes, sports names, political terms, names of movies or books, names of weapons, medical terms, technical terms mostly genetically related to anthroponyms, zoological names, clothing names and names from the area food industry – with toponyms. Famous nouns are most often formed by suffixation, to a lesser extent by addition.

Keywords: proper name, loan-words, word-formation structure, word-formation level.

© Буднікова Л, 2021 р.

Лєся Буднікова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; lesia.budnikova@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

Lesia Budnikova – Candidate of Philology, Associate Professor of the Slovak Filology Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; lesia.budnikova@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

NÁZVY ČÁSTÍ PLUHU V JIHOKARPATSKÝCH NÁŘEČÍCH

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811'161.2'282.2:81'373.46

DOI: 10.24144/2663-6840/2021.2(46).24-34

Вашичек М. Назвы частей плуга в южнокарпатских наречиях; кількість бібліографічних джерел – 26; мова чеська.

Anotace. V článku jsou shromážděny a analyzovány materiály k názvosloví pluhu v jihokarpatských nářečích z různých zdrojů – z jazykových atlasů (z *Lingvistického atlasu ukrajinských nářečí Zakarpatské oblasti* Josypa Dzendzelivského, *Atlasu ukrajinského jazyka*, *Slovanského jazykového atlasu*, *Karpatského jazykového atlasu*), vědeckých prací o zemědělské slovní zásobě a z lexikálních materiálů Ivana Paňkevycy, které jsou zpracovávány ve Slovanském ústavu Akademie věd ČR ve formě elektronické lexikální databáze. Tyto materiály jsou publikovány poprvé. Zkoumány jsou nářeční názvy těchto částí pluhu: radlice, krojidlo, odhrnovačka, hřídel, kleče (rukojetě), rozpěrka mezi klečemi, plaz (dřevěná horizontální součást, na niž se upevňovala radlice), slupice (svislý nosník spojující plaz a hřídel), plužní kolečka, potykač (zahnutý kolík, kterým se hřídel pluhu připevňoval k plužním kolečkům), houžev (proutěná, později železná obruč, která se navlékala na potykač), oj plužních koleček, otká (dřevěná tyč s kovovou lopatkou sloužící k čištění pluhu od hlíny) a vlačihy (jednoduchý nástroj pro přepravu pluhu). Je charakterizováno areálové rozložení zkoumaných lexémů, obvykle je uvedena jejich motivace a etymologie podle dialektologických a etymologických pramenů, v některých případech je učiněn pokus o vlastní etymologizaci. Jihokarpatské nářeční názvy hlavních částí pluhu byly v minulosti podrobně popsány v odborné literatuře – především díky pracím J. O. Dzendzelivského, názvy 3–5 částí pluhu jsou mapovány v uvedených nářečních atlasech. Materiály I. Paňkevycy potvrzují a doplňují naše znalosti o této sémantické mikroskupině zemědělského lexika; dosud méně známá byla terminologie pluhu v jihokarpatských nářečích na území Slovenska. Paňkevycovy materiály však mají největší význam pro popis názvů méně nápadných částí pluhu, jako jsou plaz, slupice, rozpěrka mezi klečemi, potykač, houžev, vlačihy aj. Etymologická analýza získaného lexika ukázala, že jihokarpatská nářečí zachovala značnou část praslovanské terminologie pluhu, zároveň si však vytvořila řadu specifických inovací, mezi nimiž jsou jak slova domácího původu, tak přejímky z maďarštiny, němčiny a západoslovanských jazyků.

Klíčová slova: dialektologie, jihokarpatské dialekty, zemědělská terminologie, terminologie pluhu.

Úvod. V článku se zaměříme na areálovou diferenciaci termínů pro pluh a jeho součásti v jihokarpatských nářečích. Názvosloví orného nářadí se zformovalo ještě v praslovanské době, o čemž svědčí mnohé paralely mezi slovanskými jazyky a dialekty. Nejstarším typem oradla je bezplazové rádllo, vývojově mladší plazové rádllo je předchůdcem dřevěného záhonového pluhu [LK, s. 745–747, 831–832; Podolák 2008, s. 180–182, Sopoliga 2006, s. 57, 60]. Archeologické nálezy svědčí o užívání rádllo se železnou radlicí u Slovanů již v 7.–8. stol., užívání pluhu je doloženo na Velké Moravě, na jižních svazích Východních Karpat se rovněž předpokládá od 9. stol. [Beranová 1980, s. 143, 222; Павлюк 1986, s. 115]. Dřevěný pluh se bez zásadních konstrukčních změn užíval od raného středověku až do 19., místy až do zač. 20. stol. Etnografické prameny svědčí o nahrazování původního dřevěného pluhu pluhem polozelezným a železným v oblasti Karpat od konce 19. stol. [Podolák 2008, s. 184; Sopoliga 2006, s. 60]¹. Tato změna se projevila i v jeho nářečním názvosloví, neboť část starších pojmenování byla nahrazena novými.

Konstrukci pluhů užívaných v ukrajinských Karpatech popsal Stepan Pavljuk [Павлюк 1986, s. 122–135]. Nejrozšířenější typy pluhu na Zakarpatí nazývá „modifikovaný karpatský pluh“, „maďarský pluh“ a „eklektický zakarpatský pluh“ [Tamtéž, s. 134–135].

Dosavadní výzkum. Názvosloví pluhu v

nářečích Zakarpatské oblasti se soustavně věnoval Josyp Dzendzelivskij. Ve své obsáhlé studii s titulem *Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області* [Дзєндзєлівський 1959] analyzuje názvy radlice, krojidla, odhrnovačky, klečí, hřídele, plazu, slupice, otky a plužních koleček. Do druhého dílu svého lingvistického atlasu Dzendzelivskij zařadil názvy radlice, krojidla, odhrnovačky a klečí [ЛІАЗ 2, m. 179–182]. Řadu nářečních termínů pro části pluhu pak zahrnul do své monografie o ukrajinsko-západoslovanských lexikálních paralelách [Дзєндзєлівський 1969a]. Upozdorňuje v ní mimo jiné na četné shody v názvosloví pluhu mezi nářečímí západní části Zakarpatí, areálem lemkovských nářečí, východního Slovenska a Malopolska, které svědčí o jejich intenzivních vzájemných kontaktech – uvádí lexémy *дощка* ‚odhrnovačka‘, *жє́л’ізо* ‚radlice‘, *істик* ‚otká‘, *перє́нної жє́л’ізо* ‚krojidlo‘, *чє́ніга* ‚kleč‘, *чє́рє’сло* ‚krojidlo‘ [Tamtéž, s. 22].

Slovanský jazykový atlas mapuje názvy klečí, radlice, odhrnovačky a hřídele [ОЛІА 4, m. 30, 31, 32, 33].² Je v něm představen materiál z 11 jihokarpatských lokalit (z toho jedné na území Slovenska, jedné na území Rumunska, zbytek ze Zakarpatské oblasti Ukrajiny).

Karpatský jazykový atlas mapuje názvy odhrnovačky, krojidla a radlice [ОКДА 5, m. 23, 24, 25] podle odpovědí na otázku 457 „железная часть плуга, которая служит для отбрасывания земли“,

¹ Dřevěný pluh měl ze železa jen radlici, případně krojidlo. Polozelezný pluh měl také plechovou odhrnovačku a litinovou kostru, kterou si hospodáři kupovali. Radlici a krojidlo k němu obvykle dále zhotovovali místní kováři. Železný pluh byl továrenské výroby [Podolák 2008, s. 184–185].

² Uvedené mapy kartografují odpovědi na následující otázku z dotazníku OLA: L 561 ручки плуга, L 563 железная часть плуга, которая подрезает землю, L 564 часть плуга, которая откладывает землю на бок, L 565 железная часть плуга с крючком на конце.

458 „лемех – нижняя часть плуга, прикрепленная к доске для отваливания земли“ a 459 „нож плуга – для отрезания пласта земли“. V síti opěrných bodů OKDA je 21 jihokarpatských lokalit, z toho čtyři leží na Slovensku.

Druhý svazek *Atlasu ukrajinského jazyka* mapuje názvy *леміш*, *чересло* [AUM 2, m. 304], *полиця* (*у плузі*) [AUM 2, m. 305], *гряділь* [AUM 2, m. 306], *чепизу* [AUM 2, m. 307] v 57 bodech na území Zakarpatské oblasti Ukrajiny, 17 na Slovensku a 3 v Rumunsku.

Atlas Vasyla Latty zahrnuje v nekartografovaných materiálech odpovedi na otázky 56 *леміш*, 57 *чересло* (*ніж плуга*), 58 *гряділь*, 59 *теліжки*, 60 *полоз* [Латта 1991, s. 478].

Názvy součástí pluhu zaznamenané výzkumem Oldřicha Lešky a Andreje Kurimského na východním Slovensku jsou zachyceny ve slovníku Růženy Šiškové *Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník* [Šišková 2009].

Cílem článku je shrnutí již publikovaných materiálů z oblasti názvosloví pluhu v jihokarpatských nářečích a zveřejnění a rozřídění dosud nepublikovaných lexikálních materiálů, které k tomuto tématu poskytuje *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevycě* spolu s materiály z expedic pražských dialektologů z let 1957–1967 na východní Slovensko. *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevycě* (dále LDP) je zpracovávána ve Slovanském ústavu AV ČR, její zpřístupnění se plánuje na rok 2022. Jedná se o digitalizovanou kartotéku pro zamýšlený slovník ukrajinských jihokarpatských nářečí Ivana Paňkevycě. Josyp Dzendzelivskij, jehož stoleté jubileum si připomínáme, byl s Paňkevycovou slovníkovou kartotékou dobře obeznámen. V článku věnovaném činnosti I. Paňkevycě posvětil nemálo místa právě jeho slovníkovým materiálům a zdůraznil jejich vysokou hodnotu [Дзєндзєлівський 1969b, s. 194–204]. Dalším zdrojem uchovávaným ve Slovanském ústavu AV ČR, který zde bude využit, jsou zvukové záznamy z dialektologických expedic na východní Slovensko vedených Oldřichem Leškou a Andrejem Kurimským z let 1957–1967. Nahrávky popsala a podrobně katalogizovala R. Šišková v knize *Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967* [Šišková et al. 2005].

Metody a metodika. Materiál shromážděný z různých pramenů je analyzován pomocí základních metod dialektologie, areálové lingvistiky, etymologie a kontaktní lingvistiky. Zohledněny byly etnologické a okrajově také archeologické údaje umožňující použít metodu „Wörter und Sachen“.

Výklad materiálu

1. Pluh. Základní název pro pluh je v celé zkoumané oblasti stejný, kromě převažující podoby *плуг/-х* byly v LDP zaznamenány fonetické varianty *плог* (Ul.) a *пуг* (Ih.). Od vývoje starších typů oradel se pluh odlišuje zejména asymetrickou radlicí s odhrnovačkou, která vyoranou zemi i obrací. Ve zkoumaných nářečích bývá pluh od rádlu terminologicky odlišen. Podolák pro rádlu dokládá názvy *hik* (N. Rep.)

a *hak* (T. Pot.), u podoby *hik* se autor odvolává na ústní informaci V. Latty [Podolák 1957, s. 316]. Pro nástroj konstrukčně podobný rádlu používaný na přihrnování brambor je v LDP doložen název *плужок*: *плужок на огартан'а* „druh pluhu“ (V. Or.), *плужок* „рід плуга до роблення борозд між рядами картофель“ (Ú.), „*грудь оборюють плужком*“ (Jakub.). LDP také přejímá doklady *рало* a *орало* z Čoprejova slovníku.

Ze Spiše je v LDP pro pluh doložen výraz *росоха* se dvěma významy: „1. соха, 2. дерев'яний плуг“ (Str.). Pro dřevěný pluh byl zaznamenán také výraz *деревяник* (Lju.). V LDP bohužel nejsou doloženy výrazy pro různé typy pluhů. M. Sopoliga pro dvojstranný pluh s překladnou odhrnovačkou uvádí názvy *обращак*, *перевертак*, *превозник*, *stranyk* bez přesné lokalizace [Sopoliga 2006, s. 57, 60].

2. Radlice. Radlice, ostří pluhu, které odkrajuje půdu zespodu, je z hlediska jihokarpatských nářečí nejlépe zdokumentovanou součástí pluhu. Na sledovaném území má několik různých názvů.

Dzendzelivskij dokládá názvy *ле'міш*, *же'л'ізо*, *же'л'ізо*, *же'л'ішч'а*, *плугової же'л'ізо*, *широкоїе же'л'ізо*, *пліта*, *підриз*, *нат*, *бучк'ур*, *бучк'ір*, *п'ісок* [ЛІАЗ 2, m. 179]³. Větší areály tvoří čtyři z nich – *пліта* v nářečích huculských s přesahem do údolí Teresvy, *ле'міш* ve většině maramorošských nářečí s přesahem do údolí horní Boržavy, *же'л'ізо* v rovinaté části Zakarpatí od Užhorodu po Chust, *широкоїе же'л'ізо* ve verchovynských nářečích a většine užských nářečí.

V. Latta zaznamenal na východním Slovensku tyto výrazy pro radlici: *лемеш* (Par., Bž., Cer., Ci., Š. Št., Andr., Jed., Cig., Pa., Úh.), *л'емеш* (Šap.), *л'еміш* (Ci., Bech.), *л'еміш* (Suk., M. Pol., Pstr., K. Byst., L-á., Sv-a, Keč., Jed.), *naklat* (Pčol., Cer., Kruž., Liv., Han., M. Lip., Kam., V. Lip.), *накуат* (Č., M. Sul.), *шырокої жел.* (Dúb., Šm.) [Латта 1991, s. 478].

Atlas ukrajinského jazyka dokládá ze Slovenska názvy *л'емеш*, *лемеш*, *л'еміш*, *нады* (poslední jen z N. Rep.), ze Zakarpatské oblasti *л'м'іш*, *же'л'ізо*, *же'л'ізо ши'роке*, *нат*, *буч'кур* (v komentáři také variantu *бдиш'к'ір* – Lju.), ze zakarpatských huculských nářečí název *n'л'іта* (Boh.), *n'л'ета* (Jas., Kv.) [AUM 2, s. 68, m. 304]. V komentáři k mapě jsou uvedeny i ojedinělé názvy *жі'л'ізо ма'лоїе* (V. Kop.), *ве'ликуї н'іш* (K-o), *наклад* (M. Lip.), *'п'исок* vyskytující se paralelně s výrazem *буч'кур* (V. Vyz.), zaznamenaná byla také záměna výrazů pro radlici a krojidlo – *леміш*, *чересло* (N. Rem.), *чересло* „леміш“ (N. Byst.) [Tamtéž]. Táž mapa AUM dokládá, že areál výskytu lexému *нат* ve verchovynských nářečích navazuje na areál jeho výskytu v západních bojkovských a jižních posanských nářečích

OLA v jihokarpatských nářečích zachytil podoby *le'miš*, *ly'miš*, *le'meš*, *žy'lizo*, *zy'lizo*, *žy'lizo šy'rokoj*, *n'iz* [OJA 4, s. 94, m. 31]. Poslední výraz se obvykle vyskytuje jako název pro krojidlo, z mapované huculské lokality (Boh.) je doložen jako dubleta k názvu *le'miš*.

V OKDA jsou mapovány podoby *le'miš*, *že'lizo*, *šy'rokoje že'lizo*, *'spudn'oj že'lizo*, *'spidn'e že'lizo*, *'č'obit* [OKDA 5, s. 76, m. 24]. Výraz *'spidn'e že'lizo*

³ Při citaci materiálu z jazykových atlasů, který byl kartograficky zpracován, neuvádíme názvy jednotlivých lokalit.

zde byl zaznamenán ze dvou obcí na Zemplíně (Zb., V. Pol.), OLA a AUM ho mapují jen na severní straně Karpat. Lexém *č'obit* (Jas.) je motivován obdobně jako *бучкър*, připodobnění radlice k botě není unikátním jevem, srov. také huculské *noc'm'iy* [AUM 2, s. 304], *karyc* a polské podhalské *kyrp'ec* [OLA 4, s. 94, m. 31].

V LDP jsou doloženy výrazy *леміш* (Var., Buk., Čert., Z. Bel., Pich.) *л'еміш* (Kolb.), *лемеш* (Beňad., Č., Kur., Vár.), *леміш* (Tern., Zap.), *широке желізо* (Strih., Lav., V. Stud., N. Syn.), *пругове желізо* (Strab.) *наклад* (Ih., Jakub., Ú., Č., Liv., Kur.), *накват* (Leg.).

Z materiálů LDP vyplývá, že v některých nářečích nejsou terminologicky odlišeny výrazy pro radlici a odhrnovačku, pojmenování *наклад* se tedy vztahuje na celou zadní kovovou část pluhu „бляха в плузі в цілому“ (Ú., Liv., Č., Leg.), jinde je *наклад* označením jednoznačně pouze pro radlici „частина бляхи в плузі, яка ріже борозну“ (Kur.), „передня частина бляхи в плузі, що ріже землю“ (Ih.), „гостре передне залізо плуга, прикручене до бляхи (Ú.). V LDP je doklad také na lexém *над* „На полици є прикріплений над, яким підризує землю.“ (Zav.), který je v tomto významu doložen Dzendzelivským v bodě 49, v dalších obcích západní Verchovyny pak ve významech „okovaná část dřevěné radlice“ a „nově přikovaná část radlice po opravě otupeného zakončení (prstu) radlice“ [JIA3 2, s. 179], srov. hesla **naditi* a **nado* [ЭССЯ 22, s. 8–9]. S lexémy *над*, *нады* jistě souvisí i název *vnat* „radlice“ doložený z Horehroni [Podolák 1957, s. 324].

R. Šišková uvádí podoby *lemiš*, *lemeš* [Šišková 2009, s. 92], *želizo* (*zadn.e*) [Tamtéž, s. 195], *zalizo* (*zadn.e*) [Tamtéž, s. 188].

Nejrozšířenější jsou kontinuanty psl. **lemešь*/*lemežь*, které souvisí se slovesem **lomiti* „lámat“ [ЕСУМ 3, s. 220; ЭССЯ 14, s. 108–110], názvy s komponentem *žel'izo* motivované použitím materiálem v protikladu k ostatním dřevěným částem pluhu a lexém *наклад* odvozený od sloves *naklasti*, *nakladati* [ЭССЯ 22, s. 125–126].

Názvy s komponentem *želizo* (*широкоюе, zadn.e, пругове*) Dzendzelivskij považuje za společnou inovaci některých zakarpatských, slovenských a polských nářečí [Дзєндзєлєвський 1969a, s. 21, 57]. Jedná se o značně širší izolexu, stejně motivované ekvivalenty radlice nacházíme v rumunských (*f'eru, ș'er, x'eru*) a maďarských dialektech (*'ekevaš, 'ekevoš*) [ОКДА 5, s. 76, m. 25] a také v němčině (*Pflugeisen*). T. Šalajevová a D. Vaščenkova vyslovily předpoklad, že tyto názvy jsou praslovanské a maďarština je přejala ze slovanských jazyků, zakonzerovala je a přispěla k jejich zachování v pomezích slovanských areálech [Ващенко – Шалаєва 2018, s. 79–81]. Hlavní argumentem pro tento výklad je skutečnost, že většina terminologie pluhu byla do maďarštiny převzata ze slovanských jazyků. Areálové rozšíření těchto názvů ve slovanských jazycích převážně v kontaktních zónách s maďarštinou a rumunštinou (české a slovenské názvy lze vyložit i kontaktem s němčinou) naopak svědčí spíše o opačném směru přejetí, tedy z němčiny, maďarštiny a rumunštiny do slovanských dialektů. Jejich novější

charakter vyplývá také z pozdějšího rozšíření pluhu s celokovovou radlicí a krojidlem.

Výraz *наклад* se zřejmě vztahuje k novějším továrenským pluhům, které byly založeny na principu českého ruchacla [Válka 2014, s. 38]. V něm radlice a odhrnovačka tvořily jednu část, později se ostří radlice vyrábělo jako samostatný díl, který se připevňoval na odhrnovačku, aby jej bylo možno odpojovat a brousit. Název je tedy vytvořen od slovesa *nakladati* (na odhrnovačku – „*blaxu*“). Doložen je také ze slovenských šarišských a polských podkarpatských nářečí [Podolák 1957, s. 323; OLA 4, m.]; jedná se buď o společnou inovaci, nebo o přejímku ze západoslovanských dialektů.

3. Krojidlo. Krojidlo je název pro ostří umístěné na hřídel vertikálně před radlicí, které rozkrajuje zemi a usnadňuje tak orbu. V LDP byly pro krojidlo zaznamenány výrazy *чересло* (Il., Ver., Tern., Zap.), *чересло* (Liv., Var., Beňad., Buk., Čert., M. Stašk., Ko., Strih.), *черэсло* (Z. Bel.), *чэресло* (Pich.), *чэрэсло* (Kolb.), *чересло* (Ost.), *довге желізо* (V. Stud.), *острое желізо* (N. Syn.), *передне жельызо* (Str.), *передне желізо* (Ú.), *передне зелізо* (Č., Jakub., Leg., N. Rep.), *передньої желізо* (Strih.), *ніж* (Zap.), *ніж⁴* (Ih.), *ныж* (Jar.), *різьбарик* (N. Syn.), *гладяр* (Buk.).

Latta zaznamenal tyto názvy krojidla: *čeréslo* (Suk., Rad., Hav., Bž., Pstr., K. Byst., L-á, Sv-a, Keč., Cer., Ci., Š. Št., Jed., Bech., Kruž.), *šeréslo* (Pa.), *čeríslo* (Šap.), *pereDňe želizo* (Par., Pčol., Vyr., Rad., Han., Č., M. Lip., V. Sul., M. Sul., Jar., V. Lip.), *pluž'no* (Úh.), *dóuhôj ž.* (Dúb., Šm.), *pereDňij niš* (N. Rep.) [Латта 1991, s. 478]. Lexém *čeréslo* byl zachycen i v dalších lokalitách na Slovensku [Šišková 2009, s. 34].

Dzendzelivskij na Zakarpatí mapuje slova *чересло, ніж* (*нуж, нійж*), *довгоїе же^л'ізо, перенноїе жи^л'ізо, пер'ен'н'ий⁴ нуж* [JIA3 2, m. 180].

AUM dokládá výrazy *чересло* („На незаштрихованій площині поширена лексема *чересло*“), *же^л'ізо пер'едне, же^л'ізо 'доўге, же^л'ізо вус'ке, н'іж* (*не'редній, ма'ли*), v komentáři jsou uvedeny fonetické a morfologické varianty *'doŭgoj, 'doŭgoje жи^л'ізо* a dále nemapované doklady *леміш, чересло* z (N. Rem.) a *ма'лиці нійш* (Kv-o) [AUM 2, s. 68, m. 304].

Z obou posledních atlasů je patrné, že varianty lexému *ніж* vytváří souvislý areál v huculských zakarpatských nářečích s přesahem do části severomaramorošských nářečí. V jižní polovině Zakarpatské oblasti je rozšířeno slovo *чересло*, v severní polovině pak názvy s komponentem *žel'izo*, nejčastěji *довгоїе же^л'ізо*. Toto rozšíření potvrzuje i mapa OKDA zobrazující tyto ekvivalenty krojidla: *če'reslo, 'čeréslo, čere'slo, pe'ređn'oj že'l'izo, 'douhoj že'l'izo, niž, nuž, niž* [ОКДА 5, s. 78, m. 25]. Z této mapy je také patrné, že názvy ze zakarpatské Verchovyny typu *перенноїе жи^л'ізо* navazují na souvislý areál jejich rozšíření v bojkovských nářečích na severní straně Karpat. Varianta *'douhoj že'l'izo* zasahuje na západě na území východního Zemplína, většina Zemplína má však variantu *peredn'e želizo*. Na většině Šariše

⁴ Symbol *ü* je zde použit pro hlásku artikulovanou mezi *o* a *u*, označovanou obvykle *ü* nebo *u^o*.

vytváří souvislý areál název *čereslo*, západní Šariš a většina severospišských nářečí má opět název *peredne želizo*. Na severním Spiši je doložen také na lexém *nyž*. Z jihospišských enkláv máme doklady *š'ereslo* a *plužno* (*želizo*). Názvy *острое желізо* a *ризьбарик* jsou úzké lokalismy, dokládá je pouze LDP z N. Syn. Lexém *čereslo* je dávným slovanským zemědělským termínem, srov. psl. **čerslo* [ECYM 6, s. 104]. Názvy s komponentem ‚železo‘ vznikly analogií k názvům radlice, utvořeným podle názvů maďarských, rumunských a německých.

4. Odhrnovačka. V ČJA je odhrnovačka definována jako ‚horní část radlice, která klopí brázdivou skývu‘ [ČJA 3, s. 120, 122]. Původně se jednalo o dřevěnou desku umístěnou nad radlicí, u novějších typů pluhů byla odhrnovačka železná a tvořila jeden celek spolu s radlicí. To se projevuje i v jejich jihokarpatských nářečních pojmenováních.

Dzendzelivskij pro odhrnovačku dokládá názvy *поліця*, *пóлиця*, *дошка*, *дош'ка*, *дошч'ка*, *бл'аха*, *пе'рб*, *крило*, *корманка* (*кóрман'ка*), *кормандошка*, *кóрмандешка* [ЛАЗ 2, m. 182], *кóрман'*, *таблиця* а [Дзэндзелівський 1959, s. 45].

AUM mapuje výrazy *по'лиця* а (*полиця*, *по'лиця*), *дошка* (*дош'ка*, *дошч'ка*, *дошка*, *дока*, *дышка*, *дешка*), *кор'манка*, *бл'аха* [AUM 2, m. 305]. Jen v komentáři jsou uvedeny záznamy ojedinelých lexémů s tímto významem: *полот'но* (Bil.), *стоў'бица* (Chm.), *за'л'ізо* (N. Rem.), *шы'рокойе жэ'л'ізо* (Por.), *жі'л'ізо ве'ликойе* (V. Kop.) [AUM 2, s. 68].

V OLA jsou ze sledovaného území doklady *po'lyc'a* (*po'lic'a*), *doška* (*doš'ka*, *doščka*), *kry'lo*, *b'laħa*, *b'laħa šy'roka*, *kor'manka* [OLA 4, m. 32].

V OKDA nacházíme názvy *bl'аħa*, *po'lyc'a*, *ko'rmanka*, *plyta*, *doš'ka*. [OKDA 5, s. 74, m. 23].

V LDP jsou doloženy tyto lexémy: *полиця* ‚задняя часть плуга‘ (Buk.), ‚Полиця розгартає борозду‘ (Zar.), ‚од підносины ишла деревляна полиця‘ (N. Syn.), ‚прямовісна дощинка у плузі від гряділя до стрілки‘ (V. Stud.), *полиця* ‚част. плуга, що відгортає борозну‘ (Ul.), *бляха* ‚горішня частина бляхи у плузі, що відкидає скибу‘ (Str., Jakub., Liv., Kur., Var., Beňad., Z. Bel., Zb., Svet.), *дошка* (Buk., Čert.), *дош'ка* (Jakuš., Brus.), *дошка* ‚горішня частина бляхи у плузі, що відкидає скибу‘ (Jakub., Liv.), *крыло* ‚права частина бляхи плуга, котрою відкидається скиба‘ (Jakub.), ‚залізо в плузі, що відкидає землю‘ (Ū.), *скридво* ‚бляха плуга‘ (Ih.), *корманка* ‚верхня частина заднього заліза в плузі‘ (Zakarp. – zřejmě omylem místo podoby *корманка*, kterou dokládá LAZ, AUM, OLA i OKDA). Lexém *bl'аħa* s významem ‚odhrnovačka‘ dokládá také Šišková [Šišková 2009, s. 23].

Názvy odhrnovačky podrobně analyzoval Dzendzelivskij [Дзэндзелівський 1959, s. 45–46]. Slovo *bl'аħa* ve východoslovanských jazycích považuje za polonismus (v polštině jde o výpůjčku ze starohornoněmeckého *blech*), poukazuje však na jeho šíření na Zakarpatí prostřednictvím slovenských nářečí [Дзэндзелівський 1969a, s. 21]. Hojný výskyt lexému *bl'аħa* v jihokarpatských nářečích na území Slovenska potvrzuje tuto tezi. Z východoslovanských nářečí výraz *bl'аħa* dokládá Podolák [Podolák 1957, s. 320–321].

Nový název se jistě šířil spolu s tím, jak původní dřevěnou odhrnovací desku nahradila odhrnovačka zhotovená z plechového listu.

5. Hřidel. Hřidel je dřevěná horizontální část pluhu, na niž je upevněno krojidlo a slupice s radlicí. Název pro hřidel je jen málo územně diferencován. LDP dokládá, že ve většině nářečí se vyskytují varianty slova *гряділь* (Zar.), *гр'яділь* (Jakuš.), *гряд'іль* (V. Stud., Kur., Ū., N. Rep.), *гряділ* (Ih.), *гряділь* (Jakub., Kolb., Strih.), *гр'адель* (Brus.), *грядель* (Staš., Svet.), *гряджыль* (Str.), *глядір* ‚гужов је на колічках, де шя дав глядір‘ (Var.) a pouze z dvou obcí je doložen lexém *гря'да* (Zb., Ver.).

Latta zaznamenal tyto názvy hřidele: *hřadil'* (Bž.), *hřadil* (Šm., Par., Suk., Hav., Pa., Ūh., Č., N. Rep., M. Sul., Kam.), *hřadil'* (V. Sul., Jar.), *hřadil'* (Kruž., Han., M. Lip., M. Sul.), *hřadil* (Š. Št.), *hřadil'* (K-y), *hřaděl'* (Dúb., Rad.), *hřažыл'* (V. Lip.), *hlagēr* (K. Byst.), *hlagēr* (Sv-a), *lagēr* (Jed.), *hľad'ir'* (Výr., Keč.), *hľad'ir* (L-á, Cer.), *hľad'ir* (Bech.) [Latta 1991, s. 478].

Dzendzelivskij uvádí ze Zakarpatí podoby *гр'ад'іл*, *гр'эд'іл*, *р'ад'іл* [Дзэндзелівський 1959, s. 41].

Psl. **grędelb*/**gręděl*, bývá považováno za derivát psl. **gręda*, případně za ranou výpůjčku z germánských jazyků, zmiňována je souvislost se sthn. *grindil* [ECYM 1, s. 608]. Nejnovější bádání opírající se o analýzu praslovanských výpůjček v maďarštině se přiklání k druhému výkladu, tedy že se jedná o germánskou výpůjčku [Ващенко – Шалаєва 2019, s. 247–255].

Většinu variant tohoto lexému lze vyložit pravidelným vývojem z tvaru **gręděl*, varianty zakončené *-dil'* a *-del'* svědčí o tvaru bez **ě*, podoby *hľad'ir*, *hlagēr* apod. vznikly nepravidelným fonetickým vývojem, možná kontaminací s *hľaditi*, *hľadkyj*, podoby s *l'* (*hľad'ir* aj.), zřejmě pouhou přesmyčkou *r* a *l*.

AUM kromě variant slova *гр'а'д'іл'* (*гр'ад'іл'*, *г'л'а'д'ір*, *гр'а'д'ыл'*) a podoby *гр'адла* (Dubr.) zaznamenává v jihokarpatském bodě na území Rumunska lexém *n'predolo* (zjevně omylem místo *n'predolob* nebo *n'predolon*, srov. *p'rydolob* v OLA), jehož varianta *продо'лоб* je rozšířena především na Bukovině [AUM 2, s. 69, m. 306]. V komentáři jsou uvedeny ojedinelé záznamy slov *py'dok* (Hor.), *t'аж* (Š. L.), *pyz'в'јрик* (V. Kop.), *дерево* (Por.), *ко'лодиця* а (N. Rem.). Slovo *py'dok* je odvozeno od *pyd*, *oj'* z maď. *rúd* ‚tyč; oj‘, *pyz'в'јрик* je derivátem předpokládaného **orzvorь*, jeho sémantika možná vychází z podoby starých oradel, kde hřidel a kleče mohly být tvořeny jedním vidlicovitě rozvětveným samorostem, srov. výše uvedený název pro pluh *rosoxa*, rus. *соха*, ‚rádlo‘, pravděpodobnější je však přenesení z terminologie vozu, kde v části jihokarpatských nářečí vystupuje lexém *rozvora* ‚dlouhá žerď spojující přední a zadní část vozu‘ [Vašíček 2020b, s. 103].

OLA mapuje na sledovaném území lexémy *hr'a'dil'*, *dyšel'*, *geren'da*, *ry'dok*, *stov'ba*, *p'rydolob* [OLA 4, m. 33]. Pro podobu *ry'dok* je v komentáři k mapě rekonstruována psl. podoba **grędъkь*, pravděpodobnější je však jeho souvislost s lexémem *py'dok* zachyceným v AUM. Podobně slovo *dyšel'*

(Čab.) je přeneseno z terminologie vozu. Další maďarskou přejímkou je *geren'da*, která má však na Zakarpatí obvykle jiné významy, nejčastěji ‚trám‘ [Дзєндзєлєвський 1959, s. 43]. V případě slova *stov'ba* se jedná o přenos názvu pro slupici.

6. Potykač. Potykač je zahnutý železný kolík, na nějž se navléká houžev pluzních koleček, potykač se zasunuje do otvorů na hřídeli pluhu, čímž se také reguluje hloubka orby. Názvy pro potykač jsou ze zkoumaných pramenů zaznamenány pouze v LDP a v nahrávkách z expedic pražských ukrajinistů. LDP obsahuje výrazu *ключка* „придержує плуг з тєлїжками“ (Strih.), *когут* „загненє зелїзо на верху гряд'їля, що регулює лємїш плуга“ (Ter.), *курїк* „жебы ся колїчка тримали при плузі“ (Brus.), *курєк* „ковання на грядїлі у плуга?“ (M. St.), *кўрець* „желїзна або деревяна сторожка (чїп), котру закладаєся у грядїль плуга, щоби за ню заложили ужов від тєлїжок“ (V. Stud.) a pravděpodobně také *перепинїч* „регулятор в плузі на грядїлі, перепинїч на глўбшє борозду“ (Svet.). Vysvětlivka posledního slova neumožňuje jeho zcela jednoznačný výklad, mohlo by se jednat také o část kovové slupice, kterou na některých pluzích bylo možno regulovat hloubku orby (viz *шуба* ‚slupice‘), avšak umístění na hřídeli ukazuje právě na potykač.

Výzkumy z let 1957–1967 zachytily výraz *kurik* (Gr., Ko., Pstr., Bo., Brus.).

Přenos názvu domácího ptáka na potykač není ojedinělý, stejně motivované názvy pro potykač najdeme i v nářečích na území ČR – na Těšínsku *kurek*, na Valašsku *kokotek*, na Slovácku *káčerek*, *kohoutek* [ČJA 3, s. 126, 128–129, m. 42]. Vznikl zřejmě jako připodobnění na základě tvaru – hák připomínal dlouhý krk kohouta se zobákem.

7. Kleče. Kleče jsou dřevěné rukojetě, za které při orbě drží orač pluh.

Dzєндзєлєвський pro ně dokládá ze Zakarpatské oblasti názvy *ч'є'nїza*, *чє'nїza*, *и'є'nїza*, *чє'nїza*, *ч'є'nїza*, *ч'є'nїїa*, *и'є'nїїa*, *чє'nїga*, *чїnїa*, *чєnapa*, *ручкїи*. Zmiňuje i výskyt lexému *ручки*, nepovažuje ho však za termín a nemapuje ho [JA3 2, m. 181].

AUM v jihokarpatských nářečích mapuje podoby *чє'nїги*, *чє'n'їgi*, *чє'n'їїи*, *ручки*, *ро'gi* [AUM 2, m. 307]. V komentáři jsou zmíněny podoby *и'є'nїgї* (Lju.), *чє'nїги* (Lop.) [Tamtéž, s. 69]. Lexém *rogi* AUM zaznamenává i v několika bodech západního Polesí, jejich genetická souvislost je však nepravděpodobná. Jihokarpatský lexém je kalkem rumunského *coarne* ‚rohy; kleče‘. AUM v mnoha bodech zachytil slovo *ручки* také ve významu ‚konce klečí, které drží orač v rukou‘.

V LDP jsou doklady *чєnїga* (Rak.), *чєnїгы* (Z. Bel., Pich., Svet., Zb., Strih., Čert., Ul.), *чєnїгы* (N. Rep., Č.), *чєnїгы* (Tern.), *чєnїгы* (Jar., Ū., Liv., Leg., Var., Beňad., Čert., Kolb., V. Stud., Kan., N. Syn., Ver.⁵), *чєnїгы* (Str.), *чєnїга* (Jakub.). V Paňkevovově materiálu nacházíme jediný doklad slovotvorné varianty *чєnїя* „Из грядїля на чєnїї є приладженое

⁵ V obci Verjacija je *чєnїga* zaznamenána také jako název pro vlačїhu „росоха котру підкладають під плуг, коли йдуть у поле“.

місто на истик.“ (Zav.); z atlasu Dzєндзєлєвського je zřejmé, že vytváří dosti kompaktní areál v západní části zakarpatské Verchovyny a odsud na jih podél Latoryce [JA3 2, m. 181]. Na západě zkoumaného areálu se vyskytuje lexém *руч'кы* (Brus. N. Rep., Ih., Jakub., Buk.). Z LDP je také ojedinělý doklad lexému *ручїи* „чєnїгы, за них держить чоловїк“ (Zap.), s tímto kořenem byly v ostatních pramenech zachyceny pouze podoby *ручкы* a *ручкїи* (v LAZ 2 jen v jednom bodě a jako dubleta), AUM dokládá lexém *ру'чїи'ї*, kleče z několika bodů bojkovských, huculských a také severovýchodně od Lvova [AUM 2, m. 307].

Slovník Šiškové fixuje na území Slovenska formy *čєpїhy*, *čєpїhy* [Šišková 2009, s. 33], *руčka* [Tamtéž, s. 140].

Latta na většině mapovaného území zachytil fonetické varianty lexému *čєpїhy*, *čєpїhy*, *čєpїhi*, *šєpїhy*, *šєpїhi*, *čєpїhy*, *šєpїhi*, *čєpїhы* a jeho slovotvornou variantu *šєpїїi*, v jihomakovických, západošarišských a jihospíšských nářečích pak dokládá lexém *руčky*, *ручки*, *руški*, z Osturni *ноhy* [Латта 1991, s. 87]. Název *ноhy*, v jihokarpatských nářečích ojedinělý, navazuje na areál výskytu tohoto lexému v podobě *nohi*, *nog'ї* v sousedních polských a části slovenských nářečí [OJA 4, m. 30]. Při výzkumu v Osturně v roce 2019 byl však zachycen název *rucky* [Vašíček 2020a, s. 31].

Kleče tedy mají v jihokarpatských nářečích dva hlavní názvy – *čєpїhy* a *руčky*. Druhý termín je v celoslovenském měřítku nejrozšířenější, pro jihokarpatská nářečí je však okrajový a vyskytuje se hlavně v oblastech silného vlivu východoslovenských nářečí. Na většině sledovaného území je rozšířen lexém *čєpїhy*, známý z většiny ukrajinských nářečí a zasahující na území malopolských a slovenských nářečí [OJA 4, m. 30; Podolák 1957, s. 324]. Etymologicky se spojuje se slovesem *чєnїти(ся)* a maskulinem *чїп* ‚сук, кілок‘ [ЕСУМ 6, s. 296]. Nářeční slov. *čєpїha* a pol. *čєpїhy*, *čєpїga* Dzєндзєлєвський považuje za výpůjčky z ukrajinských nářečí [Дзєндзєлєвський 1969a, s. 140–141].

8. Rozpěrka. Názvy rozpěrky, tedy příčné lišty spojující kleče, jsou doloženy především v LDP: *дочїч'ка* „поперечна дощечка між чєnїгами в плузі“ (Svet.), *рўзнїмка* „дощїнка межї чєnїгами у плуга“ (V. Stud.), *розпїнач'и* „залїзо між ручками плуга“ (Brus.), *розпїнка* (Z. Bel., Jakuš., Strih.), *ропїнка* „дощечка помїж чєnїгами в плузі“ (Kur.), *розпїнка* „поперечка помїж ручками плуга“⁶ (Str., Liv., Leg.), *розпорка* „поперечка між ручками плуга“ (Ū.), *ропїрка* (Čert.) Z obce Kurov je kromě lexému *ропїнка* ve stejném významu doložen výraz *банцїк* „поперечна дощечка, що в'єже чєnїги плуга“ (Kur.). Z obce Strihovce máme dva doklady lexému *прайнїчок*, *прайнїчок* s trochu odlišnou vysvětlivkou „нижча поперечка між чєnїгами в плузі“ a „частїна плуга (сполучує чєnїги з грядїлем)“, druhá vysvětlivka ukazuje explicitněji na destičku, spojující hřidel s klečemi, pro niž je v LDP zaznamenán také název

⁶ Jiný význam slova byl zaznamenán v Maramoroši, kde označuje součástku, kterou se radlice připevňovala k slupici: *рўзнїнка* „зелїзний дрїт, що розпїнає зелїзну дошку плуга до стовбї“ (Ter.).

'довбенка „кусок дерева задобнаний у гряділь, до котрого прибіті чепіги“ (Zar.). Snad mezi názvy rozpěrky patří i lexém *коцурик* (Ul.), k němuž je uvedeno jen „тримає чепіги“.

Slovník Šiškové dokládá lexém *rozprunka* [Šišková 2009, s. 139].

Dzendzelivskij zmiňuje ojedinělou fixaci významu ‚rozpěrka mezi klečemi‘ u lexému *берце* (Sim.) [Дзэндзелівський 1959, s. 49].

Nejrozšířenější jsou tedy v jihokarpatských nářečích názvy rozpěrky odvozené od slovesa *розпінати*, méně časté jsou deriváty sloves *рознерпти* a *рознимати*. Dalším typem tvoření názvu rozpěrky je vznik polysémie lexémů s hlavním významem ‚destička‘ nebo ‚plácačka na prádlo‘ – *дочічка*, *праїнічок*, *берце*. Slovo *банік* je nejspíše deminutivem germanismu *bant* [ЕСУМ 1, s. 135], *c* na místě *t* svědčí o přejetí přes východoslovenské dialekty.

9. Plaz. Co se týče jihokarpatských nářečních ekvivalentů pro plaz, tedy spodní horizontální část pluhu, na jejímž konci je připevněna radlice, nejvíce materiálu nacházíme v LDP a Lattově atlasu. LDP obsahuje názvy *полоз* (Kolb.), *польс*, *gen. -оса* ‚нижня частина плуга, що сунеться по землі‘ s kontextem ‚Бляха є на стобіці ай на полові‘ (Jakub.), *плаз* (Jakuš.), *стріла* ‚част. плуга, що їде по землі‘, ‚частина плуга, до якої прикручується шруба на регулювання плуга‘ (Beňad., Strih.), *стрілка* ‚частина плуга, що сунеться по землі‘ (Čert.), *пята* s kontextem ‚Від широкого желъза шила деревляна курта пята а у п'яту была задобана чепіга‘ (N. Syn., Lav.), *талпа* ‚част. плуга, що їде по землі‘ (Zakarp.). Paňkevjučiv materiálu svědčí o tom, že plaz bývá v některých nářečích nazýván také slovem *корч* ‚та частина плуга, котра сувається по землі а на ній дошка залізна і леміш‘ (Hor.); ‚Корч служить до держання чепіг і струї‘ (Zar.) Jinde tentýž lexém označuje celou konstrukci zadní části pluhu (slupice a plaz dohromady): ‚часть задного плуга, котра складається з стовбі і стріли‘ (V. Stud.).

Snad sem patří i výraz *штримбель* ‚дерев'яна частина при блясі плуга‘ (N. Rep.), pro slupici je z této obce doložen jiný výraz.

V. Latta zaznamenal názvy *pólos* (Bž., Kružl., Liv., M. Lip., V. Lip.), *pómos* (Č.), *póuis* (M. Sul.), *pómys* (V. Sul.), *plas* (Uh.), *стріла* (Výr., Rad., K. Byst., Keč., Cer., Š. Št., Jed.) [Латта 1991, s. 478].

Růžena Šišková dokládá ze Slovenska další četné fixace slov *poloz* a *strila* [Šišková 2009, s. 124, 152].

Josyp Dzendzelivskij uvádí pro plaz pouze název *стр'іла* [Дзэндзелівський 1959, s. 43].

Názvy vycházející z psl. **polъ* ‚plaz saní, plaz pluhu‘ [ЕСУМ 4, s. 498] jsou soustředěny na západě sledovaného areálu, zřídka se vyskytující podoba *плас* bez plnohlasy byla přejata ze sousedních slovenských nářečí. V oblasti Makovice a dále na východ převažuje název *стріла*, *стрілка*, zřejmě se jedná o pojmenování vzniklé pro součást konstrukčně jednodušších typů pluhu nebo ještě plazového rádlu, kde plaz s radlicí připomínal tvar střely, šipu [ČJA 3, s. 120; Podolák 2008, s. 187–189]. Pavljuk naopak považuje termín *стріла* za inovaci, za název pro železnou součást modi-

fikovaného pluhu, která zaměnila původní dřevěný plaz (*нідошву*) [Павлюк 1986, s. 131, 133]. O hlubším stáří tohoto termínu svědčí jeho doklady ze západních Karpat: *strela*, *prístrelek* [Podolák 1957, s. 324–325] a *střela*, *postřelek*, *přístřelek* [ČJA 3, s. 121]. V některých nářečích pro plaz vzniklo metaforické pojmenování *пята*, jež původně zřejmě označovalo jen zadní část plazu. Výrazy *páta*, *patka* ‚plaz‘ zaznamenal Podolák na středním a západním Slovensku [Podolák 1957, s. 322, 325]. Slovo *talpa* je přejímkou z maď. *talp* ‚podrážka‘ (s možným vlivem rumun. podoby *talpa* ‚podrážka‘), srov. maď. *eketalp* ‚plaz‘ [Podolák 1957, s. 324].

Lexém *корч* dokládá Dzendzelivskij ve významu ‚slupice‘ z okresů Volovec a Mižhirja [Дзэндзелівський 1959, s. 45]. Starší by mohl být význam zachycený v LDP ve V. Studeném ‚slupice a plaz‘, u primitivnějších typů oradel snad mohly být součástí plnicí funkce plazu a slupice z jednoho zahnutého kusu dřeva, později se mohl název přenést na plaz i slupici záhonového pluhu. Pavljuk zaznamenal výraz *корч* jako název pro součást pozdějšího, modifikovaného typu pluhu – pro železné pruty, na něž se upevňovaly kleče a odhrnovačka [Павлюк 1986, s. 132].

10. Slupice. Slupice je svislý nosník pluhu, na němž je upevněna radlice s odhrnovačkou a plazem [ČJA 3, s. 116]. Většina názvů zachycených v LDP vychází z kořene **stlb-*: *стобіна* (Kur.), *стобіц'а*, *стобіця* ‚частина плуга – на тым є дышл'а пришрубоване‘ (Brus., Jakuš., Kolb.), *стобіца* (Leg.), *стобіця* (Var.), *стобіця* (Beňad.), *стобіца* (Svet.), *стобіца* ‚Бляха є на стобіці ай на полові‘ (Jakub.), *свубица* ‚частина плуга, до якої прикріплена бляха‘ (N. Rep.), *стовба* ‚стовпець в плузі, до якого прикручується бляха‘ (Strih.), *стобба* (Ul.), *стобба* ‚желізний або і деревляний стовпець в самім заді плуга, що лучить гряд'іль з спіднім желізом‘ (Tern.), ‚частина плуга від чепіг до долину до стрілы‘ (V. Stud.), *стобба* ‚стовпець у плузі від чепіг до землі‘ (Svet.), *стовп* ‚передня частина полиці‘ (Zar.), *смон* (Z. Bel., Str.).

Šišková dokládá pro slupici názvy *stovpys,a*, *stovbys,a* a *stovba* [Šišková 2009, s. 152]. V nahrávkách z expedic Lešky a Kurimského jsou zachyceny ještě podoby *suubica* (Kyj.), *srubica* (Drien.)

Dzendzelivskij ze Zakarpatské oblasti uvádí jako nejrozšířenější slovo *стобба*, s variantou *ставба* (Lyp., Zolot.), v některých nářečích okresu Volovec a Mižhirja zaznamenal lexém *корч* [Дзэндзелівський 1959, s. 45].

Většina zaznamenaných názvů je odvozena od psl. **stlbъ/stlpъ* ‚sloup‘ [ЕСУМ 5, s. 421], mezislovenské lexikální shody umožňují rekonstruovat také psl. **stlba*, **stlbica* ‚slupice pluhu či plazového rádlu‘. Podoba *свубица* má západoslovenský reflex původního slabikotvorného *l*, jenž svědčí o přejetí ze sousedních slovenských nářečí – podobu *slubica* dokládá ze spišských a gemerských slovenských nářečí Podolák [Podolák 1957, s. 318].

Varianty se sufixem *-ica* (*-yc'a*) jsou doloženy jen ze západní části zkoumaného areálu, především ze Spiše a Šariše, od Zemplína na východ převládá název *стовба*. Varianta *смо(е)n* se vyskytuje roztroušeně v různých částech areálu jihokarpatských nářečí, Dzendzelivskij

poukazuje na její rozšíření v bojkovských nářečích [Дзєндзелівський 1959, s. 45].

Slupice později bývala také kovová. V LDP je pro slupici železného pluhu doložen termín *кобыла* „залізний прут, що лучить гряділь з садом (основою) у плузи“ (Ter.) Na Zemplíně byl zachycen výraz *лѣтина* „стовпок в плузи від чепіг до землі“ (Svet.), *лѣтина* (Jakuš.), lexém dokládají i výzkumy Lešky a Kurimského – *la'tina* (Klen.). Podolák uvádí ze slovenských nářečí podoby *lia'tina* a *lacina* a spojuje je právě s rozšířením továrenského železného pluhu [Podolák 1957, s. 318, 320].

Některé typy pluhu měly ještě zadní slupici, jejíž pomocí bylo možno regulovat hloubku orby, pro tuto součást byly v LDP doloženy názvy *шрубa* „частина плуга, якою регулюється глибина оранки“ (Brus.) a *шрыба* „шрубa, задня частина плуга від гряділа до полоса“ (Jakub.), v nahrávkách z výzkumů Lešky a Kurimského *šruba* (Kyj., Drien.), *zadn'a šruba* (Run.), srov. výrazy *šruba*, *šroba* apod. ve slovenských nářečích [Podolák 1957, s. 320].

11. Otká. Otká, dřevěná tyč, kterou se pluh očišťuje od lepící se hlíny, se nazývá *úctuk* (Ter., T. Pas.) s variantami *ictuk* „палиця до відгортання землі на блясі плуга“ (Var.) a *стык* (Jakub.). Výzkumy Lešky a Kurimského také dokládají podobu *стык* (Ko., Sm.).

Rekonstruuje se psl. podoba **jъztykъ* [ЕСУМ 2, s. 319]. Slovo vytváří společný ukrajinsko-polsko-slovenský areál (na stř. a vých. Slovensku *stik*), bylo přejato i do maďarštiny, por. [Дзєндзелівський 1969a, s. 63–64; ASJ 4, m. 30, 168].

12. Plužní kolečka. Nejúplnější materiál pro ekvivalenty plužních koleček v jihokarpatských nářečích na území Slovenska obsahuje atlas V. Latty: *kolíčka* (Mik., M. Dr., Mir., Kruž.), *kol'ička* (Pstr., K. Byst., Sv-a, Keč.), *kolíčka* (Of., Kolb., Bž., V. Or., N. Mir., Š. Št., Andr., Bech., Cig.), *koléčka* (L-á, Č., M. Lip., Jar., V. Lip.), *коуеčka* (V. Sul., M. Sul.), *kolečka* (Han.), *kó'lička* (Ster., Čab., Pal., Rad.), *koly'čka* (L-á), *koléčka* (Ost.), *kíl'ca* (N. Rep.), *puliz'ňata* (V. Pol'), *pluž'ňata* (Da., Rus., Pčol., Pich., Svet., Olš., Výr.), *plužňata* (Host.), *těliški* (U. Kr.), *tel'išky* (Šm., Kol., Stak.), *škrePlički* (Ůh.) [Латта 1991, s. 478].

Dzєндзелівський z celého Zakarpatí dokládá výrazy *те"л'іжкы, те"л'іжкы, тел'іжка*, uvádí také ojedinělé záznamy *tel'iga*, *kol'icnič'a*, *plužamki* [Дзєндзелівський 1959, s. 46].

V LDP jsou zachyceny názvy *koléčko* (Kolb.), *kol'ička* (Brus.), *plužní kolečka* (Ů.), *plužny kolečka* (Jakub.), *передні kolečka* (Ů.), *пложєнята* (Ul.), *plužňata* (Svet., Pich., Host., Zub.), *tel'ijka* (Sva., Kvas., Ber., Ver., Buč.), *tel'ijky* (H. Roz., Jal.), *tel'ijky* „суть то колісцята, на котрих несєся гряділь“ (Zar., Horb.).

Šišková uvádí názvy *kolíčka*, *kolečka*, *plužn.ata*, *tel'izky* [Šišková 2009, s. 77, 121, 164].

Všechny zaznamenané výrazy mají průhledný původ. Lexém *kolečka* vytvářející souvislý areál na západě zkoumané oblasti je výpůjčkou ze západoslovanských jazyků. Celé Zakarpatí s přesahem na východní Zemplín zaujímá areál výrazů *те"л'іжкы,*

тел'іжка, odvozených od slova *tel'iha* „přední a zadní část vozu“. Oba areály jsou odděleny menším územím výskytu slova *plužn'ata* na severu Zemplína, které vzniklo univerbací dvojslovného názvu typu *плужны колечка*. Výraz *plužňata* je rozšířen také ve slovenských zemplínských nářečích [Podolák 1957, s. 326]. Ojedinělý název *škrePlički* snad souvisí se skřipavým zvukem, který plužní kolečka mohou vydávat.

13. Houžev. Proutěná houžev se navlékala na potykač a spojovala tak plužní kolečka s hřídělí pluhu. V LDP pro ni nalézáme název *гужов* „Гужов є на колічках, де шя дав глядір“ (Var., Jakub., Da.) a variantu *ужов* (V. Stud.) „желізна або деревяна сторожка, котру закладаєся у гряділь плуга, щоби за ню заложили ушов від теліжок“ (z vysvětlivky ke slovu *күрець* ‚potykač‘). Derivát *вужовка* je v LDP doložen pro součástku připěvňující krojidlo na hřídělí „(вужовка) навколо гряділя придержує передне залізо“ (Strih.). Časem houžev nahradily železné obruče, pro které je doložen název *тяж* „два обручі желізни, що лучать теліжки з гряділем у плузі“ (Tern.). Šišková dokládá ze Slovenska názvy *hužov*, *hužovka* a *vužovka* [Šišková 2009, s. 60]. Etymologicky se tyto názvy vyvozují z podob **gōžь* (považované za variantu slova **ožь* ‚užovka‘) a **(v)ōže* ‚provaz, řetěz‘ související se slovy **(v)ōzъь* ‚uzel‘ a **vęzati* ‚vázat‘ [ЕСУМ 1, s. 438, 614].

14. Oj plužních koleček. Pro oj plužních koleček nacházíme v LDP tři lexémy *вейце*⁷ „*дишель при плузі*“ (Jakub.) a *дышлик* „част. колечок до плуга“ (M. St.), *руд* (N. Syn.), *стрила* „та частина колечок до плуга, за яку тягнуть коні“ (Zakarp.). Nahrávky Lešky a Kurimského dokládají z východního Zemplína název *vujičko* (Sm., Run.), ze západního Zemplína a Šariše *vijce* (Gr., Pstr.), *dyšlik* (Gr., Bo.), *diš'lik* (Drien.). Doklady *вейце*, *vijce* a *vujičko* jsou odvozeny od psl. **oje*, Hanudělová dokládá podobu *вэйце* ve významu ‚oj vozu‘ ze Sulína [ЛІАУТ 3, s. 125]. Výraz *дышлик* je formálním deminutivem slova *дыšel* doloženého z mnoha jihokarpatských nářečí od Spiše po Zemplín jako název oje vozu [Tamtéž; Vašíček 2020b, s. 102].

15. Názvy dalších částí plužních koleček. Názvy dalších částí plužních koleček jsou doloženy jen v nemnohých pramenech. Obvykle se buď shodují s názvy analogických součástí vozu, nebo jsou jejich deminutivy. V LDP byly zaznamenány lexémy *поличник* a *клучик* (N. Syn.) s vysvětlivkou „По тел'жках ишов поличник, за поличником клучик, руд и ярмо“. V prvním případě se pravděpodobně jedná o zhlavík, břevno dosedající na nápravník, srov. výraz *polic'a* ‚šárka‘ v terminologii vozu [Vašíček 2020b, s. 101], *клучик* je zjevně termín pro ramena plužních koleček, srov. na vých. Moravě a ve Slezsku *klouček*, *kloučik*, *klučovisko* [ČJA 3, s. 144–146].

V nahrávkách z expedice pražských ukrajinistů jsou pro nápravu plužních koleček zaznamenány výrazy *os'c'a* (Gr.), *os'ka* (Brus., Ko.), *oš'ka* (Cig., Drien., Kyj.), *újs'ka* (Sm.), *téngel'* (Klen.), pro nápravník

⁷ Jedná se zřejmě o nepřesný zápis očekávaného *vyjce/vyйце*, neboť v nářečí Jakuban je reflexem *o* v zavěně slabice *y* (*ы*).

pritoxy (Ko.), *snástka* (Run.), pro zhlavík *polič'a* (Ko.), *polička* (Ko., Sm.), *vankošyk* (Kuj.), pro ramena plužnat *klúčik* (Run.). Tamtéž jsou doloženy názvy pro části kola plužnat – pro hlavu *holouka* (Gr., Sm.), pro loukotě *bahra* (Cig., Gr.), *báhrca* (Sm., Run.), pro paprsky kol *spíc'í* (Gr., S. Roz.), *spíčky* (Kuj., Sm.), pro ráf *r'áfik* (Cig., Sm.), *r'áfčik* (Run.), *špajnk* (S. Roz.).

16. Vlačihy. Pro vlačihy, jednoduchou trojúhelníkovou konstrukci, na kterou se pokládal pluh při cestě na pole a z pole, jsou v LDP doložena tato pojmenování: *влаки, волочнѣ, волоцнѣ, підволоцні, нудволока, калабаны, ключкі, ченіга*. Většina názvů je odvozena od slovesa *voloci* (< **velkti*): *волочнѣ* „рід козла, котрий підкладаєся під плуг, щоби він волочився за телижками не по землі“ (V. Stud.), *волоцнѣ* „на волоцню кладуть плуг та борону, щоби не волочилась по землі“ (T. Pas., Mok.), *підволоцні* s kontextem „Плуг покляді на підволоцні та підеме орати – віз не береме“ (Lju.), *нудволока* „на плуг і борону“ (Dubr.), *влаки* „трикутна підкладка під плуг, коли їдеться в поле“ (Buk.). Fonetická podoba posledního výrazu bez plnohlasy svědčí o přejetí ze slovenštiny, por. slov. *vlaki* [Podolák 1957, s. 328]. Jen zřídka mají zaznamenané názvy jiný kořen: *калaбаны* „підліжка під плуг, коли тягнуть в поле“ (Koryt.), *ключкі* „підліжки під плуг, коли волочуть з поля“ (Pas.). Ojedinelé je v tomto významu také užívání lexému běžného pro kleč: *ченіга* „росоха котру підкладають під плуг, коли йдуть у поле“ (Ver.).

Při terénním výzkumu v obci Kujov v roce 2021 byl pro vlačihy zaznamenán název *hvačky*, který vznikl pravidelným fonetickým vývojem ze staršího *vlačky*, jedná se tedy o přejímku z východoslovenských nářečí.

Závěr. V článku byly představeny materiály k názvosloví pluhu v jihokarpatských nářečích z různých zdrojů. Poprvé byly zveřejněny materiály z *Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevycyče*, které doplňují dosavadní znalosti o této sémantické skupině lexika ve zkoumané nářeční oblasti. Je v nich hojně zastoupena terminologie pluhu z území Slovenska, která byla dosud méně známá. Hlavní význam Paňkevycových materiálů pro výzkum jihokarpatského názvosloví pluhu však spočívá v tom, že jsou v nich obsaženy i výrazy pro méně nápadné části pluhu jako je plaz, slupice, potykač, rozpěrka klečí, houžev a dalších nástrojů k obsluze pluhu, jako jsou vlačihy a otka. Bohužel i zde jsou jen zcela ojedinelé doloženy názvy pro části plužních koleček. Alespoň pro oblast východního Slovenska je však lze doplnit materiály z výzkumu O. Lešky a A. Kurimského.

Z hlediska původu lze zkoumané lexikum rozdělit na slova domácí a přejímky. Většina termínů

pluhu patří k domácím výrazům, mnohé z nich svým starším sahají do doby staroruské a praslovanské, o čemž svědčí skutečnost, že jejich fonetické ekvivalenty lze najít v jiných slovanských jazycích. K nejstarším slovům se řadí výrazy pro radlice a krojidlo, jež se vyvinuly z psl. **lemešь/lemežь* a **čerslo*, názvy plazu z psl. **polzь* a slupice ze starších podob **stlba*, **stlbi-ca*, dále kontinuanty psl. **grędelь/grędělь* ‚hřidel‘, jež je pravděpodobně ranou přejímkou z germánských jazyků, názvy otoky z psl. **ъztyкъ*, názvy pro houžev odvozené od kořenů **gōž* a *(*v*)*ōže*. Jisté staré, avšak již specificky ukrajinské jsou názvy klečí vycházející z forem **čepęga/čepęga* a odhrnovačky z psl. **polica*. Domácího původu jsou také výrazy *kurík, kýрець*, *потыкач*, *n'íž* ‚krojidlo‘, *дoшка* ‚odhrnovačka‘, *крыло* ‚odhrnovačka‘, *стрiла, стрiлка* ‚plaz‘, *рoсiнка, рoспiрка, рoзнимка, прiаїничок* ‚rozpěra klečí‘ a další.

Vedle domácích výrazů se ve zkoumaném lexiku vyskytují přejímky ze západoslovanských jazyků: *bl'axa* ‚odhrnovačka, radlice s odhrnovačkou‘, *плаз* ‚plaz‘, *сьубица* ‚slupice‘, *ла'тина* ‚slupice‘, *влакы, hvačky* ‚vlačihy‘, *кolečka (količka aj.)* ‚plužní kolečka‘, pravděpodobně také *naklad* ‚radlice‘; dále z němčiny: *hak* ‚rádlo‘, *дышлик* ‚oj plužních koleček‘, *r'áfik* ‚ráf na kolech plužních koleček‘, *šruba* ‚zadní slupice regulující hloubku orby‘, *банцiк* ‚rozpěrka klečí‘ a z maďarštiny: *бучкър* ‚radlice‘, *корманка, командошка, командешка, корман* ‚odhrnovačka‘, *py'док* ‚hřidel‘, *geren'da* ‚hřidel‘, *малпа* ‚plaz‘, *тengel* ‚náprava plužních koleček‘, *vankošyk* ‚zhlavík‘.

Na rozsáhlém území nejen na jižní, ale i na severní straně Karpat byly staré názvy radlice a krojidla nahrazeny opisným pojmenováním s komponentem ‚železo‘, např. *шы'рокоје же'лiзо*, *'спiдн'е же'лiзо*, *залiзо задн,е плугóве же'лiзо* ‚radlice‘, *дóвгоје же'л'iзо*, *передне же'лiзо*, *острое же'лiзо* ‚krojidlo‘. Jedná se nejspíše o sémantický kalk utvořený podle maďarských, rumunských a německých názvů radlice. Kromě toho byly některé starší názvy lokálně nahrazovány výrazy, které nevytvářejí souvislé areály, některé z nich však mají analogie i v sousedních jazycích. K takovým slovům patří např. názvy *бучкър, підриз, пы'сок* ‚radlice‘, *ризьбарик* ‚krojidlo‘, *не'рo, полот'но* ‚odhrnovačka‘, *пята* ‚plaz‘, *ро'гу* ‚kleč‘, *когут* ‚потыкач‘ aj. Mnohé lexikální inovace se vztahují k součástem novějších typů pluhu.

Plužní kolečka jsou novější realii než samotné orné nářadí. Názvy plužnat a jejich součástí bývají odvozeny od názvů částí vozu, často jsou jejich deminutivy – *телиžky, količka, дышлик, вуїчкó, polička, os'ka, spíčky, báhrca* aj.

Literatura

1. Ващенко Д.Ю., Шалаева Т.В. Славяно-венгерские лексические связи в области земледельческой терминологии (на материале «Общеславянского лингвистического атласа» и «Венгерского диалектного атласа»). *Труды ИРЯ им. В.В. Виноградова XV. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2015–2017*. Гл. ред. А.М. Молдован. Москва 2018, С. 78–99.

2. Ващенко Д.Ю., Шалаева Т.В. К этимологии праслав. **grędelь* ‘оглобля плуга’. *Prace filologiczne* LXXIV, 2019, С. 247–255.

3. Дзендзелівський Й.О. Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області. *Ужгородський державний університет. Наукові записки*. XXXVII. Ужгород 1959.

4. Дзєндзелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. Київ: Наукова думка, 1969а. 212 с.
5. Дзєндзелівський Й.О. Іван Панькевич як діалектолог. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Т. 4, ч. I. Свидник: МУК, 1969б, С. 167–209.
6. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови у 7 т. 1–7. Київ: Наукова думка, 1982–2006.
7. ЛАЗ – Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської УРСР. Лексика. Ч. II. Ужгород: Уж. дер. унів., 1960.
8. Латта В. Атлас українських говорів східної Словаччини. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1991.
9. ЛАУГ 3 – Ганудель, З. Лінгвістичний атлас українських говорів східної Словаччини. III. Назви будівництва і транспорту. Пряшів: ЕХСО, 2001.
10. ОКДА 5 – Общкарпатський діалектний атлас. Вып. 5. Братислава: Veda, 1997.
11. ОЛА 4 – Общеславянський лінгвістический атлас. Серія лексико-словообразовательная 4. Сельское хозяйство. Братислава 2012.
12. Павлюк С.П. Народна агротехніка Українців Карпат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1986. 172 с.
13. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Москва: Наука, 1974.
14. ASJ 4 – Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Bratislava 1984.
15. Beranová M. Zemědělství starých Slovanů. Praha: Academia, 1980. 395 s.
16. ČJA 3 – Český jazykový atlas 3. Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, 1999.
17. LDP – Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevčiče. Elektronický dokument. Zpracovatelé: Šišková, R., Vašíček, M. a kol. Slovanský ústav AV ČR (ve zpracování).
18. LK – Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Praha: Mladá fronta, 2007.
19. Podolák J. Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika. *Slovenský národopis* V, 3–4, 1957, 307–335.
20. Podolák J. Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku. Bratislava 2008. 435 s.
21. Sopoliga M. Tradície hmotnej kultúry Ukrajincov na Slovensku. Bratislava: Veda, 2006. 294 s.
22. Šišková R., Mušíňka M., Mušíňka A. Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967. Praha: Slovanský ústav AV ČR (Euroslavica) 2005. 184 s.
23. Šišková R. Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha: Slovanský ústav AV ČR (Euroslavica), 2009, 200 s.
24. Válka M. *Homo faber. Tradiční zemědělství a lidová výroba*. Brno: MU 2014. 153 s.
25. Vašíček M. Chrestomatie jihokarpatských nářečí. Praha: Slovanský ústav AV ČR 2020a. 271 s.
26. Vašíček M. Názvy částí vozu a koňského záprahu v nářečích Rusínů východního Slovenska. Etnolingvistický výzkum na Slovensku. Súčasný stav a perspektívy. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2020b, 97–114.

References

1. Vashchenko D.Yu., Shalaeva T.V. (2018) Slaviano-vengerskie leksicheskie svyazi v oblasti zemledelcheskoi terminologii (na materiale „Obshchieslavianskogo lingvisticheskogo atlasa») i «Vengerskogo dialektnogo atlasa») [Slavic-Hungarian lexical relations in the field of agricultural terminology (based on the *Slavic Linguistic Atlas* and *Hungarian Dialect Atlas*)]. *Trudy IRIa im. V.V. Vinogradova XV. Obshchieslavianskii lingvisticheskii atlas. Materialy i issledovaniia 2015–2017*. Moskva, S. 78–99 [in Russian].
2. Vashchenko D. Yu., Shalaeva T.V. (2019) K etimologii praslav. *grędel' 'ogloblya pluga' [On the etymology of Proto-Slavic *grędelb 'plow-beam']. *Prace filologiczne LXXIV*, S. 247–255 [in Russian].
3. Dzєndzelivskiy Yo. O. (1959) Nazvy silskohospodarskykh znariad ta yikh chastyn u hovorakh Zakarpatskoi oblasti [Names of agricultural implements and their parts in the dialects of Transcarpathian region]. *Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet. Naukovi zapysky*. XXXVII. Uzhhorod [in Ukrainian].
4. Dzєndzelivskiy Yo.O. (1969a) Ukrainsko-zakhidnoslovianski leksychni paraleli [Ukrainian-West-Slavic lexical parallels]. Kyiv: Nukova dumka. 212 s. [in Ukrainian].
5. Dzєndzelivskiy Yo.O. (1969b) Ivan Pankevych yak dialektoloh [Ivan Pankevych as a dialectologist]. In: *Naukovyi zbirnyk Muzeiu ukrainskoi kultury v Svydnyku*. Т. 4, ch. I. Svydnyk, S. 167–209 [in Ukrainian].
6. ESUM – Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 vol.]. Т. 1–7. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2006 [in Ukrainian].
7. LAZ – Dzєndzelivskiy Yo.O. (1960) Lihvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi URSR. Leksyka [Linguistic atlas of Ukrainian folk dialects of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR. Lexis]. Ch. II. Uzhhorod: Uzh. der. univ. [in Ukrainian].
8. Latta V. (1991) Atlas ukrainskykh hovoriv skhidnoi Slovachchyny [Atlas of the Ukrainian dialects in eastern Slovakia]. Priashiv: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo. [in Ukrainian].
9. LAUH 3 – Hanudel Z. (2001) Lihvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv skhidnoi Slovachchyny. III. Nazvy budivnytstva i transportu [Linguistic atlas of Ukrainian dialects of eastern Slovakia. III. Names of construction

and transport]. Priashiv: EXCO [in Ukrainian].

10. OKDA 5 – Obshchekarpatskii dialektnyi atlas [Carpathian dialect atlas]. Vyp. 5. (1997) Bratislava: Veda. [in Russian].

11. OLA 4 – Obshch斯拉vianskii lingvisticheskiy atlas. Seriya leksiko-slovoobrazovatel'naya 4. Selskoe khoziaistvo. [Slavic linguistic atlas. Lexico-derivational series 4. Agriculture]. (2012) Bratislava. [in Russian].

12. Pavliuk S.P. (1986) Narodna ahrotekhnika Ukraintiv Karpat druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. Istoryko-etnografichne doslidzhennia [Folk agrotechnics of Ukrainians of the Carpathians in the second half of the 19th – beginning of the 20th century. Historical and ethnographic research]. Kyiv: Naukova dumka. 172 s. [in Ukrainian].

13. ESSJa – Etimologicheskii slovar slavyanskikh yazykov. Praslavyanskiy leksicheskiy fond [Etymological Dictionary of Slavic Languages. Proto-Slavic lexical fund]. (1974–) Moskva: Nauka. [in Russian].

14. ASJ 4 – Atlas slovenského jazyka [Atlas of the Slovak language]. IV. Lexika. (1984) Bratislava. [in Slovak].

15. Beranová M. (1980) Zemědělství starých Slovanů [Agriculture of ancient Slavs]. Praha: Academia. 395 s. [in Czech].

16. ČJA 3 – Český jazykový atlas [Czech language atlas] 3. (1999) Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR [in Czech].

17. LDP – Lexikální databáze jihokarpatských nářečí z materiálů I. Paňkevyče (elektronický dokument) [Lexical database of South Carpathian dialects on I. Pankevych's materials (electronic document)]. Šišková, R., Vašíček, M. et al. Slovanský ústav AV ČR (in preparation) [in Czech].

18. LK – Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska [Folk culture. Ethnographic encyclopedia of Bohemia, Moravia and Silesia]. (2007) Praha: Mladá fronta, [in Czech].

19. Podolák J. (1957) Nomenklatura pluhu na území slovenského etnika [Plough nomenclature on the territory of the Slovak ethnic group]. *Slovenský národopis* V, 3–4, S. 307–335 [in Slovak].

20. Podolák J. (2008) Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku [Traditional agriculture in Slovakia]. Bratislava: ASCO art & science. 435 s. [in Slovak].

21. Sopoliga M. (2006) Tradície hmotnej kultúry Ukrajincov na Slovensku [Traditions of the material culture of the Ukrainians in Slovakia]. Bratislava: Veda. 294 s. [in Slovak].

22. Šišková R., Mušínska M., Mušínska A. (2005) Ukrajinská nářečí Slovenska. Výzkum a zvukové zápisy z let 1957–1967 [Ukrainian dialects of Slovakia. Research and sound records from the years 1957–1967]. Praha: Slovanský ústav AV ČR (Euroslavica). 184 s. [in Czech].

23. Šišková R. (2009) Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník [Areal study of the Rusyn dialect lexis of eastern Slovakia. Differential dictionary]. Praha: Slovanský ústav AV ČR [in Czech].

24. Válka M. (2014) Homo faber. Tradiční zemědělství a lidová výroba [Homo faber. Traditional agriculture and folk production]. Brno: MU. 153 s. [in Czech].

25. Vašíček M. (2020a) Chrestomatie jihokarpatských nářečí [Chrestomathy of the South Carpathian dialects]. Praha: SLÚ AV ČR. 271 s. [in Czech].

26. Vašíček M. (2020b), Názvy částí vozu a koňského záprahu v nářečích Rusínů východního Slovenska [Names of wagon and horse harness parts in the dialects of the Rusyns in eastern Slovakia]. Etnolingvistický výzkum na Slovensku. Súčasný stav a perspektívy. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. S. 97–114 [in Czech].

Zkratky názvů lokalit⁸

Slovensko – Bardejov: Andr. – Andrejová, Bech. – Becherov, Bog. – Bogliarka, Cig. – Cigel'ka, Chm. – Chmeľová, Jed. – Jedlinka, K-y – Kožany, Kruž. Kružľov, Kur. – Kurov, Liv. – Livov, Var. – Varadka, **Gelnica:** Úh. – Úhorná, **Humenné:** Zub. – Zubné, **Kežmarok:** Ih. – Ihľany, Ost. – Osturňa, **Levoča:** N. Rep. – Nižné Repaše, **Rožňava:** Pa. – Pača, **Medzilaborce:** Čabal. – Čabalovce, Čert. – Čertižné, Ol'. – Ol'ka, Olš. – Olšinkov, Pal. – Palota, Rad. – Radvaň n. Laborcom, Ster. – Sterkovce (časť obce Čabalovce), Suk. – Sukov, Svet. – Svetlice, Výr. – Výrava, Zb. – Zbojné, Z. Bel. – Zbudská Belá, **Sabinov:** Drien. – Drienica, Han. – Hanigovce, **Snina:** Da. – *Dara, Dúb. – Dúbrava, Host. – Hostovice, H. Roz. – Hrabová Roztoka, Jal. – Jalová, Klen. – Klenová, Kol. – Kolbasov, Par. – Parihuzovce, Pčol. – Pčolinné, Pich. – Pichne, Run. – Runina, Rus. – Ruské, Sm. – *Smolník, Stak. – Stakčín, St. Roz. – Stakčínska Roztoka, Strih. – Strihovce, Šm. – Šmygovec, Ub. – Ubl'a, U. Kr. – Uličské Krivé, Ul. – Ulič, V. Pol'. – *Veľká Poľana, **Stará Ľubovňa:** Č. – Čirč, Jakub. – Jakubany, M. Lip. – Malý Lipník, M. Sul. – Malý Sulín, Jar. – Jarabina, Kam. – Kamienka, Kyj. – Kyjov, Leg. – Legnava, Str. – Stráňany, Šam. – Šambron, Ú. – Údol, V. Lip. – Veľký Lipník, V. Sul. – Veľký Sulín, **Stropkov:** Bo. – Bokša, Brus. – Brusnica, Buk. – Bukovce, Bž. – Bžany, Gr. – Gribov, Hav. – Havaj, Jakuš. – Jakušovce, Kolb. – Kolbovce, Kož. – Kožušovce, Mik. – Miková, M. Dr. – Malá Driečna, M. Pol'. – Malá Poľana, M. St. – Malé Staškovce, **Svidník:** Beňad. – Beňadikovec, Cer. – Cernina, Ci. – Cigla, K. Byst. – Krajná Bystrá, Keč. – Kečkovce, L-á – Ladomírová, Mir. – Miroľa, N. Mir. – Nižný Mirošov, Pstr. – Pstriná, Svid. – Svidník, Sv-a – Svidnička, Šap. – Šapinec (časť obce Okružle), Šem. – Šemetkovce, Š. Št. – Šarišský Štiavnik, Váp. – Vápeník, V. Or. – Výšný Orlík.

⁸ Uvádíme súčasné názvy obcí včetně sídel, která již nejsou samostatnými obcemi, seřazené podle administrativního členění platného v roce 2021. Znakem * jsou označeny zaniklé obce.

Ukrajina – Berehovo: Horb. – Horbky, K-vo – Kvasovo, N. Rem. – Nyžni Remety, Ver. – Verjacija, V. Kop. – Velyka Kopaňa, **Chust:** Bil. – Bilky, Hor. – Horinčovo, Il. – Ilncyja, Lyp. – Lypča, N. Byst. – Nyžnij Bystryj, N. Syn – Nyžnij Synevyr, S. P. – Synevyrska Poljana, V. Stud. – Verchnij Studenyj, Zap. – Zaperedillja, Zar. – Zariččja, Zolot. – Zolotarjovo, **Mukačevo:** Kan. – Kanora, Lav – Lavky, Strab. – Strabyčovo, Sva. – Svaljava, V. Vyz. – Verchňa Vyznycja, Zav. – Zavadka, **Rachiv:** Boh. – Bohdan, Byč. – Velykyj Byčків, Jas. – Jasiňa, Kv. – Kvasy, **Ťačiv:** Lop. – Lopuchiv, Š. L. – Šyrokyj Luh, Ter. – Tereblja, Tern. – Ternovo, **Užhorod:** Dubr. – Dubrynyči, Koryt. – Koryťany, Lju. – Ljuta, Mok. – Mokra, Pas. – Pastilky, Por. – Poroškovo, Rak. – Rakovo, Sim. – Simerky, T. Pas. – Turja Pasika, V. Ber. – Velykyj Bereznyj.

Rumunsko – Maramureș: Poienile de sub Munte.

NAMES OF PLOUGH PARTS IN SOUTH CARPATHIAN DIALECTS

Abstract. The article collects and studies materials on the terminology of plough components in South Carpathian dialects from various sources – from linguistic atlases (Dzendzelivsky's *Linguistic atlas of the Ukrainian dialects in Transcarpathia*, *Atlas of the Ukrainian language*, *Slavic linguistic atlas*, *Carpathian dialect atlas*), scientific works, and from lexical materials of Ivan Pankevych, which are now being transformed into an electronic lexical database in the Institute of Slavonic Studies of the Czech Academy of Sciences. These materials are published for the first time. The dialect names of the following parts of the plough are considered: a ploughshare, a coulter, a mouldboard, a beam, a hook connecting the beam to the wheels, handles, braces between the handles, a landside, a vertical board connecting the landside with the beam, wheels and their parts, a drawbar, a wicker or metal hoop connecting the plough with the wheels, a stick for scraping the soil from the mouldboard, a simple construction for transport of the plough. The description of the areal distribution of the fixed tokens is given, in most words their motivation and etymology according to dialectological and etymological sources are given, in some words an attempt of own etymologization is made. The South Carpathian dialect names of the main parts of the plough have been thoroughly described in the scientific literature in the past thanks to the works of Yosyp Dzendzelivsky. The names of 3–5 parts of the plough are mapped in dialect atlases. I. Pankevych's materials confirm and supplement our knowledge of this semantic microgroup of agricultural vocabulary. The terminology of the plough in the South Carpathian dialects on the territory of Slovakia, which is well represented in them, was still less known. However, Pankevych's materials are of the greatest importance for describing the names of less noticeable parts of the plough, such as landside, the vertical board connecting the beam with the landside and holding the mouldboard, the braces between the handles, the hook with which the beam was attached to the wheels, the hoop that was put on this hook, the construction for transport of the plough and others. An etymological analysis of the obtained lexis showed that the South Carpathian dialects retained a large part of the Proto-Slavic plough terminology, but at the same time created a number of specific innovations, including words of domestic origin and loans from Hungarian, German and West Slavic languages.

Keywords: dialectology, South Carpathian dialects, traditional agriculture terminology, plough terminology

НАЗВИ ЧАСТИН ПЛУГА В ПІВДЕННОКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті зібрано й розглянуто матеріали до термінології складових частин плуга в південнокарпатських говірках із різних джерел – із лінгвістичних атласів (ЛАЗ, АУМ, ЗЛА, ЗКДА), наукових праць, присвячених сільськогосподарській лексиці, та з лексичних матеріалів Івана Артемовича Панькевича, які зараз опрацьовуються в Слов'янському інституті Чеської академії наук у вигляді електронної словникової бази даних. Ці матеріали публікуються вперше. Розглядаються діалектні назви таких частин плуга: *леміш*, *чересло*, *полиця*, *гряділь*, *чепіги*, *розпірка між чепігами*, *підшоива плуга*, на яку кріпився *леміш*, *стовба* (прямовисна частина, яка з'єднувала гряділь з підшоивою), *колішня* (колісний передок плуга), *кілок*, яким гряділь кріпився до колішні, *дишель колішні*, *тяж* (кільце з прутів, пізніше *ланцюг* або *обруч*, яким з'єднували гряділь із колішнею), *істик* (палиця з залізною лопаткою, якою чистили плуг від глини) та *підволока* (підкладка до транспорту плуга). Подано опис ареального поширення зафіксованих лексем, у більшості слів наводиться їх мотивація та етимологія за діалектологічними та етимологічними джерелами, для деяких слів зроблено спробу власної етимологізації. Південнокарпатські діалектні назви основних частин плуга було ґрунтовно описано в науковій літературі в минулому – насамперед завдяки працям Й.О. Дзєндзелівського; назви 3–5 частин плуга картографуються в діалектних атласах. Матеріали І.А. Панькевича підтверджують і доповнюють наші знання цієї семантичної мікрогрупи сільськогосподарської лексики. Термінологія плуга в південнокарпатських говірках на території Словаччини, яка в них добре представлена, була досі менше відома. Проте найбільше значення матеріали І. Панькевича мають для опису найменувань менш помітних частин плуга, як наприклад, *підшоиви*, *стовби*, *розпірки між чепігами*, *кілка*, яким гряділь кріпився до колішні, *тяжа*, який насаджувався на цей кілок, *підкладки під плуг* та інших. Етимологічний аналіз зафіксованої лексики показав, що південнокарпатські говірки зберегли значну частину праслов'янської термінології плуга, але водночас створили чимало специфічних інновацій, серед яких є слова домашнього походження, запозичення з угорської, німецької та західнослов'янських мов.

Ключові слова: діалектологія, південнокарпатські говірки, сільськогосподарська лексика, термінологія, пов'язана з плугом.

© Вашичек М., 2021 р.

Міхал Вашичек – PhD, науковий співробітник Відділу славистичної лінгвістики та лексикографії Слов'янського інституту Академії Наук Чеської Республіки, Прага, Чехія; michal-vasicek@seznam.cz; <https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

Michal Vashycek – PhD, Department of Slavonic Linguistics and Lexicography, Institute of Slavonic Studies of the CAS, Prague, Czech Republic; michal-vasicek@seznam.cz; <https://orcid.org/0000-0002-3883-4743>

ДІАЛЕКТНІ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ У ТВОРАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'373.2 423

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).35–42

Вегеш А. Діалектні літературно-художні антропоніми у творах сучасних українських письменників; кількість бібліографічних джерел – 14+7; мова українська.

Анотація. У системі українських власних найменувань, що склалася протягом минулих віків, відображено всі аспекти народного життя на різних історичних етапах. Тому антропоніми, як і діалекти, є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу. Вивчення регіонального антропонімікону, у тому числі і літературно-художнього, належить до актуальних завдань сучасної ономастики.

Метою нашої статті є дослідження діалектних літературно-художніх антропонімів, що функціонують у творах сучасних українських письменників (М. Дочинець «Діти папороті», А. Кокотюха «Адвокат із Личаківської», «Привид із Валової», «Автомобіль із Пекарської», «Втікач із Бригідок», «Офіцер із Стрийського парку», В. Лис «Діва Млинища»); наше завдання – описати літературно-художні антропоніми, в основі яких відчитується діалектна лексика.

Доведено, що діалекти, як і діалектні літературно-художні антропоніми, у романах М. Дочинця, А. Кокотюхи, В. Лиса становлять потужний пласт лексики. Такі діалектні назви вживаються з певною стилістичною метою. Їхню роль у тексті важко оцінити: вони є індикаторами часу, національно значущими, інформаційно-оцінними – виконують різні функції. Автори заклали в назви своїх героїв цілу низку понять, тлумачень, асоціацій. У сфері назвотворення відчутні вкраплення автентики, фольклорних мотивів.

Літературно-художні антропоніми в романах письменників адекватно відтворюють конкретний антропонімний узус. Безперечно, що найбільш унікальним антропонімним класом є прізвиська, адже в них відобразилися звичаї, мова, побутування.

З'ясовано, що діалекти та діалектні літературно-художні антропоніми є своєрідними маркерами регіону. Дослідивши літературно-художні антропоніми, що характерні для закарпатської, галицької, волинської антропосистем, можемо впевнено сказати – усі вони мають свої діалектні особливості, але чіткої межі, яка б розділяла їх, немає.

Отже, літературно-художні антропоніми романів М. Дочинця, А. Кокотюхи, В. Лиса не є однобокими, потребують аналізу, авторських характеристик. Вони привертають увагу своєю формою та внутрішнім змістовим наповненням. Формування, історичний розвиток і особливості функціонування власних імен тісно пов'язані з релігією, культурою, звичаями традиціями народу, тому дані антропоніміки є важливими.

Ключові слова: антропосистема, апелятив, діалект, літературно-художній антропонім, ономастика, прізвисько, регіональний антропонімікон.

Постановка проблеми. Онімна лексика відіграє важливу роль у художньому тексті, де формується і розвивається поетичний словник української мови. У системі українських власних найменувань, що склалася протягом минулих віків, відображено всі аспекти народного життя на різних історичних етапах. Тому антропоніми, як і діалекти, є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу. Відповідно, вивчення регіонального антропонімікону, у тому числі і літературно-художнього, належить до актуальних завдань сучасної ономастики.

Аналіз досліджень. Діалектна лексика найбільш активно представлена в усному розмовно-побутовому мовленні, а також у мові художньої літератури. У художніх творах вона вживається з певною стилістичною метою. Дослідження П. Гриценка, В. Грещука, А. Зеленька, С. Єрмоленка, І. Матвіяса представили широкий спектр функцій, які виконують діалектизми в художньому творі. Вони є засобом мовної характеристики персонажа, передають етнографічну достовірність зображуваних подій, переконливість, відтворюють місцевий колорит.

Вивченню української літературної антропоніміки присвятили свої праці відомі ономасти: Ю. Карпенко, М. Карпенко, Л. Белей, М. Мельник,

Л. Масенко, Г. Лукаш, Т. Гриценко та ін. Функціонування регіональних літературно-художніх антропонімів із творів закарпатських письменників представлено в монографії О. Чижмар «Загальнонаціональне та регіональне в закарпатоукраїнській літературно-художній антропонімії XIX–XX ст.», у статті О. Лавер «Національне і регіональне у літературно-художній антропонімії (на матеріалі творів Дмитра Кишелі)» та ін.

Регіональні літературно-художні антропоніми були предметом і нашого зацікавлення. Ми досліджували регіональний антропонімікон у прозі І. Чендея, М. Дочинця, М. Матіос, В. Лиса, В. Шкляра та ін.

Мета і завдання. Метою нашої статті є дослідження діалектних літературно-художніх антропонімів, що функціонують у творах сучасних українських письменників (М. Дочинець «Діти папороті», А. Кокотюха «Адвокат із Личаківської», «Привид із Валової», «Автомобіль із Пекарської», «Втікач із Бригідок», «Офіцер із Стрийського парку», В. Лис «Діва Млинища»); наше завдання – описати літературно-художні антропоніми, в основі яких відчитується діалектна лексика.

Методи та методика. Методи дослідження зумовлені специфікою онімного матеріалу, який потре-

бує системного підходу і використання традиційного описового методу і його основних прийомів: спостереження, інтерпретації та узагальнення. Функційне навантаження літературно-художніх антропонімів визначено методом контекстуального аналізу. Літературно-художню антропонімію не можна розглядати ізольовано від конкретних культурно-історичних умов, тому ми вдавалися до використання прийомів культурно-історичної інтерпретації.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні до питання збереження діалектної лексики все частіше повертаються мовознавці. Відомий академік В.В. Німчук «грунтовно дослідив походження й розвиток найдавніших шарів української лексичної системи, причому тих лексико-семантичних груп, що є найбільш архаїчними та автентичними» [Пуряєва 2008, с. 25]. Наші говірки В.В. Німчук називав «Божим даром, величезним культурним надбанням нації, яка об'єднала всі діалекти воедино». В одному з інтерв'ю відомий мовознавець зазначав: «Я на українські говори дивлюся як на жильне середовище. Це сама мова у своїх глибинних озерах. Я вважаю, що любов до рідної мови починається з любові до рідного діалекту. Вдома розмовляю тільки говіркою» [Гаврош 2018, с. 169–170]. Не випадково Василь Васильович поставив питання збереження діалектів, ініціював створення Товариства шанувальників і захисників говорів української мови. Серед цілої низки завдань Товариства – заохочування до використання діалектних скарбів у художній літературі. Він одним із перших «звернув увагу на те, що ономастичний матеріал може точно відображати ареал і хронологію мовних змін, а отже, слугувати для вивчення питання слов'янської прабатьківщини» [Пуряєва 2008, с. 27]. Не стоять осторонь цього питання і митці слова. Справедливо зазначає Оксана Лавер: «Письменник, який прагне перевтілити діалектне мовлення, зробити його засобом мистецтва, мусить осмислити діалект як цілісну систему, як живий організм, як невід'ємну частину національної мови. Художні твори, де письменникам вдалося зберегти красу, неповторність народної говірки, без сумніву, стануть справжнім скарбом для майбутнього покоління українців» [Лавер 2016, с. 231].

М. Дочинець, як і В. Німчук, закоханий у рідне слово. Дочинцеві твори виділяються не тільки мовою, але й багатим місцевим колоритом: традиції, звичаї, закарпатський антропонімікон. Зрозуміло, що опирається автор на світогляд українського народу й на літературні традиції його попередників. У творах Мирослава Дочинця знаходимо величезну кількість діалектизмів, характерних для говірок Закарпаття. Це позначається і на специфіці ономастикону.

У статті «Діалектна основа літературно-художніх антропонімів у романах Мирослава Дочинця» [Вегеш 2020] ми проаналізували літературно-художні антропоніми з діалектною основою, що функціонують у романах «Лис у винограднику», «Вічник», «Криничар», «Горянин», «Світован», «Мафтей». Новий роман М. Дочинця «Діти папороті» в поле зору не потрапив, тому зосередимося на ролі онімів та апелятивів, що є діалектами. Автор

художньо осмислено відтворює діалектні варіанти закарпатських власних назв.

Серед літературно-художніх антропонімів, що називають персонажів, виділяються найменування місцевих людей. Тут маємо і прізвища, і прізвиська, і здрібніло-пестливі варіанти імен, андроніми тощо. Деякі з них просто ідентифікують героя, до інших автор подає характеристику, наповнює змістом. Як писав відомий ономаст Л. Белей: «Тут усе залежить від ідейно-естетичних уподобань автора та його індивідуального стилю» [Белей 1995, с. 15].

Літературно-художній антропонім Терешка належить світловолосій жінці, яка водить кіз. Про неї баба Литвачка каже: «*Божса душка. ... Судьба забрала розум, а Бог дав нам'ять*» [Дочинець 2020, с. 45]. Ім'я Терешка походить, можливо, із грецької мови і означає 'охорона', 'захист' [Трійняк 2005, с. 358]. Як бачимо, первісне значення імені розкривається в романі: вона охороняє кіз, а ще вона – невичерпна криниця мудрості народної, захисниця місцевих мовних скарбів. Тому тут увагу привертає не так найменування героїні, як апелятивна назва *баїльниця*. Бальзак зізнається: «*Я готовий нескінченно слухати Терещині оповідки. Було таке давнє слово – баїльниця. Це про неї: та, що розповідає, бає, заворожує, зараджує словом. Мудрощі покоління осіли в її скаламученому глузді, як золоті крушини в намулі. Світ поневолив її душу, але живуть у ній, як птахи в клітці, слова, бозна-коли і ким мовлені. Великий Хранитель історій чомусь розмістив їх у порожній скрині її голови*» [Дочинець 2020, с. 116]. Спочатку Бальзак назве Терешку цілою низкою апелятивів, які характеризували її за зовнішнім виглядом: кострубата голова, жінка непевного віку, розпатлана, боса, навіжена, а згодом – патлатою Сивіллою. Терешка багато знає, розуміється на травах, може віщувати.

Із реального закарпатського антропонімікону автор вибирає назви для місцевих жителів – мешканців села Козино. Ми зафіксували низку імен як літературного походження, так і регіонального. Апелятив поруч із іменем може вказувати на професію, соціальний статус денотата: дід Андрій, горлиця Олиця, сусідка Віра, газдиня Іляна, баба Марта, поштарка Влена, вуйко Митро (Митрик), звонар Федорцьо, сусід Селипко, отець Лаврентій. До деяких імен автор подає тлумачення. Ім'я *Іляна* трапляється в багатьох романах М. Дочинця, а тут знаходимо розшифрування імені: «*Звали її Іляна, бо народилася на Іллі, того, що шугає небом на колісниці. Видати, завдяки цьому поєдналися в ній жвавість, чутливість, недівочий холодний розум і потайні блискавки в очах*» [Дочинець 2020, с. 242]. Відчитується асоціація з богом-громовержцем: блискавки в очах, громове дерево. Ми вважали, що ім'я Іляна є розмовним варіантом імені Олена, що означає 'світла', 'осяйна' [Трійняк 2005, с. 265]. Хоча в обох випадках усе одно присутнє світло. Ім'я Федорцьо, як і деякі інші, незвичне для головного героя («*Я вже знаю, що його звали Федорцьо, хоча не знаю, чи це ім'я, чи прізвище. Яка різниця*» [Дочинець 2020, с. 55]). Дуже багато закарпатських

прізвищ є розмовними варіантами імен, тому ім'я Федорцьо може бути і прізвищем, як от, наприклад, Онисько, Фетько, Шимон.

У романі фігурує кілька місцевих прізвищ: *Піняшко, Фурдела, Бобалька*. Іноді самі козинівці сміються над оригінальністю своїх прізвищ («*Ніт, пишеться Бобалька. Яке прізвище, така й порода. Буває, розсерджуся на нього й відрубую: «Пустий ти, куме, чоловік, і не лишається по тобі навіть бобальки, як після цапа»*). А він на те: «*Федорцю, по мені лишається те саме, що й по тобі – горбик землі з каменем*» [Дочинець 2020, с. 64]. У словнику П. Чучки «Прізвища закарпатських українців» знаходимо, що прізвище Бобалька може походити від «місцевого українського бобаль – ‘горошинка’, ‘овечий, козячий, заячий послід’, ‘дуже дрібна картопля’, ‘різновид пампушка’, ‘фрикаделька’, ‘різновид галушок’. В основу назви закладено образ чогось малого, дрібного, чорного» [Чучка 2005, с. 72–73]. Знаходимо цей діалект і у словнику І.В. Сабадоша: ‘що-небудь дрібне і кругле’ [Сабадош 2008, с. 27]. Прізвище Піняшко, за словником П.П. Чучки, походить «від карпатоукраїнського архаїзму *пінязі* – ‘гроші’» [Чучка 2005, с. 451]. Прізвище Фурдела може походити від ‘місцевого дієслова *фурделити* – хурделити’ [Чучка 2005, с. 581]. У романі цей антропонім має інформаційний заряд – характеризує героя за поведінкою («*А другого дня в чайній підсідає до мене Фурдела, що цілий вік у конторі валявся*» [Дочинець 2020, с. 190]). Тобто профурделив життя, нічого не зробивши.

Серед двочлених літературно-художніх антропонімів (ім'я+прізвище) виділяємо: *Василь Фулитка, Миколай Бурлюк, Микулка Крив'яник, Симко Крив'яник*. Ми не знайшли тлумачення прізвища Бурлюк, але маємо апелювати до діалектної назви *направник* («...*Бурлюк був для нього більше, ніж шкільним учителем – направником*» [Дочинець 2020, с. 242]). Значить, це той, хто направляє, скеровує, є наставником. Є в романі кілька прізвищ, але привертає увагу Мештер, яке носій отримав за професією («*А сього звати Симко. Крив'яник Симко. Видати се буде Мештер. Хто? Така в нього сільська називка, в Крив'яникового Шимона – Мештер. По-нашому майстер. Бо такого майстра ще нейти...*» [Дочинець 2020, с. 238]). Мештер походить від ‘угорського апелювання *майстер*’ [Сабадош 2008, с. 171], що раніше означало ‘керівник’ [Чучка 2005, с. 377].

Л. Белей писав: «Для регіональної ідентифікації персонажа виразальних засобів літературно-художнього антропоніма явно не достатньо, тому специфічний регіональний варіант антропоніма підсилюється бодай одним-двома виразними діалектизмами, що вводяться в мовлення характеризованого персонажа. При творенні регіонального колориту літературно-художній антропонім поступається вагомістю перед специфічною діалектною лексикою» [Белей 1995, с. 35]. М. Дочинець розкошує в цій лексичі: «*Тенетник* – так тут кажуть на павутину. Це слово з правічного ряду інших – *воздухи, папороті, сіна, потятко (курчатко), мацур*

(*кіт*), *маржинка (велика рогата худоба), дарчик (подарунок), дітина, мамка, нянько, братко, цимборик (товариш), фраїрка (любаска, коханка), любас (коханець), люблення (кохання)...*» [Дочинець 2020, с. 136]. Баба Литвачка, подаючи косарський фриштик (сніданок [Сабадош 2008, с. 401]), «*пербирає в руках жмут прив'ялої трави і кожній дає ім'я: копаничка, цінторія, дика морква, розмаринка, мурацівник, барвінкош, кінська шовшика, нічна фіялочка, жовтячок, потячі гаті, чабрик, руминчик, припутник...*» [Дочинець 2020, с. 137]. Вуйко Митро розповідає про таємничу красу назв трав: «*Шовкова косиця, або по-книжному едельвейс, аконіт, п'янка беладона, безлиста вероніка, тонкий ласкавець, родіола рожева, карпатський ломіка-мін, місячниця оживаюча, мармурове молодило, лежача насильниця, квітуча уснея... Чуєте, як звучать назви? Чую. Як пісня. Як пісня. А для мене навіть більше. А ще травнева зозулька, їжача голівка, болотні косарики, дволіста лобка, сальвінія, людовігія, сивий язичник...*» [Дочинець 2020, с. 154]. Герої Дочинцевого роману використовують у мовленні цілу низку закарпатських діалектизмів, зокрема: *живло* (житло), *нанашка* (діал. хрещена мати [ВТССУМ 2005, с. 725]), *тин* (цвинтар), *зело* (зелень [ВТССУМ 2005, с. 457]), *хламидина* (довгий старий одяг [ВТССУМ 2005, с. 1563]), *млаки* (заболочена місцевість [Сабадош 2008, с. 174]), *літусь* (цього літа), *мішук* (мішок) [Сабадош 2008, с. 174]), *берцало* (дзеркало), *немза* (неприємність), *команичка* (конюшина посівна [Сабадош 2008, с. 148]), *цимус* (горілка [Аркушин 2016, с. 595]), *планида* (те саме, що доля [ВТССУМ 2005, с. 979]), *лилик* (кажан [ВТССУМ 2005, с. 614]), *кортна* (сумна), *дараб* (кусок; скиба; частина земельної ділянки [Сабадош 2008, с. 60]), *токмитися* (домовлятися про ціну [Сабадош 2008, с. 325]), *пофігльовати* (пожартувати [Сабадош 2008, с. 271]).

Оля (Олиця, Горлиця), орнітолог за професією, знає назви птахів, які здавна використовували місцеві («*Мова про звичайного білого лелеку, поіншому – бузька, бусла, боцюна, жабоїда, веселика, гайстера, гову, як називали його в давнину закарпатці*» [Дочинець 2020, с. 139]). А кількість народних назв кажана просто вражає: «...*лилько, лилик, пергач, костокрилець, нічниця, перожаба, птичка, нетопир, летюча миш, піпістріл, кожан, опір, ночовид, прилипко, довгокрилець, кучопір, сліпа миша, курган, медведок, нічвид, чепиргач...*» [Дочинець 2020, с. 310].

М. Дочинець, витончений поціновувач народної мови, стверджує: «Ніяка мова не передасть стрій і барву слів русинських приповістей, насажених моторошними химерами, вигадливими приключками, хитромудрою всячиною і лукавим гумором. У них повно всякої немзи, песиголовців і дворушників, але слухаєш це «в одну душу», як дитина, в готовності повірити. Ще коли довкола такі первозданні праліси, де в кожному пні щось увижається, з кожного звору щось таємниче гурчить» [Дочинець 2020, с. 256].

Отже, діалектизми та діалектні літературно-художні антропоніми в романі «Діти папороті» ста-

новлять потужний пласт лексики. Їхня роль у тексті надзвичайно важлива: вони є індикаторами часу, національно значущими, інформаційно-оцінними – виконують різні функції. Автор заклав у назви своїх героїв цілу низку понять, тлумачень, асоціацій. У сфері назвотворення відчутні вкраплення закарпатської автентики, фольклорних мотивів.

У ретродетективах Андрія Кокотюхи про Львів початку ХХ століття теж знаходимо літературно-художні антропоніми діалектного походження. А. Кокотюсі довелося вивчати галицький діалект (автор походить з Чернігівщини), щоб правдиво викласти інформацію, розкрити образи, використати тутешній ономастикон.

В етнічно строкатому Львові проживали люди різних національностей, тому антропоніми належать до різних антропосистем. Серед розмовних імен львів'ян-українців виділяються: *Антось, Генник, Зелнек, Місько, Анна, Зося, Крися, Юстя (Юстина)*.

Прізвища і прізвиська персонажів також характерні для галицьких найменувань, деякі з них мають діалектну основу: Дана *Лилик* ('кажан' [Чучка 2005, с. 338], такий апелятив наявний у романі «Діти папороті» М. Дочинця), Людвиг *Варга* ('губа' [ВТССУМ 2005, с. 112], [Аркушин 2016, с. 43], [Габорака 2019, с. 76]), Оксана Антонів, Олесь *Косацький* ('від косач – тетерів, або від діал. *косар*. У такому разі воно могло первісно вказувати й на людину за названим видом діяльності або на людину, яка мала характерну зачіску') [Габорака 2019, с. 255]), Павло Арсенич, Гнат Буряк, Карпо Семчишин, Антон *Моргун* ('той, що часто моргає; залицяльник' [Габорака 2019, с. 338]), Остап Найда та ін.

Найбільше виділяється апелятивно-антропонімих назв, які вказують на зовнішні ознаки людини, характер, вдачу тощо. Літературно-художній антропонім *Бульбаш* походить від діалектного апелятива *бульба* – 'картопля' [ВТССУМ 2005, с. 101]. Отримав його герой за зовнішнім виглядом («*Прізвище цього цербера з Личаківської цілком відповідало зовнішності, насамперед виразному бульбастому носові. Звали двірника Гнат Бульбаш*» [Кокотюха 2019, с. 142]).

Жебрак-віршоман, що накликавав війну, *Ферттик* «*віддукувався на прізвисько Фертик*» [Кокотюха 2017, с. 119]; *Ферттик* – 'готово, кінець, закінчено' [Сабадош 2008, с. 398], 'кінець, закінчення чого-небудь', яке могло бути улюбленим, часто повторюваним словом мовця; утворитися від *ферт*, що означає 'франт, штрамак, чепурун' [Лесюк 2008, с. 135] («*Ферттик зміряв Кошового поглядом, ніби побачив перед собою щойно оспівану вошу*» [Кокотюха 2017, с. 123]). 'Самовдоволенна, розв'язна людина; франт, джигун, жевжик' [ВТССУМ 2005, с. 1533] («*Ним рухало дивне, непереборне бажання нагидити чепурному поважному панству*» [Кокотюха 2017, с. 158]). *Пихатість* – одна із рис характеру *Ферттика*.

Назву *Дзідзьо* герой отримав або за зовнішнім виглядом, або за віком («*Лисий тицьнув пальцем із обкусаним нігтем собі в груди. – Я Дзідзьо. Тут мене знає вищо товариство*» [Кокотюха 2017, с. 142]). *Дзідзьо* – 'те саме, що дідко' [Аркушин

2016, с. 127]. Дідом могли називати і молоду людину, але з сивиною чи лисиною, або того, хто мав якийсь досвід.

Нотар *Степан Штефко* «*з колегами створив невеличку юридичну фірму, котра захищала в австрійських судах інтереси передусім українців, чи, як їх тут називали, русинів*» [Кокотюха 2018, с. 16]. Літературно-художній антропонім *Степан Штефко* складається з літературного імені та місцевого розмовного варіанта цього ж імені, що в перекладі з грецької означає «вінок» [Трійняк 2005, с. 348].

Прізвище *Захара Ладного* відповідає його зовнішньому вигляду («*Загалом... в стрільцеві вгадувалася сила... Справді ладний, цілком відповідає прізвищу. Міцно збитий, не худий – жиливий, вилицюватий, він нагадував чи то накручену пружину, яка розпрямиться в будь-який момент, чи, швидше, сторожового собаку...*» [Кокотюха 2017, с. 55]). *Ладний* – 'гарний, красивий, діловитий' [ВТССУМ 2005, с. 603].

Василь Громнишин завжди активний, рішучий, його поява супроводжується шумом, гримотами («*Хоч від Громнишина завжди було більше шуму, ніж реальної користі, він усе ж був не стихією, якою здавався всякому, хто бачив його вперше, а досить тверезим стратегом і тактиком. ... пан Василь вважав себе творцем великої політики...*» [Кокотюха 2017, с. 115]). *Гримоти* – 'пора, коли блискає і гримить' [Аркушин 2016, с. 107]. Авторське поєднання імені *Василь* ('царський', 'царственный' [Трійняк 2005, с. 60]) та прізвища *Громнишин* (грім, громити, гриміти) досить вдало характеризує постійно неспокійного героя.

Російський агент *Баламут* («*Вважайте, той чоловік, Баламут, як я охрестив його, стріляв у Ладного*» [Кокотюха 2017, с. 233]). *Баламут* – 'той, хто сіє неспокій серед людей, підбурює на якісь учинки; бунтівник' [ВТССУМ 2005, с. 57]; [Сабадош 2008, с. 19]. *Баламут* виявився ворожим агентом, він присвоїв ім'я вбитого Романа Гірняка.

Прізвище в *Івана Повха* походить від 'діалектної назви гризуна *повх*, яка в різних говірках має дещо інше значення, як пільх, хом'як, вовчок, кріт, польовий шур, польова миша' [Чучка 2005, с. 457], 'кріт' [Аркушин 2016, с. 412], 'гризун' [Габорака 2019, с. 391] («*Повх білявий, такий, молодий зовсім, недавно ще студентом якусь науку гриз. Хімію чи що...*» [Кокотюха 2017, с. 157]).

Досліджені літературно-художні антропоніми є своєрідним антропонімічним фоном, який «відзначається детальністю, кількісним, структурним багатством, що проявляється часто не тільки у відтворенні типових загальнонаціональних рис української антропонімії, але й регіональних особливостей» [Белей 1995, с. 21].

В уста львів'ян автор укладає своєрідний галицький діалект, насичений як місцевими говірками, так і словами іншомовного походження, жаргонізмами, які використовували батяри – представники львівської міської субкультури, авантюристи, гульвіси. У романах львівського циклу багато героїв, що представляють кримінальний світ.

Саме тут вони й називали одне одного батярами, кумпелями. *Батяр* – ‘розпусний, легковажний чоловік’ [ВТССУМ 2005, с. 64], ‘гультай’, ‘волоцюга’ [Лесюк 2008, с. 90]; *кумпель* – старолівівське слово, котре означає ‘товариш’, ‘колега’, у німецькому оригіналі – ‘шахтар’ [СГД], ‘товариш’, ‘дружок’ [Лесюк 2008, с. 105].

Ціла низка діалектизмів, які ми зафіксували на сторінках романів А. Кокотюхи, могли стати основою апелювативних найменувань людей. До деяких із них подаємо тлумачення, використовуючи «Словник галицького діалекту»: *кремпуватися* (соромитися); *цваний* (зарозумілий); *анцуг* (костюм); *драб* (голодранець, босяк); *писок* (рот); *пістряк* (хвороба, рак); *шимон* (двірник); *шпера* (дрібна монета); *хрунь* (у Галичині – підла, продажна особа); *перекінчик* (той, що перейшов на бік ворога. Те саме, що *хрунь*); *коліжанка* (подруга); *двірець* (залізничний вокзал); *склеп* (крамниця, магазин); *зафундуєш* (пригостиш); *цваняк* (спритник); *юж* (досить); *файка* (люлька з невеликим мундштуком); *офензива* (наступ); *цвіклі* (тертий буряк з хроном), *зупа* (суп).

Галицькі говірки (надністрянський, опільський говір) – одні з архаїчних говорів. Науковці доводять, що надністрянський говір дуже вплинув на сусідні діалекти, його риси широко відбиті в мові художньої літератури, фольклору.

У романі «Діва Млинища» Володимира Лиса всі літературно-художні антропоніми зараховуємо до національно значущих, бо це мовні одиниці, характерні для Волині різних років ХХ ст. Деякі з них мають особливі діалектні риси, притаманні для називання поліщуків, і є засобом творення українського регіонального колориту. Зважаючи на тематику літературного тексту, письменник дуже детально представляє традиційну поліську антропонімію, яка, безперечно, слугує невичерпним джерелом для творення літературно-художніх антропонімів цього типу. Так, наприклад, персонажі нерідко іменуються типовими для конкретного регіону варіантами: *Гартем* (*Артем*), *Ганька*, *Мотрунка*, *Гарасько*, *Митро*, *Гандзя*, *Зенько*, *Федоська*, *Ігон* (*Євгеній*), *Гандрій*.

Система власних найменувань кожного народу становить специфічну частину лексики загальнонародної мови. Характерною рисою української народної антропоніміки є значна диференціація канонічних церковних і розмовно-побутових форм християнських імен, різноманітність фонетичних і словотворчих варіантів імен у діалектах української мови.

Діалектні лексеми лягли в основу багатьох прізвищ та прізвиськ мешканців села Загоряни. Деякі з них спробуємо проаналізувати, залучаючи «Словник західнополіських говірок» Г. Аркушина.

Літературно-художній антропонім *Буца* характеризує героя за зовнішнім виглядом – людина міцної статури («*Пилип був на рік старшим од Панааса. Вдався високим, оярдним, ціла буца м'яса, тверда, могутня. І з чистісь легкої руки так Буцою по-вуличному й звали*» [Лис 2020, с. 18]; «*...місяць виразно підсвітив, зробив світлішою темну, масивну, схожу на камінну брилу, фігуру*» [Лис 2020,

с. 20]; «*Буца за ці літа геть висох, помарнів, вже й не Буцою виглядав, а кавалком шкіри та кісток*» [Лис 2020, с. 87]). *Буца* – 1. ‘Грудка глини’. 2. ‘Великі краплини, шматки чого-небудь’ [Аркушин 2016, с. 39].

Серед досліджених: *Гаплик* («*Виходило, Панаас Терещук, Гаплик по-вуличному, тільки в одного нього є ворона кобила*» [Лис 2020, с. 29]). *Гаплик* – ‘перенос. смерть’ [Аркушин 2016, с. 83];

Цимус («*Колись у цьому палаці служив такий собі Гаврилко Цимусів за вуличним прізвиськом*» [Лис 2020, с. 121]). *Цимус* – ‘горілка’ [Аркушин 2016, с. 595];

Лапущик («*Старий Лапущик дістав своє прозвисько за те, що колись, у молодості, був до дівчат вельми охочий, ни одну справді лапав...*» [Лис 2020, с. 139]). Від дієслова ‘лапати – ловити когонебудь’ [Аркушин 2016, с. 274];

Вергун («*Тиміш Вергун тільки хитрістю врятувався...*» [Лис 2020, с. 165]). *Вергун* – ‘шматочок тіста смажений у кип’яченому смальці’ [Аркушин 2016, с. 48];

Без («*Йому щось відповіли, голова Без поклав трубку і сказав з теплішою інтонацією*» [Лис 2020, с. 178]). *Без* – ‘бузок’ [Аркушин 2016, с. 14];

Шкварка («*Худа, як тряся, Ганна Крицька стала Шкваркою*» [Лис 2020, с. 196]). *Шкварка* – ‘шматок печеного сала’ [Аркушин 2016, с. 623];

Бадилінки («*Прізвисько «Бадилінки» дав їм, як і багатьом іншим, той же Іван Бройчик. ... Худюці, як тряся, мовби й родилися висохлими. Справжні тобі бадилінки*» [Лис 2020, с. 214]). *Бадилінки* – ‘висохлі стебла, огудиння, картоплиння’; ‘високі стебла будь-якої рослини’ [Аркушин 2016, с. 8];

Стругач («*...Кирило, по-сільському Кирик Стругач (так прозвали, що був умілим столяром та й дітей «настругав» аж восьмеро)...*» [Лис 2020, с. 267]). Від апелюватива *струг* – ‘інструмент для грубої обробки деревини струганням’ [Аркушин 2016, с. 535];

Лапць, *Крук* («*Настя Лапцьова, або ще Крукова, бо звали її батька Лапцем (Лаптем), і Круком за похмуру натуру, виросла веселою, трохи шалопутною дівчиною*» [Лис 2020, с. 284]). *Лапць* – ‘постіл’ [Аркушин 2016, с. 27]. *Крук* – ‘великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір’ям’ [Аркушин 2016, с. 256].

Літературно-художні антропоніми з роману В. Лиса адекватно відтворюють конкретний волинський антропонімний узус. Чільне місце в літературно-художній антропонімії В. Лиса посідають регіонально значущі літературно-художні антропоніми. Безперечно, що найбільш унікальним антропонімним класом є прізвиська, адже в них відобразилися звичаї, мова, побутування.

У романі «Діва Млинища», крім діалектних антропонімів, величезна кількість діалектних апелювативів. Подаємо тлумачення до деяких із них, спираючись на «Словник західнополіських говірок» Г. Аркушина: *дедина* (дядькова дружина, тітка, с. 126), *різуха* (болотяна трава), *помощина*

(підстилка), *мохулі* (журавлина, бруслина, с. 318), *парне* (свіже, с. 381), *нагавеці* (штани, с. 327), *тук* (смалець, с. 566), *дома* (хата, с. 137), *горох* (квасоля, с. 101), *груба* (вагітна, с. 108), *без* (бузок, с. 14), *ведмеді* (ожина, с. 46), *попруг* (паски, реміняччя), *хата* (кімната, с. 579), *контетна* (гарна, приваблива), *притирк* (відповідь), *димка* (насіннева цибуля, с. 130), *бочки* (нирки), *могилки* (цвинтар, с. 314), *пацьори* (намисто, с. 385), *довгарала* (допікала), *палузка* (гілочка, прутик, палиця, с. 376), *божниця* (місце, де висять ікони), *городник* (лопата, с. 101), *люстро* (дзеркало, с. 294), *замельдувався* (заявився, звернувся, с. 170), *плебанія* (житло, збудоване громадою для священника), *празник* (храмове свято, с. 438), *трускавки* (полуниці, с. 565), *корч* (кущ, с. 243), *охверма* (нездалий, сякий-такий), *алиганцький* (інтелігентний), *имидше* (швидше), *зорабила* (спокусила), *скурає* (отримає покарання, с. 508), *ровер* (велосипед, с. 477).

Як бачимо, діалектизи та діалектні літературно-художні антропоніми є своєрідними маркерами регіону. Дослідивши літературно-художні антропоніми, характерні для закарпатської, галицької, волинської антропосистем, можемо впевнено ска-

зати – усі вони мають свої діалектні особливості, але чіткої межі, яка б розділяла їх, немає. Має рацію Г.І. Мартинова, коли зазначає, що є «перехідна смуга, ширина якої може доходити до кількох десятків кілометрів, а діалект – це монолітне ядро, оточене вібруючими перехідними зонами» [Мартинова 2003, с. 180]. Події, описані в романах, відбуваються на Західній Україні, території колишньої Галицько-Волинської держави, кордони якої сягали сучасного Закарпаття, Люблінської землі і навіть Києва, а це сприяло поширенню ареальних елементів, тому є багато подібного як у загальних назвах, так і в найменуваннях людей.

Висновки. Отже, літературно-художні антропоніми романів М. Дочинця, А. Кокотюхи, В. Лиса потребують поглибленого аналізу, авторських характеристик. Вони привертають увагу своєю формою та внутрішнім змістовим наповненням. Формування, історичний розвиток і особливості функціонування власних імен тісно пов'язані з релігією, культурою, звичаєвими традиціями народу, тому дані антропоніміки використовують в історичних, релігієзнавчих, етнографічних, культурологічних та інших дослідженнях.

Література

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. А–Я. Вид. 2-ге переробл., випр. і доп. Луцьк, 2016. XXIV+648 с.
2. Белей Л.О. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX–XX ст. Ужгород: Патент, 1995. 120 с.
3. Вегеш А. Діалектна основа літературно-художніх антропонімів у романах Мирослава Дочинця. *Bildung, Sozialarbeit, öffentliche Verwaltung und regionale Entwicklung. Verfahren der wissenschaftlich Arbeiten. Zbornik vedeckych príspevkov / Editors: Holonic Jan, Nowak Barbara, Palinchak Mykola. Krakow, 2020. С. 89–107.*
4. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). [Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Габорак М.М. Прізвища Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019. 584 с.
6. Гаврош О. Інтерв'ю. Василь Німчук: «Мову творить народ, а не політики». *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 2018. С. 162–174.
7. Лавер О. Національне і регіональне у літературно-художній антропонімії (на матеріалі творів Дмитра Кишелі). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Випуск 21. Ареологія й ономастика / Відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2016. С. 231–236.
8. Лесюк М.П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 328 с.
9. Мартинова Г.І. Порубіжжя як об'єкт картографування. *Діалектологічні студії 1. Мова в часі і просторі*. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина. Львів, 2003. С. 180–189.
10. Пуряєва Н.В. Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fonts. Василь Васильович Німчук: Біобібліографія до 75-річчя / НАН України. Інститут української мови. Упорядники Ю.В. Осінчук, Н.В. Пуряєва. Київ: 2008. С. 3–43.
11. Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки с. Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 426 с.
12. СГД – Словник галицького діалекту. Спадщина предків.spadok.org.ua
13. Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
14. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник / [наук. ред. членкор. НАН України В.В. Німчук]. Львів: Світ, 2005. 704 + XLVIII с.

Джерела

1. Дочинець М. Діти папороті [Текст]: роман. Мукачево: Карпатська вежа, 2020. 328 с.
2. Кокотюха А.А. Адвокат із Личаківської: роман; худож.-оформлювач Л.П. Вировець. Харків: Фоліо, 2019. 289 с. (Ретророман).
3. Кокотюха А.А. Привид із Валової: роман; худож.-оформлювач Л.П. Вировець. Харків: Фоліо, 2017. 283 с.: іл. (Ретророман).

4. Кокотюха А.А. Автомобіль із Пекарської: роман; худож.-оформлювач Л.П. Вировець. Харків: Фоліо, 2018. 283 с.: іл. (Ретророман).
5. Кокотюха А.А. Втікач із Бригідок: роман; худож.-оформлювач В.М. Карасик. Харків: Фоліо, 2017. 283 с.: іл. (Ретророман).
6. Кокотюха А.А. Офіцер із Стрийського парку: роман; худож.-оформлювач В.М. Карасик. Харків: Фоліо, 2017. 283 с.: іл. (Ретророман).
7. Лис В.С. Діва Млинища: роман. 3-тє вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 368 с.

References

1. Arkushyn H.L. (2016) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok. A–Ia. [Dictionary of Western Polissya dialects. A–Ya]. Vyd. 2-he pererobl., vypr. i dop. Lutsk. XXIV+648 c. [in Ukrainian].
2. Belei L.O. (1995) Funktsionalno-stylistychni mozhyvosti ukrainskoi literaturno-khudozhnoi antroponimii XIX–XX st. [Functional and stylistic possibilities of Ukrainian proper names of the literary heroes of the 19th–20th centuries]. Uzhhorod: Patent. 120 s. [in Ukrainian].
3. Vehesh A. (2020) Dialektna osnova literaturno-khudozhnikh antroponimiv u romanakh Myroslava Dochynetsia [Dialectal basis of the proper names of the literary heroes in the novels of Myroslav Dochynets]. *Bildung, Sozialarbeit, öffentliche Verwaltung und regionale Entwicklung*. Verfahren der wissenschaftlich Arbeiten. Zbornik vedeckych prispievkov / Editors: Holonic Jan, Nowak Barbara, Palinchak Mykola. Kraków. S. 89–107 [in Ukrainian].
4. VTSSUM – Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) (2005) [VTSSUM – Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with additions)]. [Uklad. i ho'ov. red. V. T. Busel]. Kyiv; Irpin: VTF “Perun”. 1728 s. [in Ukrainian].
5. Haborak M.M. (2019) Prizvyshcha Halytskoi Hutsulshchyny. Etymolohichni slovnyk [Surnames of the Galician Hutsul region. Etymological dictionary]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 584 s. [in Ukrainian].
6. Havrosh O. (2018) Interviu. Vasyl Nimchuk: “Movu tvoryt narod, a ne polityky” [Interview. Vasyl Nimchuk: “Language is created by the people, not politicians”]. Profesor Vasyl Nimchuk u spohadakh suchasnykiv. Uzhhorod: Karpaty. S. 162–174 [in Ukrainian].
7. Laver O. (2016) Natsionalne i rehionalne u literaturno-khudozhniy antroponimii (na materialy tvoriv Dmytra Kesheli) [National and regional in the proper names of the literary heroes (based on the works of Dmytro Kyshelia)]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva* (Zbirnyk naukovykh prats). Vypusk 21. Areolohiia y onomastyka / Vidp. red. I.V. Sabadosh. Uzhhorod. S. 231–236 [in Ukrainian].
8. Lesiuk M.P. (2008) Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka Kolomyiskoho raionu) [The language world of the modern Galician village (Kovalivka, Kolomyia district)]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 328 s. [in Ukrainian].
9. Martynova H.I. (2003) Porubizhzhia yak ob'iekt kartohrafuvannia [Borders as an object of mapping]. *Dialektolohichni studii 1. Mova v chasi i prostori*. Zbirnyk na poshanu Dmytra Hrynchysyna. Lviv. S. 180–189 [in Ukrainian].
10. Puriaieva N.V. (2008) Vasyl Vasyliovych Nimchuk: u napriamku ad fonts [Vasyl Vasyliovych Nimchuk: in the direction to ad fonts]. Vasyl Vasyliovych Nimchuk: Biobibliohrafiia do 75-richchia / NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi movy. Uporiadnyky Yu.V. Osinchuk, N.V. Puriaieva. Kyiv. S. 3–43 [in Ukrainian].
11. Sabadosh I.V. (2008) Slovnyk zakarpatskoi hovirky s. Sokyrnytsia Khustskoho raionu [Dictionary of the Transcarpathian dialect of village Sokyrnytsia of Khust district]. Uzhhorod: Lira. 426 s. [in Ukrainian].
12. SHD – Slovnyk halytskoho dialektu [DGD – Dictionary of the Galician dialect]. Spadshchyna predkiv. spadok.ord.ua [in Ukrainian].
13. Triiniak I.I. (2005) Slovnyk ukrainskykh imen [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv: Dovira. 509 s. [in Ukrainian].
14. Chuchka P.P. (2005) Prizvyshcha zakarpatskykh ukraintiv: istoryko-etymolohichni slovnyk [Surnames of Transcarpathian Ukrainians: historical and etymological dictionary] / [nauk. red. chlen-kor. NAN Ukrainy V.V. Nimchuk]. Lviv: Svit. 704 + XLVIII s. [in Ukrainian].

Sources

15. Dochynets M. (2020) Dity paporoti [Tekst]: roman [Children of the ferns: a novel]. Mukachevo: Karpatska vezha. 328 s. [in Ukrainian].
16. Kokotiukha A.A. (2019) Advokat iz Lychakivskoi: roman [Lawyer from Lychakivska: a novel]; khudozh.-oformliuvach L.P. Vyrovets. Kharkiv: Folio. 289 s. (Retroroman) [in Ukrainian].
17. Kokotiukha A.A. (2017) Pryvyd iz Valovoi: roman [Ghost from Valova: a novel]; khudozh.-oformliuvach L.P. Vyrovets. Kharkiv: Folio. 283 s.: il. (Retroroman) [in Ukrainian].
18. Kokotiukha A.A. (2018) Avtomobil iz Pekarskoi: roman [The car from Pekarska: a novel]; khudozh.-oformliuvach L.P. Vyrovets. Kharkiv: Folio. 283 s.: il. (Retroroman) [in Ukrainian].
19. Kokotiukha A.A. (2017) Vtikach iz Bryhidok: roman [Runaway from Bryhidky: a novel]; khudozh.-oformliuvach V.M. Karasyk. Kharkiv: Folio. 283 s.: il. (Retroroman) [in Ukrainian].

20. Kokotiukha A.A. (2017) Ofitser iz Stryiskoho parku: roman [Officer from Stryj Park: a novel]; khudozh.-oformliuvach V.M. Karasyk. Kharkiv: Folio. 283 s.: il. (Retroroman) [in Ukrainian].

21. Lys V.S. (2020) Diva Mlynshcha: roman [The Virgin of the Mlynshche: a novel]. 3-tie vyd. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Cimeinoho Dozvillia". 368 s. [in Ukrainian].

DIALECTAL PROPER NAMES OF THE LITERARY HEROES IN THE WORKS OF MODERN UKRAINIAN WRITERS

Abstract. The system of Ukrainian proper names, which has developed over the past centuries, reflects all aspects of people's lives at different historical stages. Therefore, anthroponyms, like dialects, are one of the important sources for the study of language, history, material and spiritual culture of our people. The study of regional anthroponymicon, including literary and artistic, is one of the urgent tasks of modern onomastics.

The aim of our article is to study dialectal proper names of the literary heroes that function in the works of modern Ukrainian writers (M. Dochynets "Children of the Ferns", A. Kokotyukha "Lawyer from Lychakivska", "Ghost from Valova", "Car from Pekarska", "Runaway from Bryhidky", "Officer from Stryj Park", V. Lys "Virgin from Mlynshche"); our task is to describe the proper names of the literary heroes, which are based on dialectal vocabulary.

It is proved that dialects, as well as dialectal proper names of the literary heroes in the novels of M. Dochynets, A. Kokotyukha, V. Lys form a powerful layer of vocabulary. Such dialect names are used for a specific stylistic purpose. Their role in the text is difficult to assess: they are indicators of time, nationally significant, informational and evaluative – they perform different functions. The authors put in the names of their characters a number of concepts, interpretations, and associations. In the field of naming there are tangible elements of authenticity, folklore motifs.

Proper names of the literary heroes in the novels of writers adequately reproduce a specific anthroponymic usage. Undoubtedly, the most unique anthroponymic class is nicknames, because they reflect the customs, language, and way of life.

Dialects and dialectal proper names of the literary heroes have been found to be unique markers of the region. Having studied the proper names of the literary heroes that are characteristic of the Transcarpathian, Galician, Volyn anthroposystems, we can say with confidence – they all have their own dialectal features, but there is no clear boundary that would separate them.

Thus, the proper names of the literary heroes in the novels by M. Dochynets, A. Kokotyukha, and V. Lys are not one-sided, they need analysis and authorial characteristics. They attract attention with their form and internal content. The formation, historical development and peculiarities of the functioning of proper names are closely connected with religion, culture, customary traditions of the people, and that's why the data of anthroponymy are important.

Keywords: anthroposystem, appellative, dialect, proper name of the literary hero, onomastics, nickname, regional anthroponymicon.

© Вегеш А., 2021 р.

Анастасія Вегеш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; anastasia.vehesh@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0430-2447>

Anastasia Vehesh – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; anastasia.vehesh@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-0430-2447>

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ НАЗВ ЗАМІННИКІВ ХЛІБА В ГОВІРКАХ КРИВОРІЖЖЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282.2(477.63-21)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).43-54

Вербовий М. Особливості структури назв заміників хліба в говірках Криворіжжя; кількість бібліографічних джерел – 39; мова українська.

Анотація. У статті проаналізована структура кількох говіркових номенів із суфіксом *-áник(и)* (*-'áник(и)*). Назви були вжиті на Криворіжжі в першій половині ХХ ст., їх використовували для називання млинців, випечених із сурогатів борошна, як заміників хліба. І хоча деривати з такими чи подібними морфемами зафіксовані в багатьох говірках української мови з різною семантикою чи відтінками значень, проте не цілком зрозуміло, чи є семантичний зв'язок між регіональними назвами заміників хліба з Криворіжжя та подібними словами в інших говірках і говорах. А значить, не маємо відповіді на питання, чи функціонують розглядані деривати з таким же значенням у суміжних або віддалених говірках?

Мета статті – встановити походження суфікса *-áник(и)* (*-'áник(и)*) та з'ясувати, чи говіркові назви на Криворіжжі є виявом загальних процесів у розвитку лексики української мови ХІХ–ХХ ст., зокрема назв, пов'язаних із особливостями випікання хліба, різновидами борошна та якістю вже випеченого хліба, чи є наслідком дії якихось інших змін, результат яких за формою збігається з суфіксом *-áник(и)* (*-'áник(и)*).

Аналіз назв, записаних на Криворіжжі, виконаний на основі широкого фактичного матеріалу, вилученого з різноманітних лексикографічних та етнографічних джерел. Установлено, що структура розглянутих іменників на Криворіжжі виказує логічний семантичний та формальний зв'язок із подібними іменниками, зокрема в гуцульських, буковинських, подільських та полтавських говірках, однак аналізовані назви в степових говірках довкола Кривого Рогу мають яскраво виражений говірковий характер, тому що назви заміників хліба в степових говірках Криворіжжя вирізняються серед номенів такого типу з інших говірок своєю семантикою, вказуючи не на суміш борошна з якимсь додатком, а лише на додаток замість борошна.

Проведений аналіз визначає перспективу подальших досліджень із метою визначення кількісного складу назв такого типу і точних меж ареалу поширення та специфіки побутування з погляду форми й семантики аналізованих номенів.

Ключові слова: степові говірки, назви хліба, назви коржів, заміники хліба, якісний хліб, неякісний хліб, суфікс *-áник(и)* (*-'áник(и)*).

Постановка проблеми. У східних говірках української мови побутують іменники, що мають у своєму складі суфікси *-ик(и)* або *-áник(и)*, *éник(и)*, на позначення різновидів випеченого хліба чи коржів, напр.: *вівсяник*, *гречаник(и)*, *маторженик(и)* і под. На Криворіжжі (ширше – у степових говірках) зафіксовані подібні утворення з різною семантикою, що називають заміники хліба. Відповідно, стикаємося з питаннями, чи подібні регіональні назви субститутів випеченого хліба відомі іншим говіркам та на якій території ці назви побутують, і найголовніше, чи є формальний та/або семантичний зв'язок між назвами різновидів і заміників хліба або коржів?

Аналіз досліджень. Наукове вивчення безпосередньо говірок Криворіжжя, скільки знаємо, майже ніяких традицій не має. Праці етнографів та мовознавців ХІХ ст. подають матеріал із суміжних територій до Криворіжжя, наприклад, І. Манжура, І. Бессараба, Я. Новицький, С. Чернявська. У виданому в 1992 р. «Словнику говірок Нижньої Наддніпряни» В.А. Чабаненка та третьому томі Атласу української мови (2001) представлений з меншою чи більшою повнотою і матеріал з території довкола Кривого Рогу, однак цілком зрозуміло, що певна кількість елементів цих говірок просто залишилася поза увагою дослідників. Здається, назви субститутів хліба якраз і є таким елементом.

Мета статті – описати особливості структури назв, що позначають заміники хліба, у говірках Криворіжжя. Зокрема встановити походження суфікса *-áник(и)* (*-'áник(и)*) та з'ясувати, чи говіркові назви на Криворіжжі є виявом загальних процесів у розвитку лексики української мови ХІХ–ХХ ст., зокрема назв, пов'язаних із особливостями випікання хліба, різновидами борошна та якістю вже випеченого хліба, чи є наслідком дії якихось інших змін, результат яких за формою збігається з суфіксом *-áник(и)* (*-'áник(и)*).

Методи дослідження. У роботі застосовані традиційні для дослідження діалектної лексики описовий і порівняльний методи.

Виклад основного матеріалу. На Криворіжжі ми зіткнулися з кількома назвами, якими мовці літнього віку означають млинці або коржики, випечені з різних заміників борошна, наприклад, *лобод'яники*¹, *макушáники*. Зокрема у Лозоватці побутують два номени *л'обод'яники* та *млин'ц'і* на *свовор'од'ц'і пе'ч'еш / пшон'яники ка'зал'и*. Назву *пшон'яник* фіксує Борис Грінченко: *пшон'яник* 'блинь із пшениці' [Грінченко 1907–1909, т. 3, с. 504] (без паспортизації) та Василь Ващенко [Ващенко 1960, с. 84; Ващенко 1968, с. 27]. Імовірно, цей іменник давнішого походження, ніж номени

¹ Наголос над буквою *я* з технічних причин позначаємо лише так.

лобод'яник, адже етнограф, стверджуючи, що в Куп'янському повіті «въ неурожайные годы въ муку прибавляютъ лободы (виды *atriplex* L.) Сушать все растение, затѣмъ обирають листьву, толкуть и мѣшають въ хлѣбъ. Въ обыкновенное же время лободой кормятъ свиней» [В. Щ. 1899, с. 304], окремої назви для хліба з лободою не відзначає. У цей же час (1882 р.) Марко Кропивницький (уродженець території, суміжної з Криворіжжям) уживає іменник *лобод'яник* із прикметником *глевкий*, тобто мова про 'хліб з лободою' [Кропивницький 1958, т. 1, с. 490; СУМ-11, т. 4, с. 536; ЕСУМ, т. 3, с. 276; СУМ-20, т. 8, с. 263]. Здається, маємо справу з регіональним утворенням, принаймні академічний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова цього слова не подає: «лебѣдный – лобод'яний. [*Лобод'яний хліб*]» [РУС, т. 2, вип. 2, с. 402].

У Шестерні наратор говорить: *а йшли ми і макушаники ото / не^в бул^о ж хл'їба*. Віктор Чабаненко в нижньонаддніпрянських говірках зафіксував ще номен *кура'яник* (*кура'яничок*) 'коржик, випечений із борошна, в яке додано розтерте насіння кураю (*Salsola* L.)' [Чабаненко 1992, т. 2, с. 231]. Зауважимо, що подана в «Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини» форма однини належить укладачеві, адже в живому мовленні ці іменники мають форму множини: *У зблод – так і курай'яники йшли, і ўсе, шо хоч'еши* [Чабаненко 1992, т. 2, с. 231].

Очевидна річ, що іменники *кура'яники*, *лобод'яники* та *макуш'яники* утворені за однією моделлю – іменникова основа і суфікс *-'яник* (*-'яник*) – приблизно в той самий час (між 30 та 50 роками ХХ ст.), тому що фіксуємо ці іменники лише в спогадах про голод. Нинішня назва напівфабрикату «*морквяники*» 'сирники з морквою' – пізніший витвір уже міської культури² [Кривий Ріг, магазини мереж «Гаврилівські курчата» і «М'ясна мануфактура»].

Етнографічні записи ХІХ ст., зроблені І. Манжуруо на території Катеринославської губернії, зберегли назву *жиляники* 'коржи безь масла' (що печуть в «жилавий понеділок»), тобто перший день

² Іменник *морквянік* 'страва з моркви' до академічного тлумачного словника [СУМ-11, т. 4, с. 803] перенесений з «Українсько-російського словника» за редакцією І.М. Кириченка, пор.: *морквянік*, кул. моркóвник [УРС, с. 542]; в обох словниках номен поданий без паспортизації. Назва, скільки знаємо, вперше з'явилася в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова («І. Моркóвник – *морквянік*» [РУС, т. 2, вип. 2, с. 569]). Наголос на останньому голосному і семантика вказують, що іменник, найвірогідніше, – штучне утворення [Чубинський 1877, с. 437], а брак паспортизації назви *морквянік* у пізніших словниках, здається, підтверджує наш здогад (пор. [ЕСУМ, т. 3, с. 514] та *моркóвник* '2) кушанье, родъ каши, приготоуленной изъ моркови' [СЦСРЯ, с. 323]). У СУМ-20 номен *морквянік* витлумачений як 'коржик із моркви', хоча в першому прикладі мова про «котлети з моркви», в другому про «оладки з моркви». Речення-приклади взяті «із журн.» та «з газ.» [СУМ-20, т. 9, с. 127], оскільки в текстах газет та журналів наголосів нема, то наголошений голосний визначений за СУМ-11, – все це, здається, свідчить, що маємо справу зі штучним словом книжної мови.

великого посту) [Драгоманов 1876, с. 22]. На жаль, місце наголосу тут не вказане, і хоча Михайло Левченко засвідчує наголос на другому голосному «напримѣръ въ Каневскомъ уѣздѣ, вмѣсто хлѣба ѣдятъ – *жиляники* (коржи изъ нақвашеннаго (sic) ржаного тѣста)» [Левченко 1875, с. 149], проте лексикографічні праці Михайла Комарова та Бориса Грінченка вказують наголос на кореневому голосному: *жіляник*, *жілавок* (що печеть ся без масла і сала, в Жилавий понеділок) [УмСп, т. 2, с. 70], *жіляник* 'прѣсный коржъ изъ ржаной муки на водѣ, который пекутъ въ первый понедѣльникъ великаго поста. Харьк. и Киев. г.' [Грінченко 1907–1909, т. 1, с. 484], а Євген Желехівський знає місце наголосу на суфіксі *жилянік* 'корж ohne Butter vgl. [vergleiche. – М. В.] Жілауник' [Желеховський 1886, с. 223].

Можна, очевидно, здогадуватися, що номен *лобод'яники*, *макуш'яники*, *кура'яники* постали за зразком давніших іменників *жиляники* і *пишоняники*, якщо це й справді так, то значить, слід говорити про окремі суфікси *-'яники* (*-'яники*) для творення назв млинців або коржиків із субститутів борошна (*лобод'яники*, *макуш'яники*) або з яким-небудь додатком (*кура'яники* і сирник *морквяники*)³. Схоже, що розглядані деривати мають локальний характер, тому що південніше Кривого Рогу, у селі Мар'янському Апостолівського району Дніпропетровської області, зафіксована демінутивна назва у формі знахідного відмінка множини *лапац'онич'ки* 'оладки, випечені з борошна, що виготовлене з коріння очерету'. Початкова форма *лапац'оник* утворена за допомогою суфікса *-ик*, пор. *лапац'он*, *ляпац'он* 'невдалий малюнок; невдало спечене чи сформоване тісто' [Мельничук 1952, с. 84] – «афективне утворення, пов'язане з дієсловом *ляпати* 'бруднити; неохайно робити', *ляпаніна* 'невміло, неохайно виконана робота'» [ЕСУМ, т. 3, с. 193].

Значно північніше (Переяславщина) засвідчені, крім іменника *лобод'яник* [у. – М. В.] 'коржик з листя лободи' (Горбані) [СНСС, арк. 2], ще й деривати *лип'яники* 'коржик з липового листя' (Горбані, Світанок, Хоцьки) [СНСС, арк. 2] (від **лип'яник* 'хліб з цвітом липи?'); *мацяники* 'перепічка з полови, гнилої картоплі, мелених кукурудзяних качанів' (Пологи-Вергуни, Тарасівка) [СНСС, арк. 3] (від *маця* [Шейковский 1883, с. 51] або *маца* 'пасхальний прісний хліб у євреїв' [ЕСУМ, т. 3, с. 420]); *полов'яник* [у. – М. В.] 'печиво з товченої полови з домішкою борошна' (Єрківці, Мала

³ Окрім назви *лобод'яник* 'хліб з лободою', українській мові відомий номен *каліняник*, *калінік* [Арандаренко 1849, с. 265; Чубинський 1877, с. 444; УмСп, т. 4, с. 181; Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 210] або *калєнік* [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 210] чи *намишуваньк* [Шишацкий-Иллич 1857, с. 33] називали 'хліб, спечений з ягодами калини'. К. Шейковский подав назву *намишуваннык* у статті *тісто* без пояснення семантики [Шейковский, 1883, с. 51]. Номен *каліняник* та *калінік* означували також і 'пиріг з калиною' [УмСп, т. 3, с. 37; Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 210]. За словами дослідника, «хлѣбъ отъ этихъ ягодъ бываетъ кисловатъ – но довольно вкусень» [Шишацкий-Иллич 1857, с. 33].

Каратуль, Стів'яги, Циблі) [СНСС, арк. 3] (пор. «Польвняний хлібъ – не голодь, а пасочная сорочка – не нагота» [Шишацкий-Иллич 1857, с. 60] та «5355. Половьяний хліб не голод, а пачосня сорочка не нагота. Збр. Лаз., Ж[итомирщина. – М. В.]» [Номис 1864, с. 103]).

Пошук додаткового матеріалу дозволив з'ясувати, що в суміжних зі степовими говірках відомі іменники *маторжаник* знев. 'корж, погана хлібина' [Мельничук 1952, с. 85], 'дуже простий, не зовсім доброякісний корж' [Ващенко 1960, с. 58]; *горохляник* 'корж з тертим горохом' [Мельничук 1952, с. 77] та *картофляник* 'корж з муки і картоплі' [Мельничук 1952, с. 82].

Для назви *хрустяник*, *хрустік* 'тонко розкачаний і сухо спечений корж із цілим конопляним насінням' [Мельничук 1952, с. 96], мабуть, можливо відзначити заміну первинного суфікса *-ik* (у Кривому Розі відомий жаргонізм *хруст'іки* 'гроші') вторинним *-яник*, що свідчить про певне поширення суфікса, наголос на першому складі вказує польське походження слова *хруст* [ЕСУМ, т. 6, с. 216–217] ~ *фруст* [Шейковский, 1883, с. 50]. Варіювання у складі суфікса голосних *и* та *і* для піденноподільських говірок – звичне явище, пор. *малісник* 'здобний корж з кукурудзяної муки (на молоці)' ~ *малісник* 'налісник' [Мельничук 1952, с. 85]. Зміна першого приголосного для іменника *налісник* – результат деетимологізації [ЕСУМ, т. 4, с. 33–34] назви, запозиченої з польської або чеської мов *налісники* [ЕСУМ, т. 4, с. 34]⁴.

Південноподільська форма іменника *жілавік* 'прісний корж' [Мельничук 1952, с. 79] утворена від прикметникової основи також за допомогою суфікса *-ик*, (пор. *жылянык* [Шейковский, 1883, с. 50]). Відзначимо, що на поширеність в українській мові цього іменника вказують словотвірні форми, напр.: *жіляник*, *жілавок* [УмСп, т. 2, с. 70] і діалектні *жілавець* 'вид печива; твердий хліб', *жілавік* 'вид печива; прісний корж', [...] *жілянік* 'корж' [ЕСУМ, т. 2, с. 197]⁵.

Поданий матеріал, на наш погляд, дозволяє ствердити, що в степових говірках Криворіжжя суфікс *-аники* (*-'аники*) у 30–50 рр. ХХ ст. слугував переважно для утворення назв млинців, випечених із сурогатів борошна. У подільських говірках деривати з таким суфіксом вирізняються, по-перше, се-

мантикою, оскільки ці назви позначають не млинці, а 'корж' чи 'погану хлібину', по-друге, місцем наголосу, що може виступати або на суфіксальному голосному (*маторжаник* та *картофляник*), або на кореневому – іменники *горохляник*, *хрустяник* (*хрустік*), пор. форму з Лохвицького повіту *сколотяник* 'лепешка (корж) на пахтањѣ (сколотинах)' [Грінченко 1907–1909, т. 4, с. 139].

Іменник *маторжаник* — «не зовсім ясне складне утворення» [ЕСУМ, т. 3, с. 367]. «Етимологічний словник української мови» відповідно до позначок в академічному тлумачному словнику [СУМ-11, т. 4, с. 603, 652] визначає первинним нормативним іменником *макорженик* 'корж із маком', а форми *маторженик* [ЕСУМ, т. 3, с. 367] *матаржани*, *матаржін* [ЕСУМ, т. 3, с. 411] і *моторженик* [ЕСУМ, т. 3, с. 523] подає як діалектні та, слід думати, другорядні та/або вторинні. Проте доступний фактичний матеріал дозволяє ствердити, що лексикографічні праці ХІХ ст. принаймні для північної та західної частини української території насправді першою фіксують назву *маторженик* 'общее название всякого рода испеченых сухих лепешек, коржовъ, пирожковъ книшовъ. и проч.' (sic) [Закревский 1861, с. 394] (відзначимо, що опис семантики передбачає для іменника граматичну форму множини, а не однини, тобто, найвірогідніше, упорядник мав справу з формою *маторженики*), *маторженик* 'Gebäck, Zwieback' [Желеховский 1886, с. 430]. Борис Грінченко додає ще форму *моторженик* [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 449]⁶, у якій заступлення голосного *а* звуком *о*, можливо, вказує на відштовхування від «акання»⁷. Якщо це справді так, то, значить, на початку ХХ ст. форма проникала до середньонаддніпрянських говірок (чи не тому словники Павла Білецького-Носенка та Михайла Левченка не подають назву?). Слушність нашої думки, ймовірно, підтверджує фіксація у говірках Наддніпрянщини в другій половині ХХ ст. «в окремих, поодиноких випадках» номена *моторжаники* [Ващенко 1968, с. 27] (у Алфавітному покажчику, мабуть, помилково поданий іменник *маторжаники* [Ващенко 1968, с. 71]). Трохи згодом на Нижній Наддніпрянщині записана форма *маторженик* 'коржик із яким-небудь до-

⁴ У ХІХ ст. функціонував український відповідник до цієї назви «на Вознесеньє мѣстами обѣдають исключительно налистниками, (носящими тогда странное название – *Божі онучі*)» [Левченко 1875, с. 149], *налысьныкы*, або *божи онучи* [Шейковский 1883, с. 50–51].

⁵ Чужомовні назви *катламá* 'прѣсные коржи, жареные въ бараньемъ смальцѣ (чабанское блюдо)' [Манжура 1890, с. 189; ЕСУМ, т. 2, с. 405], *мандзár* 'корж з муки і зелені (цибулі, бурячиння і т. п.)' [Мельничук, 1952, с. 85] ('круглий пиріг з різним начинням: сиром, кабаком, буряком тощо' [Москаленко, 1958, с. 50; ЕСУМ, т. 3, с. 379–380]) та *пляцок* 'низької якості корж, перепічка' [Мельничук, 1952, с. 89], *плѣцик* 'невеличкий коржик, спечений із борошна в суміші з потертою макухою, картоплею' [Москаленко, 1958, с. 59; ЕСУМ, т. 4, с. 464], зрозуміло, до уваги тут не беремо.

⁶ Б. Грінченко ілюструє статтю прикладом, вилученим із тексту оповідання Симонова (Номиса). Контекст, у якому виступає іменник, думасмо, добре узгоджується з описом номена, поданим у словнику Закревського: «*А вже що мы, диты: пырожѣчки въ повитци, чы тамъ яки други моторжѣныки – „И дидови жь-прѣби и баби!“ и одно передь другымъ изъ рукъ у матуси!*» [Симонов 1900, с. 209].

⁷ Укажемо цю ж зміну в іменнику *халамидник* ~ *холомидник*. У драмі М. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Гордій («городянский шведць»), говорячи «по-деревенському», заявляє: *Я не холомидник какой!* [Кропивницький 1958, т. 1, с. 383], а в драмі «Олеся» «лавочник з міста» Шльома вживає правильну для української мови форму *тот шарптан, халамидник, Кондрашки...* [Кропивницький 1958, т. 2, с. 311]. Форму *холомидник* зафіксував і К. Шейковський [ЕСУМ, т. 6, с. 150].

датком': У голод не^клі кóржники с кураіём і казали на їх *маторжэніки* [Чабаненко 1992, т. 2, с. 275] (про зміну суфіксального голосного *a ~ e* мова далі). На Криворіжжі номен *маторжэніки* відомий зі значеннями 'бл'и'ни та'к'і пога'нен'к'і' [Олексіївка] або 'коржники з о'ц'о'ї ш'ч'и'рици'ї' [Шестірна]⁸.

Сказане підштовхує до думки, що іменникові форми *маторжэніки* ~ *моторжэніки* до степових і середньонаддніпрянських говірок, імовірно, привнесені. Побутування назв *маторжэніки* 'кóржники с кураіём' [Чабаненко 1992, т. 2, с. 275] і *кураяник* (*кураяничок*) 'коржик, випечений із борошна, в яке додано розтерте насіння кураю (*Salsola L.*)' [Чабаненко 1992, т. 2, с. 231] також може підтверджувати наш здогад.

Нормативний номен *макоржэнік* 'корж із маком' [СУМ-11, т. 4, с. 603] в обстежених джерелах з'являється, якщо не помиляємося, лише в 1894 році у «Словарі російсько-українському» Уманця та Спільки, де в українській частині гасла *кушанье* вказані без паспоризації *макоржэніки* 'різані яблука, спечені в яйцях' [УмСп, т. 2, с. 63]. Словникові статті *лепёха, лепёшка* [УмСп, т. 2, с. 70] та *пирóгъ* [УмСп, т. 3, с. 37] форм *макоржэник, маторжэник*, зрозуміло, не подають. Семантика назви *макоржэніки* 'різані яблука, спечені в яйцях', думаємо, близька до значення іменника *маторжэнік* 'общее название всякого рода испеченых сухих лепешек, коржовъ, пирожковъ книшовъ. и проч.' [Закревский 1861, с. 394] та 'Gebäck, Zwieback' [Желеховский

⁸ У новому виданні тлумачного словника іменники *макоржэнік* та *маторжэнік* подані лише з семантикою 'корж із маком; маківник' [СУМ-20, т. 8, с. 400; 535], хоча дві ілюстрації у словниковій статті суперечать такому тлумаченню: *Що було істівне, все господина змішала докупі і виліпила маторжэніки* (В. Барка) та *Пригдуєш маторжэніки? І борці з лободою?* (В. Стус). Далі в тексті В. Стуса *Кукурудзяне поле матері / з квасолею й картоплями? / Культпоходи по колоски, / хованки від об'їзчиків?* [Стус 1970, с. 139]. Пор. відповідь Кляцької Поліни (1940 р. н.) на питання про маторжэніки: *ми соби'рали 'п'ісл'а во'їни / коло'соч'ки 'п'ісл'а ком'байна // т'іки да'леко од нас бу'ї ком'байн ми соби'рали коло'соч'ки 'босими 'ножич'ками по стир'н'і хо'дили / насо'бирували / 'дома їх те'ре'били пров'івали зир'но / і ў'бат'ка бу'л'и так назива'є в'ін 'жорна / камн'і // кам'ін' до 'кам'ін'тре і мо'лоли ту / кру'пу во'на ни бу'ла му'коюю шоб му'коюю во'на бу'ла / ма'ма зам'іювала і пик'ла та'к'і 'коржич'ки на ч'ир'н'і в п'іч'і // і ми цим спа'салис' / і ни т'іки цим* [Новогригорівка Перша Долинського району Кіровоградської області] та семантику назви на Переяславщині *маторжэнік* 'корж з полови, сушених картопляних лущпайок, цвіту акації, конюшини, буряків, осикового, березового листя, насіння льону, конопель, цукрових буряків, квасолі, макухи' (Виповзки, Воскресінське, Горбані, Козлів, Мала Каратуль, Пологи-Вергуни, Пологи-Чобітьки, Стовп'яги, Студеники, Сомкова Долина, Хоцьки) [СНСС, арк. 3].

Значення 'корж із маком' [СУМ-20, т. 8, с. 400; 535] для назви *маторжэнік* є вторинним, здається, власне семантика і зумовила зміну форми *маторжэнік* на *макоржэнік*. З такого погляду форма *маторжэнік* [Шейковський 1883, с. 51] є, найвірогідніше, результатом зближення з іменником *матер*. Обидві зміни засвідчують недавній характер назви.

1886, с. 430]. У 1913 році був надрукований рецепт приготування *макоржэніків*: *слід узяти «яблука, почистити і порізати на кружалки, умочувати у тісто і смажити на сковороді на маслі або на смальці»* [Клиновецька 1913, с. 64]. Зміна у значенні, напевне, теж виказує новожитній характер слова. Показово, що Борис Грінченко не паспортизує слово *макоржэнік* 'коржъ съ макомъ' [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 400].

Цілком очевидно, що значення 'різані яблука, спечені в яйцях або 'в тісті' та 'общее название всякого рода испеченых сухих лепешек, коржовъ, пирожковъ книшовъ. и проч.' заперечують можливість виведення іменника *макоржэнік* з основ слів *мак* і *корж* [ЕСУМ, т. 3, с. 367]. До того ж у буковинських говірках функціонує застаріла форма *маторжэнік*, семантика якої 'корж із маком' [СБукГ, с. 281], поза всякий сумнів, вторинна⁹.

На нашу думку, зазначене вище вказує на секундарний характер форми *макоржэнік*, оскільки назва, на наш погляд, є результатом народної етимології, пор. звичні *маківник* (← *маков'никъ [ЭССЯ, с. 147]) і *маковік* 'лепешка изъ меду и маку' [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 399] та *маківник* 'коржик з маком та медом', *маковик* 'маківник' і діалектні *маковник* 'маківник', *мачанник* 'пиріг з маком', *мачник* 'маківник' [ЕСУМ, т. 3, с. 364]. Ясна річ, що серед цих іменників номен *макоржэнік* – занадто складне пізнє утворення, тому думка про постання іменника *макоржэнік* у результаті стягнення давнішого **макокоржэнік* або *мак* і **ржаний* 'житній' [ЕСУМ, т. 3, с. 367] потребує перегляду. Здається, так само слід уточнити тлумачення іменників *макоржэнік* та *маторжэнік* у літературній мові, замість 'корж із маком; маківник' [СУМ-20, т. 8, с. 400; 535] має бути '1. дуже простий, не зовсім доброякісний корж. 2. корж із маком'¹⁰.

У другій половині ХХ ст. назву *маторжэнік* дослідники фіксують зі значенням 'корж, погана хлібина' [Мельничук 1952, с. 85], 'дуже простий, не зовсім доброякісний корж' [Ващенко 1960, с. 58], 'оладок, корж(ик), спечений переважно з недоброякісного борошна' [Сизько 1990, с. 52]. Причому в говірках південно-східної Полтавщини побутують паралельні форми *маторжэнік* і *маторжэнік* [Сизько 1990, с. 52]. Ці ж дві форми відомі і буковинським говіркам,

⁹ Зиновія Клиновецька подала два різні рецепти *макоржэніків*, пор. № 382, 469 та № 837, згідно з яким у тісто треба «покласти маку до смаку і вироблять коржики» [Клиновецька 1913, с. 132], тобто назви *макоржэніки* тут означають і 'яблука в тісті', і 'корж з маком'.

¹⁰ Назва *макоржэнік* / *маторжэнік* є синонімом до *шуликів*, напр.: «*коржи* с маком или, что то же, *шулыкы*» [Свидницький 1985, с. 537–538], *коржи* (*медови шулики*) [Чубинський 1877, с. 445]. Див. *шуляки* та *маковники* [Арандаренко 1849, с. 268, 269], *шулики* [В. Ш. 1899, с. 296], *шуликів* [Клиновецька 1913, с. 63, № 381] і *маковники* [Маркевич 1860, с. 168]. У комедії «Вуси» М. Кропивницького дві поміщиці радяться, «що б таке з солодкого додати до обіду? ... Зробіть *шулики* з медом або *маковники*» [Кропивницький, т. 5, с. 63]. На Наддніпрянщині назви «мнішки, *маковиків*, балабушки, *маторжэніки*» – різні іменники [Ващенко 1968, с. 27].

але тут голосні пов'язані з різною семантикою, пор. *маторж'яник* заст. 'корж із маком' та *маторж'єник* знев. 'недоброякісне печиво, корж' [СБукГ, с. 281]. На Одещині іменник *матарж'яни* функціонує зі значенням 'печиво з борошна і домішки лободи та інших трав. Таке печиво виготовлялось у голодні роки замість хліба' [Москаленко 1958, с. 50]¹¹. Можемо, отже, думати, що форма з «суфіксальним» голосним *-а-* поширеніша на південному заході, а з голосним *-е-* – на північному сході та заході української території. Якщо взяти до уваги, що семантика 'недоброякісне печиво, корж' (або *неякісний корж*) постала як похідна щодо 'корж із маком' (або *якісний корж*) [СБукГ, с. 281], то, відповідно, й голосний *-е-* має бути вторинним.

Схоже, що фактичний матеріал підтверджує наш здогад: назву *матарж'їн* як варіантну до основної *пугачі* записав Володимир Шухевич у 1899 році в Жаб'ю на Гуцульщині¹², а в середині ХХ ст. на Одещині зафіксований множинний іменник *матарж'яни* (мн.) 'печиво з борошна і домішки лободи та інших трав' [Москаленко 1958, с. 50]. Семантика обох форм, без найменшого сумніву, свідчить, що маємо справу з територіальним поширенням того самого слова.

Очевидна річ, що зсув семантики від 'корж' до 'печиво' або 'коржик, млинець (оладок)' відбувався на територіях, де розрізняли *корж* і *хліб*. Простіше кажучи, якщо в Карпатах *корж* – це *хліб*, то на рівнинах поняття *хліб* і *корж* сильно різняться¹³

¹¹ Відзначимо, що елемент значення 'домішки лободи та інших трав' представлений у говірках Нижньої Наддніпряниці як *маторж'єник* 'коржик із яким-небудь додатком' [Чабаненко 1992, т. 2, с. 275], пор. північне значення 'пирожки' [Закревський 1861, с. 394], відповідно, розвиток семантики до 'різані яблука, спечені в яйцях' [УмСп, т. 2, с. 63] або 'в тісті' [Клиновецька 1913, с. 64] видається цілком логічним.

¹² Пор.: *набирають літом усякої закришки, поварять її трохи, сцідять, потовчуть макогоном, перемісять з кукурудзяною мукою і печуть як хліб; пугачі дуже запашилі* [Шухевич 1899, с. 144], тобто мова про сезонну страву (літом), випечену як хліб. У Словарі української мови Бориса Грінченка стверджено, що *матарж'їн* 'родь хлѣба ізъ кукурузной муки съ зеленью' [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 409].

¹³ Михайло Левченко в 1875 р. виділив на території України полоси «ржаного хлѣба», «пшеничного хлѣба» і «кукурузы» [Левченко 1875, с. 145–146]. Пізніше цю думку підтримував і Хведір Вовк: «хлѣбъ, какъ основная пища массы населения, далеко не одинаковъ на пространствѣ Украины, но является очень разнообразнымъ въ зависимости отъ мѣстныхъ условий. [...] на югѣ Екатеринославской г., въ Херсонской, Таврической и на Кубани ѣдятъ хлѣбъ исключительно бѣлый – пшеничный. Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Галиціи наприм. у бойковъ нѣтъ ни ржаного, ни пшеничного хлѣба, а главную пищу составляютъ лепешки и похлебка ізъ овсяной муки, что въ голодные годы случалось въ старину и въ Киевской землѣ, гдѣ напр. въ 1413 г. бѣдные употребляли въ пищу овсяные хлѣбы [...] Лемки на высотахъ Карпатъ [...] питаются вм. хлѣба *ячменными* лепешками. По берегамъ Днѣстра въ Подоліи и Бессарабіи вмѣсто хлѣба ѣдятъ кукурузную *мамализу*, которая подъ именемъ *кулеши* составляетъ, главную пищу и гуцуловъ» [Волков 1916, с. 506].

(приказка зі степових говірок *Після коржа нападе иржа* [Бессараба 1916, с. 506]), що, власне, і зумовлює семантичний перехід од *корж* до *печиво* ~ *корж(ик)* ~ *млинець / блин(ець) (оладок)*.

У структурі назви відзначимо первинний «суфіксальний» голосний *-а-*, оскільки в гуцульських говірках форма *матарж'їн* – результат фонетичної зміни етимологічної форми *матарж'ян* (вірогідно, чужого походження?). Нині в гуцульських говірках функціонує назва *матарж'єник* (*матрож'єник*) 'печений корж з картоплі і кукурудзяної муки' [ГуцГ, с. 121]. У буковинських говірках укажемо застарілий іменник *маторж'яник* 'корж із маком' (тобто *якісний корж*) та пізніший *маторж'єник* (зневажливо) 'недоброякісне печиво, корж' [СБукГ, с. 281] (або *неякісний корж*). Для подільських засвідчена форма *матерж'янык* [Шейковський 1883, с. 51].

Назва *матарж'яни*, слід думати, була уваріантна демінутивним суфіксом *-ик-*, що відображає перехід у значенні від 'корж' до 'печиво'. Нова форма *матарж'яники* поширювалася на північ української території, де, вірогідно, і відбулося вирівнювання суфікса *-яник* на поширеніший *-єник*, пор. формулу рахунку до дитячої гри «в жмурки»: *єники-бєники їли варєники [...]* та іменник *варєникъ (варєники)* 'пирожокъ съ сыромъ, вареной, а не печеной, который ѣдятъ горячий съ масломъ и смѣтаной(!)' [Б.-Н., с. 68]¹⁴. Відповідно, маємо справу з північною секундарною формою *матарж'єник(и)* [Закревський 1861, с. 394; Желеховський 1886, с. 430] та південною первинною *матарж'яни* [Москаленко 1958, с. 50]. Розрізнення двох форм, як думаємо, пояснює причину варіювання в буковинських говірках і голосних, і семантики для назв *матарж'яник* (заст.) 'корж із маком' та *маторж'єник* (знев.) 'недоброякісне печиво, корж' [СБукГ, с. 281].

Таким чином, номен *маторж'яник* (знев.) [Мельничук 1952, с. 85] в південноподільських говірках поєднує (первинні) південну форму і значення 'корж' та вторинну семантику (північну?) 'погана хлібина', оскільки далі на північний схід назва *маторж'єник(и)* виступає зі значенням 'бл'и/ни та/к'і пога/нен'к'і' чи 'корж'ики з о/ц'о/ш'ч'и/риц'і' [Криворіжжя], 'дуже простий, не зовсім доброякісний корж' [Ващенко 1960, с. 58], *маторж'єник* (*маторж'яник*) 'оладок, корж(ик), спечений переважно з недоброякісного борошна' [Сизько 1990, с. 52]

¹⁴ Принагідно вкажемо, що в говірках південно-східної Полтавщини 'невдало випечений хліб' означають, крім іменника *бѣцик* [Сизько 1990, с. 14] (пор. на Криворіжжі назву *буц* → *бѣцик* ~ *бѣцєник*), ще й номеном *лїпєник* [Сизько 1990, с. 50]. У говірках нижнього Подністров'я подібна назва має цілком іншу семантику, пор.: *лїпѣх* 'плитка з коров'ячого гною, перемішаною з соломою чи половиною; використовується як паливо' [Дзендзелівський 1958, с. 46], *л'їпѣх* 'кирпич з гною на паливо' [Москаленко 1958, с. 49; ЕСУМ, т. 3, с. 238], про форму назви ще див. [Вербовий 2019, с. 359–360].

На Переяславщині побутувала назва *ляпєники* 'млиніці з тертих буряків, товченого сухого цвіту конюшини, зеленого жита з невеликою кількістю борошна' (Тарасівка, Циблі) [СНСС, арк. 2].

та *маторжéник* ‘коржик із яким-небудь додатком’ [Чабаненко 1992, т. 2, с. 275].

Значення ‘погана хлібина’ на Поділлі для аналізованих назв свого часу відзначив Анатолій Свидницький у статті «Прошлый быт православного духовенства» (1869): «Хлеб в большей части случаев заменялся сухарями, которые любили есть с борщом и просто смочивши водою, а потом посоливши. В крайних случаях, когда не было сухарей и ржаной или пшеничной муки, ели *просяньки*, *ячминньки*, *вивсяньки*, *горохвяньки* или, по другому произношению, *горохмяники* (sic) и *малай*. Это хлеб из муки просяной, ячнот, овсяной, гороховой и кукурузной. Первые три рода хлеба сносны, ячнот только слишком сладок, а овсянот кисловат; но надо быть крайне несчастным, чтобы есть *горохмяник* и *малай*, особенно черствые. Как вкус их, так и запах неприятные, и не хватает слюны во рту, чтобы, достаточно для прохода в глотку, смочить кусок. Утомитотся, пережевывая, а того и жди, что подавишься» [Свидницький 1985, с. 538]. Важлива деталь, що «*просяньки*, *ячминньки*, *вивсяньки*, *горохвяньки* [...] и *малай*» ілі «в крайних случаях, когда не было сухарей и ржаной или пшеничной муки» [Свидницький 1985, с. 538], тобто мова про замітники «нормального» для мешканців цієї території хліба, пор. ще «убогие люди при недостаткѣ употребляют хлѣбъ изъ ячнот и просяной муки, называемый *ячниками* и *просяниками*» [Арандаренко 1849, с. 265].

Підтверджують сказане і приказки, напр.: «Не клады *ячнот*и *лусты*, а клады *пшеничне слово*. (Новгородь-сѣв. у.)» [Шишацкий-Иллич 1857, с. 50], «1213. Колы *пшениця* *уродыть*, то *грѣчка* не *гдыть*. Оз.[юмський повіт. – М. В.]», «1216. Роды, Боже, *жыто* гоже, а *безъ гороху* – *прожывемъ* по троху. Нрыл.[? повіт. – М. В.]» [Комаров 1890, с. 97], «12098. Голодному и *вивсяник* добрий» (без паспортизації) [Номис 1864, с. 237] та «14115. Малаю, малаю (*малай* хліб з горохового борошна. Кор. Див. № 7570), я тебе за хліб не маю (казав Циган як добре жилося!). Кор.» (місто Короп в Кролевещині) [Номис 1864, с. 277]. В українській мові іменник *малай* – румунізм за походженням [ЕСУМ, т. 3, с. 369]. Цікаво вказати, що на українській території семантика номена змінюється з півдня на північ від ‘хлѣбъ изъ кукурузы’ до хліб із ‘гороху’ або ‘проса’¹⁵ та виникає вторинне значення ‘вообще плохо выпеченный хлѣбъ’ [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 400]. До білоруської мови назва потрапила з української, тому закономірно зберігає українську семантику ‘недапечаны хлеб’ та представляє власне білоруську ‘хлеб з грэцкай мукі’, ‘маленькая булачка’, ‘булачка з вотруб’я для прыгатавання квасу’, ‘дранікі’ [ЭСБМ, с. 183].

¹⁵ Пор. північну форму *малай* ‘просяной хлѣбъ’ [Войцехович 1823, с. 306] та південну з Полтавщини *малай* ‘хлѣбъ, спеченный изъ муки турецкой пшенички (кукурузы)’ [Б.-Н., с. 219] і з Поділля *малай* ‘кукурудзяний хліб; круг білої глини’ [Мельничук 1952, с. 85] і *просяники* «хлеб из муки просяной» [Свидницький 1985, с. 538].

Номен *вивсяник* відомий українській мові ХІХ ст. з чотирма значеннями: овсяная лепѣшка, о.[всьяный. – М. В.] супъ = *вивсяник* [УмСп, т. 2, с. 226], *вивсяник* ‘1) овсянот хлѣбъ. 2) названій лошади въ загадкѣ’ [Грінченко 1907–1909, т. 1, с. 203]. Як назва хліба іменник цілком логічно вживаний у формі однини «12098. Голодному и *вивсяник* добрий» [Номис 1864, с. 237], пор. *лободяник* заст. ‘хліб з лободою’ [СУМ-11, т. 4, с. 536; СУМ-20, т. 8, с. 263]. Множинну форму *вивсяники* зі значенням ‘корж(ик), печиво, оладки’ в обстежених текстах ми не виявили. Варіанти народної загадки з Поділля [Шейковский 1861, с. 164], Брацлавщини та Вороніжщини подають форму *вивсяники*, а з Глухівщині – *овсяники* ‘коні’ [Номис 1864, с. 294].

У 1972 році Василь Стус (народився на Вінниччині) написав вірш «*Тюремних вечорів смертельні алкоголі*», увівши до тексту іменник *глевтяники*, утворений не за назвою борошна, а за якістю вже випеченого хліба: *а сто мерців, круг серця сівши, жедуть / моєї смерти, а своєї волі. / І день при дні глевтяники жують, / аби не вмерти і аби не жити* [Стус 2008, с. 198]. Дериват, зрозуміло, утворений за допомогою суфікса *-яники*, що його можна виділити зі складу давніших назв різновидів хліба *просяники*, *вивсяники*, *горохвяники* (пор. «прѣсный [...] -ный хлеб – прісний хліб, прісн’як (-ка), прісн’яник» [РУС, т. 3, вип. 2, с. 465]).

Іменник *картофляник* ‘корж з муки і картоплі’ [Мельничук 1952, с. 82] виник у результаті приєднання суфікса *-ик* до основи прикметника *картофляний* [Мельничук 1952, с. 82]. Варіювання місця наголосу в прикметнику пов’язане, очевидно, з різними територіями побутування форми, пор.: *картѳляний* ‘картофельный’ [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 223]. Літературна форма іменника відрізняється семантикою від говіркової форми *картопл’яник* ‘1. Котлета з вареної товченої картоплі (у 2 знач.). 2. Те саме, що *дерун*’ [СУМ-11, т. 4, с. 112; СУМ-20, т. 6, с. 782].

Словник Бориса Грінченка фіксує (у Київській губернії) іменник *картопл’яник* і (в Лохвицькому повіті) номен *картоплище* з семантикою ‘місто, съ котораго снять картофель, а также и вообще місто, употребляющееся для посадки картофеля’ [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 223]¹⁶. Значення ‘лепешка, котлета’ з’являється у третьому виданні словника «*картѳляник* ‘1) картѳплище. *2) лепешка, котлета из картофеля, картофельной муки. Пир. у., Конон. Звен. у.’» [Грінченко 1928, с. 27], тобто семантика, що нас тут цікавить, недавня за походженням. Ще пор. *картопл’яники* ‘родъ кушанья изъ растертаго картофеля съ различными другими специями’ і *картопл’янка* ‘самогонная водка изъ карто-

¹⁶ Укажемо також номен *конопляник* ‘місце, на якому ростуть коноплі’ в описі рослини «294. *Gagea pusilla*. Schult. Гусинець, гусятникъ. *Весною выпускають зусенять на конопляники, гдѣ это растеніе, составляющее ихъ любимую пищу, растѣтъ въ большемъ количествѣ*» [Рогович 1874, с. 123]. Пор. *полов’яник* ‘місце, куди зсипають половиу’ [Грінченко 1907–1909, т. 3, с. 286; ЕСУМ, т. 4, с. 496] та *половѣнь* ‘половникъ, сарай для половиы’ [Манжура 1890, с. 189].

феля' [Яворницький 1920, с. 339]¹⁷ та нове книжне картоплянка 'картопляна юшка' [СУМ-20, т. 6, с. 782], утворене, безперечно, за зразком давнішої назви лобод'янка 'страва з лободи' [Маркевич 1860, с. 156–157; Чубинский 1877, с. 439; СУМ-11, т. 4, с. 536], ще «І. овсянка – 1) (суп из овсяной крупы) *вівсянка*» [РУС, т. 3, вип. 1, с. 43] і «о.[всяный. – М. В.] супъ = *вівсяник*» [УмСп, т. 2, с. 226].

Західним українським говіркам відомі назви: *конф'яник* 'родь лепешки из картофеля и сыра' (*конф'я* 'картофель') [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 279], *мандебуряник* 'хлѣбъ изъ муки и картофеля, называемого мандебурка' [Грінченко 1907–1909, т. 2, с. 403], *ріп'яник* 'коржъ изъ кукурузы и картофеля' [Грінченко 1907–1909, т. 4, с. 24] (покликанням на Івана Верхратського та Є. Желехівського).

До давніших за походженням назв, очевидно, належать номени *горохляник* 'корж з тертим горохом' [Мельничук 1952, с. 77] та *гречаник*. Доступний до розгляду матеріал спонукає до думки, що в північно-східній частині України назва *горохляник* побутувала зі значенням 'хлѣбъ гороховый, лепешка' [Афанасьев-Чужбинский 1855, с. 367], *горохвяник* 'гороховый хлѣбъ' [УмСп, т. 4, с. 181]. З погляду семантики мова тут, очевидно, не про хліб і корж, а про хліб у формі коржа, оскільки, випікаючи *горохляник*, селяни клали тісто ложкою на листок капусти, відповідно, «величина гороховиковъ обыкновенно съ чайное блюдечко» [В. Щ. 1899, с. 297] (Слобожанщина, Куп'янський повіт). У творах Г. Квітки-Основ'яненка назва *горохв'яник* означає 'лепешку из гороха' [Грінченко 1907–1909, т. 1, с. 315], 'млинець з горохового борошна' [СмтКО, с. 288], у степових говірках *горохвяник* 'пирогъ съ горохомъ печеный, въ коемъ края закруглены и слѣплены, а въ серединѣ видень горохъ' [Яворницький 1920, с. 156] і в подільських *горохляник* 'корж з тертим горохом' [Мельничук 1952, с. 77].

Відносні прикметники від іменника *горох* [СУМ-11, т. 2, с. 137] у північних говірках мали наголошеним кореневий голосний, напр.: *горохъяный* [Афанасьев-Чужбинский 1855, с. 367], а в степових – суфіксальний: *горохвъяный* [Бессараба 1916, с. 536]. Форма з наголосом на корені *горохляний* [Чабаненко 1992, т. 1, с. 245] на Нижню Наддніпрянщину потрапила, як думаємо, з полтавських говірок, пор. іменник *горохвяникъ* 'изъ гороховой муки спеченый столбчикъ, которой ѣдятъ съ постнымъ масломъ' [Б.-Н., с. 104]. Таким чином, у степових говірках сподівана форма відприкметникового іменника має бути **горохвъяникъ*? Цікаво, що протиставлення форм за наголосом і семантикою, здається, фіксує Михайло Комаров, пор.: «гороховый х[лѣбъ. – М. В.] = *горохвяникъ*» [УмСп, т. 4, с. 181] та «пирогъ = пиріг [...] з горохом – *горохов'яникъ*» [УмСп, т. 3, с. 37].

Хоч у західних говірках української мови прикметник і утворений за допомогою суфікса *-ов-*, напр.: *горохов'яний* 'aus Erbsen, Erbsen' [Желе-

ховский 1886, с. 154], проте іменник *горохов'яник* у словнику Комарова, найвірогідніше, відображає вставний голосний, що має розірвати сполуку приголосних *-хвй-*, ще пор.: *моркв'яний*, [*морковій, морков'яний*] [ЕСУМ, т. 3, с. 514]. Інший спосіб уникнути збіг консонантів – спрощення: *горохвяник, горохв'яник, горох'яник* [СмтКО, с. 288] та *горох'яний* 'горохвяний' [ЕСУМ, т. 1, с. 572].

Номен *гречаникъ*, хлѣбъ изъ гречневой муки [Афанасьев-Чужбинский 1855, с. 368] представлений у текстах ХІХ ст. здебільшого паралельно з назвою *стовпець*, напр.: «гречневикъ = 1. *гречаник, стовпѣць*» [УмСп, т. 1, с. 164], «гречневики (разнаго вида хлѣбъ изъ гречневой муки) – *гречаники, гречані стовпці*» [Левченко 1874, с. 29], «(гречневый х. [лѣбъ. – М. В.]) — *гречаник, стовпѣць*» [Левченко 1874, с. 173], «гречнёвый х. = *гречаник, стовпѣць. С. Л.*» [УмСп, т. 4, с. 181]. Причому нова назва *гречаник*, як свідчать джерела, витісняла стару *стовпець* [Маркевич 1860, с. 161], пор.: «*стовпѣць* – грѣчневикъ; столбикъ» [Павловский 1818, с. 59], «гречневики (разнаго вида хлѣбъ изъ гречневой муки) – *гречаники, гречані стовпці*» [Левченко 1874, с. 29], «(гречневый х.) — *гречаник, стовпѣць*» [Левченко 1874, с. 173], «грѣчневикъ = 1. *гречаник, стовпѣць*» [УмСп, т. 1, с. 164], «гречнёвый х. = *гречаник, стовпѣць. С. Л.*» [УмСп, т. 4, с. 181].

У полтавських говірках ХІХ ст. назва *стовпѣць* вказувала і на *горохляник* 'изъ гороховой муки спеченый *столбчикъ*, которой ѣдятъ съ постнымъ масломъ' [Б.-Н., с. 104], і на *гречаник: стовпѣць 'столбчикъ. Гречневикъ, спеченный изъ гречневой муки съ постнымъ(!) масломъ'* [Б.-Н., с. 342]. Найвірогідніша причина полягає в тому, що обидва різновиди хліба випікали з рідкого тіста, яке селяни на Слобожанщині набирали ложкою (для *горохляників*) [В. Щ. 1899, с. 297] та *ополоникомъ* (для *гречаників*) [В. Щ. 1899, с. 278]. Заможні люди *стовпці* випікали у кухляках: «повымазывать кухляки постнымъ масломъ, поналивать ихъ тѣстомъ и поставать (sic) въ печь, чтобы пеклось. [...] *Кухлякъ* есть стаканчикъ глиняный съ полудой, имѣющей дно уже краевъ» [Маркевич 1860, с. 161].

Степові говірки, суміжні з Криворіжжям, як видається, такої диференціації не знали *гречаньки* 'гречневые хлѣбцы' [Бессараба 1916, с. 536]. Відзначимо, що іменник має форму множини *гречаньки*, оскільки тут мова не про хліб, а про 'хлѣбцы' [Бессараба 1916, с. 536], раніше Михайло Левченко зафіксував у своєму словнику форми *гречаник* 'гречневый хлѣбъ' [Левченко 1874, с. 173] і (разнаго вида хлѣбъ изъ гречневой муки) '*гречаники*' [Левченко 1874, с. 29].

Висновки. Проаналізований матеріал дозволяє ствердити, що іменники *кура'яники, лобод'яники* та *макуш'яники* утворені за допомогою складного суфікса *-яник(и)* (*-'яник(и)*), що виник у результаті приєднання іменникового суфікса *-ик* до прикметникових основ із суфіксом *-ан* (*-'ан*). В українській мові ХІХ ст. подібні деривати виступали переважно назвами хліба, випеченого з відповідного борошна, і функціонували здебільшого

¹⁷ Так само «кукурузный, кукурузовый ... -ная водка – *кукуруз'янка*» [РУС, т. 2, вип. 1, с. 381].

у формі однини в північній частині української території (наприклад: *вівсяник, горохвяник, гречаник* і под.). Оскільки такі іменники означували різновиди хліба, випеченого як замітник хліба з житнього чи пшеничного борошна, то закономірно, що аналізовані назви були пов'язані з неякісним хлібом чи його субститутом – коржем.

У степових говірках (зокрема на Криворіжжі) семантика й форма іменників *жиляники, пион'яник(и), маторжєники* послужила цілком закономірною основою для виникнення у 30-50 рр. ХХ ст. регіональних дериватів на позначення млинців або коржиків із сурогатів борошна (*лобод'яники, макуш'яники, кура'яники*).

Назви населених пунктів

Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області
Новогригорівка Перша Долинського району Кіровоградської області
Мар'янське Апостолівського району Дніпропетровської області
Олексіївка Криворізького району Дніпропетровської області
Шестірна Широківського району Дніпропетровської області

Література

1. Арандаренко Н. Пища крестьян. *Записки о Потавской губернии*. Полтава: типография губернского правления, 1849. Часть II. С. 264–270.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Словарь малорусского наречия. *Собрание сочинений А.С. Афанасьева (Чужбинского)*. Санкт-Петербург: книгоиздательство Герман Гоппе, 1892. Т. IX. С. 287–464.
3. Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии. *Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук*. Петроград: типография императорской Академии наук, 1916. Т. 94. № 4. С. 1–568.
4. В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящими сюда обычаями, поверьями и приметами. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1–2. С. 266–322.
5. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків: вид-во ХДУ ім. О.М. Горького, 1960. Випуск 1. 107 с.
6. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1968. 158 с.
7. Вербовий М. Особливості назв традиційного палива в говірках Криворіжжя. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*. 2019. Т. LXVII. S. 351–372.
8. Войцехович И. Собрание слов малороссийского наречия. *Труды Общества любителей российской словесности при императорском Московском университете*. Москва: университетская типография, 1823. Часть III. С. 284–326.
9. Волков Ф. Пища. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград: типография т-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 502–507.
10. Грінченко Б. Словарь української мови. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
11. Грінченко Б. Словник української мови. 3-є видання, виправлене й доповнене, за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. Київ: Горно, 1928. Т. III. 479 с.
12. Дзендзелівський Й. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я. *Лексикографічний бюлетень*. Київ: видавництво АН УРСР, 1958. Випуск VI. С. 36–54.
13. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. Киев: типография М.П. Фрица, 1876. 436 с.
14. Желеховский С. Малорусско-німецкий словарь. Львів: друкарня товариства ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 590 с.
15. Закревский Н. Старосветский бандуриста. Книга третья. Словарь малороссийских идиомов. Москва: университетская типография, 1861. С. 245–628.
16. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. Київ–Львів, 1913. 159 + X с.
17. Комаров М. Нова збірка народних малоруських прыказокъ, прыслывивъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Одесса: типолитография Е.И. Фесенко. 1890. 126 с.
18. Кропивницький М. Твори в шести томах. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1958–1960. Т. 1–6.
19. Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. Киев: типография Губернского управления, 1874. 188 с.
20. Левченко М.М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов. *Записки Юго-западного отдела императорского Русского географического общества*. Киев: типография М.П. Фишера, 1875. Т. II. С. 134–150.
21. Манжура И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков: типография К. Счасни, 1890. т. 2. Вып. II. С. 1–194.
22. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Киев: типография И. и А. Давиденко, 1860. 174 с.

23. Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області). *Лексикографічний бюлетень*. Київ: видавництво АН УРСР, 1952. Випуск II. С. 67–98.
24. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса: видавництво Одеського педагогічного інституту, 1958. 78 с.
25. Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке инше. Санкт-Петербург: друкарні Тиблена и комп. и Куліша. 1864. 304 + XVII с.
26. Павловский А. Грамматика малороссийского наречия ... Санктпетербург: типография В. Плавильщикова, 1818. 116 с.
27. Разказы М.Т. Симонова (Номиса). Киев: типография императорского университета Св. Владимира, 1900. 244 с.
28. Рогович А.С. Опыт словаря народных названий растений Юго-западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них. *Записки Юго-западного отдела императорского Русского географического общества*. Киев: типография императорского университета Св. Владимира, 1874. Т. I. С. 109–164.
29. Свидницький А. Роман, оповідання, нариси. Київ: Наукова думка, 1985. 574 с.
30. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: навч. посіб. Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. 100 с.
31. Стус В. Зимові дерева. Брюссель: Література і мистецтво, 1970. 206 с.
32. Стус В. Зібрання творів у дванадцяти томах. Київ: Факт, 2008. Т. 3. 752 с.
33. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Комунар, 1992. Т. 1–4.
34. Чубинский П. Пища малоруссов. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. Петербург. 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 433–448.
35. Шишацкий-Иллич А. Сборник малороссийских пословиц и поговорок. Чернигов: губернская типография. 1857. 98 с.
36. Шейковский К.В. Опыт южнорусского словаря. Киев: типография И. и А. Давиденко, 1861. Т. I. Вып. I. 224 с.
37. Шейковский К.В. Опыт южнорусского словаря. Москва: типография Э. Лисснер и Ю. Роман, 1883. Т. V. Вып. 1. 140 с.
38. Шухевич В. Гуцульщина. *Материяли до українсько-руської етнології*. Т. II. Львів: друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1899. Т. 1. 144 с.
39. Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1. 412 с.

Список умовних скорочень

- Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.
- ГуцГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови у 7 т. / Голов. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- РУС – Російсько-український словник / Ред. А. Кримський. Київ: Державне видавництво України, 1929. Т. 2. Вип. 1. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1932. Т. 2. Вип. 2.
- РУС – Російсько-український словник / Ред. С. Єфремов. Київ: Державне видавництво України, 1927. Т. 3. Вип. 1. Київ: Державне видавництво України, 1928. Т. 3. Вип. 2.
- СБукГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута. 2005. 688 с.
- СмтКО – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у трьох томах. Харків: Харківський державний університет ім. О.М. Горького. 1978. Т. 1. 664 с.
- СНСС – Словник назв сурогатних страв, що споживалися населенням Переяславщини під час голодомору 1933 р. (за Ю.В. Авраменком). Фотографії словника опубліковані Хabibs FM @koshovupres у Твіттері (пост «У Переяславі є Музей хліба». Дата звернення 14.09.2021 р.). 3 арк.
- СЦСРЯ – Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отделением императорской Академии наук. СанктПетербург: типография императорской Академии наук, 1847. Т. II. 472 с.
- СУМ-11 – Словник української мови: В 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1–11.
- СУМ-20 – Словник української мови. У двадцяти томах. Київ: Наукова думка, Український мовно-інформаційний фонд, 2010–2018. Т. 1–9.
- УмСп – Уманець М. (Комаров М.), Спілка А. Словарь російско-український. Львів: друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1893–1898. Т. 1–4.
- УРС – Українсько-російський словник / гол. ред. І.М. Кириченко. Київ: видавництво Академії наук УРСР. 1958. Т. 2. 768 с.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. В.У. Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка. 1978. Т. 6. 287 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Москва: Наука, 1990. Вып. 17. 270 с.

Nazvy naselenykh punktiv

Lozovatka Kryvorizkoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti
Novohryhorivka Persha Dolynskoho raionu Kirovohradskoi oblasti
Marianske Apostolivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti
Oleksiivka Kryvorizkoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti
Shestirnia Shyrokivskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti

References

1. Arandarenko N. (1849) Pishcha krestian [Peasant food]. *Zapiski o Poltavskoi gubernii*. Poltava: tipografia gubernskogo pravleniia. Chast II. S. 264–270 [in Russian and Ukrainian].
2. Afanasev-Chuzhbinskiy A. (1892) Slovar malorusskogo narechiya [Dictionary of the Little Russian dialect]. *Sobranie sochinenii A.S. Afanaseva (Chuzhbinskogo)*. Sankt-Peterburg: knigoizdatel'stvo German Goppe. T. IX. S. 287–464 [in Ukrainian and Russian].
3. Bessaraba I. (1916) Materialy dlia ehtnografii Khersonskoi gubernii [Materials for ethnography of the Kherson province]. *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imperatorskoi Akademii nauk*. Petrograd: tipografia imperatorskoi Akademii nauk. T. 94. № 4. S. 1–568 [in Russian and Ukrainian].
4. V. SHCH. (1899) Pishcha i pite krestian-malorossov, s nekotorymi otnosiashchimi siuda obychaiami, poveriami i primetami. [Food and drink of the peasants of the Little Russians, with some of the customs of feasts and omens related to this]. *Ehtnograficheskoe obozrenie*. № 1–2. S. 266–322 [in Russian and Ukrainian].
5. Vashchenko V.S. (1960) Slovnyk poltavskykh hovoriv [Dictionary of Poltava dialects]. Kharkiv: vyd-vo KhDU im. O.M. Horkoho. Vyp. 1. 107 s. [in Ukrainian].
6. Vashchenko V.S. (1968) Lihvistychna heohrafiia Naddnuprianshchyny. Leksychni materialy [Linguistic geography of the Dnieper region. Lexical materials]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet. 158 s. [in Ukrainian].
7. Verbovyi M. (2019) Osoblyvosti nazv tradytsiinoho palyva v hovirkakh Kryvorizhzhia [The peculiarities of lexicon closely related with the traditional types of fuel in the dialects of the Kryvyi Rih region]. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*. T. LXVII. S. 351–372 [in Ukrainian].
8. Voitsekhovich I. (1823) Sobranie slov malorossiiskogo narechiia [Collected words of the Little Russian dialect]. *Trudy Obshchestva liubitelei rossiiskoi slovesnosti pri imperatorskom Moskovskom universitete*. Moskva: universitetskaia tipografiia. Chast III. S. 284–326 [in Russian and Ukrainian].
9. Volkov F. (1916) Pishcha [Food]. *Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoiashchem*. Petrograd: tipografiia t-va «Obshchestvennaia polza», 1916. T. II. S. 502–507 [in Russian].
10. Hrinchenko B. (1907–1909) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv. T. 1–4 [in Ukrainian and Russian].
11. Hrinchenko B. (1928) Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. 3-ie vydannia, vypravlene i dopovnene, za red. S. Yefremova ta A. Nikovskoho. Kyiv: Horno. T. III. 479 s. [in Ukrainian and Russian].
12. Dzendzelivskiy Yo. (1958) Slovnyk spetsyfichnoi leksyky hovirok nyzhnoho Podnistrovia [Dictionary of specific vocabulary of dialects of the Lower Transnistria]. *Leksykohrafichnyi biuletyn*. Kyiv: vydavnytstvo AN URSSR. Vyp. VI. S. 36–54 [in Ukrainian].
13. Drahomanov M. (1876) Malorusskie narodnye predaniia i rasskazy [Little Russian folk legends and stories]. Kiev: tipografiia M.P. Fritsa. 436 s. [in Ukrainian].
14. Zhelekhovskiy Ye. (1886) Malorusko-nimetskyi slovar [Little Russian-German dictionary]. Lviv: drukarnia tovarystva im. Shevchenka. T. 1. 590 s. [in Ukrainian and German].
15. Zakrevskiy N. (1861) Starosvetskii bandurista [Old-fashioned bandura player]. Kniga tretiiia. Slovar malorossiiskikh idiomov. [Dictionary of Little Russian idioms]. Moskva: universitetskaia tipografiia. S. 245–628. [in Ukrainian and Russian].
16. Klynovetska Z. (1913) Stravy i napytky na Ukraini [Food and beverages in Ukraine]. Kyiv–Lviv. 159 + X s. [in Ukrainian].
17. Komarov M. (1890) Nova zbirka narodnykh maloruskykh prykazok, prysliviiv, pomovok, zahadok i zamovlian [A new collection of folk Malorussian fairy tales, proverbs, sayings, riddles and orders]. Odesa: tipolihrafiia YE. I. Fesenko. 126 s. [in Ukrainian].
18. Kropyvnytskyi M. (1958–1960) Tvory v shesty tomakh [Works in six volumes]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. T. 1–6 [in Ukrainian].
19. Levchenko M. (1874) Opyt russko-ukrainskogo slovaria [Experience of the Russian-Ukrainian dictionary]. Kiev: tipografiia Gubernskogo upravleniia. 188 s. [in Ukrainian and Russian].
20. Levchenko M.M. (1875) Neskolkko dannykh o zhilishche i pishche iuzhnorossov [Several data on the dwelling and food of the South Russians]. *Zapiski Iugo-zapadnogo otdela imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Kiev: tipografiia M.P. Fishera. T. II. S. 134–150 [in Russian].
21. Manzhuira I. (1890) Skazki, poslovitsy i t. p., zapisanye v Yekaterinoslavskoi i Kharkovskoi gub [Fairy tales, proverbs, etc., recorded in the Yekaterinoslav and Kharkov provinces]. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*. Kharkov: tipografiia K. Sshchasni. T. 2. Vyp. II. S. 1–194 [in Ukrainian].

22. Markevich N. (1860) Obychai, poveria, kukhnia i napitki malorossiian [Customs, beliefs, cuisine and drinks of Little Russians]. Kiev: tipografia I. i A. Davidenko. 174 s. [in Russian and Ukrainian].
23. Melnychuk O.S. (1952) Slovnyk spetsyficnoi leksyky hovirky sela Pysarivky (Kodymskoho raionu, Odeskoi oblasti) [Dictionary of specific vocabulary of the dialect of the village of Pysarivka (Kodyma district, Odessa region)]. *Leksykohrafichniy biuleten*. Kyiv: vydavnytstvo AN URSS. Vyp. II. S. 67–98 [in Ukrainian].
24. Moskalenko A.A. (1958) Slovnyk dialektizmiv ukrainskykh hovirok Odeskoi oblasti [Dictionary of dialectisms of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa: vydavnytstvo Odeskoho pedahohichnoho instytutu. 78 s. [in Ukrainian].
25. Nomys M. (1864) Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and so on]. Sankt-Peterburg: drukarni Tiblena i komp. i Kulisha. 304 + XVII s. [in Ukrainian].
26. Pavlovskiy A. (1818) Grammatika malorossiyskogo narechiya ... [Grammar of the Little Russian dialect ...]. Sankt-Peterburg: tipografiya V. Plavilshchikova. 116 s. [in Russian and Ukrainian].
27. Razskazy M.T. Simonova (Nomysa) (1900) [M.T. Simonov's (Nomys) stories]. Kiev: tipografiya imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. 244 s. [in Ukrainian].
28. Rogovich A.S. (1874) Opyt slovaria narodnykh nazvaniy rasteniy Yugo-zapadnoi Rossii, s nekotorymi poveriami i razskazami o nikh [Experience of the Dictionary of Folk Names of Plants of Southwestern Russia, with some beliefs and stories about them]. *Zapiski lugo-zapadnogo otdela imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*. Kiev: tipografiya imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. T. I. S. 109–164 [in Ukrainian and Russian].
29. Svydnytskyi A. (1985) Roman, opovidannia, narysy [Novel, story, sketches]. Kyiv: Naukova dumka. 574 s. [in Ukrainian].
30. Syzko A.T. (1990) Slovnyk dialektnoi leksyky hovirok sil pviddenno-skhidnoi Poltavshchyny [Dictionary of dialect vocabulary of villages of south-eastern Poltava region]. Dnipropetrovsk: DDU. 100 s. [in Ukrainian].
31. Stus V. (1970) Zymovi dereva [Winter trees]. Briussel: Literatura i mystetstvo. 206 s. [in Ukrainian].
32. Stus V. (2008) Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh [Collection of works in 12 volumes]. Kyiv: Fakt. T. 3. 752 s. [in Ukrainian].
33. Chabanenko V.A. (1992) Slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddniprianshchyny [Dictionary of dialects of the Lower Dnieper region]. Zaporizhzhia: Komunar. T. 1–4 [in Ukrainian].
34. Chubinskiy P. (1877) Pishcha malorussov [Food of The Little Russians]. *Trudy etnograficheskostatisticheskoi ehkspeditsii v Zapadno-Russkiy kraj*. Peterburg. T. 7. Vyp. 2. S. 433–448 [in Russian].
35. Shishatskiy-Illich A. (1857) Sbornik malorossiiskikh poslovits i pogovorok [Collection of Little Russian proverbs and sayings]. Chernigov: gubernskaia tipografiya. 98 s. [in Ukrainian and Russian].
36. Sheikovskiy K.V. (1861) Opyt yuzhnorusskogo slovaria [Experience of the South Russian dictionary]. Kiev: tipografiya I. i A. Davidenko. T. I. Vyp. I. 224 s. [in Ukrainian and Russian].
37. Sheikovskiy K.V. (1883) Opyt yuzhnorusskogo slovaria [Experience of the South Russian dictionary]. Moskva: tipografiya EH. Lissner i IU. Roman. T. V. Vyp. 1. 140 s. [in Ukrainian and Russian].
38. Shukhevych V. (1899) Hutsulshchyna [Hutsul region]. *Materyaly do ukrainsko-ruskoj etnologii*. T. II. Lviv: drukarnia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. 1. 144 s. [in Ukrainian].
39. Yavornytskyi D.I. (1920) Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Katerynoslav: Slovo. T. 1. 412 s. [in Ukrainian].

Spysok umovnykh skorochen

- B.-N. – Biletskyi-Nosenko P. (1966) Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 423 s. [in Ukrainian].
- HutsH – Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk (1997) [Hutsul dialects. Short dictionary] / Vidp. red. Ya. Zakrevska. Lviv. 232 s. [in Ukrainian].
- ESUM – Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012. T. 1–6 [in Ukrainian].
- RUS – Rosiysko–ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian dictionary] / Red. A. Krymskyi. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1929. T. 2. Vyp. 1. Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia, 1932. T. 2. Vyp. 2 [in Ukrainian].
- RUS – Rosiysko–ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian dictionary] / Red. S. Yefremov. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. T. 3. Vyp. 1. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1928. T. 3. Vyp. 2 [in Ukrainian].
- SBukH – Slovnyk bukovynskykh hovirok (2005) [Dictionary of Bukovinian dialects] / Za zah. red. N. V. Huivaniuk. Chernivtsi: Ruta. 688 s. [in Ukrainian].
- SmtKO – Slovnyk movy tvoriv H. Kvitky-Osnovianenka (1978): u triokh tomakh [Dictionary of the language of H. Kvitka-Osnovyanenko's works]. Kharkiv: Kharkivskiy derzhavnyi universytet im. O.M. Horkoho. T. 1. 664 s. [in Ukrainian].
- SNSS – Slovnyk nazv surohatnykh strav, shcho spozhyvalysa naseleнням Pereiaslavshchyny pid chas holodomoru 1933 r. (za IU.V. Avramenkom) [Dictionary of names of surrogate dishes consumed by the population of Pereiaslav region during the famine of 1933 (According to Yu.V. Avramenko)]. Foto slovnyka opublikovani Xabibs FM @kochovyipes u Twitter (post “U Pereiaslavi ye Muzei khliba. Data zvernennia 14.09.2021 r.). 3 ark.

[in Ukrainian].

STSSRIA – Slovar tserkovno-slavianskogo i russkogo yazyka, sostavlennyi Vtorym otdeleniem imperatorskoy Akademii nauk (1847) [Dictionary of Church Slavonic and Russian languages, compiled by the Second Branch of the Imperial Academy of Sciences]. Sankt-Peterburg: tipografiia imperatorskoi Akademii nauk. T. II. 472 s. [in Russian].

SUM-11 – Slovnyk ukrainskoi movy (1970 – 1980): V 11-ty tomakh [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. T. 1–11 [in Ukrainian].

SUM-20 – Slovnyk ukrainskoi movy: U 20-ty tomakh [Dictionary of the Ukrainian languages]. Kyiv: Naukova dumka, Ukrainskyi movno-informatsiyni fond, 2010–2018. T. 1–9 [in Ukrainian].

UmSp – Umanets M. (Komarov M.), Spilka A. Slovar rosyisko-ukrainskyi [Russian-Ucrainian dictionary]. Lviv: drukarnia tovarystva im. Shevchenka, 1893–1898. T. 1–4 [in Ukrainian and Russian].

URS – Ukrainsko-rosiyskyi slovnyk [Ukrainian-Russian dictionary] / gol. red. I.M. Kyrychenko. Kyiv: vydavnytstvo Akademii nauk URSR. 1958. T. 2. 768 s. [in Ukrainian].

ESBM – Etymolohichny sloŭnik biełaruskaj movy (1978) [Etymological dictionary of the Belarusian language] / Red. V.U. Martynaŭ. Minsk: Navuka i technika. T. 6. 287 s. [in Belarusian].

EhSSIA – Ehtimologicheskij slovar slavyanskikh yazykov. Praslavyanskiy leksicheskiy fond (1990) [Etymological dictionary of Slavic Languages. Proto-Slavic lexical fund] / Pod red. O.N. Trubacheva. Moskva: Nauka, 1990. Vyp. 17. 270 s. [in Russian].

STRUCTURAL FEATURES OF NAMES FOR BREAD SUBSTITUTES IN THE SUBDIALECTS IN KRYVVI RIH REGION

Abstract. The article analyzes the characteristic structural features of several dialects with the suffix *-áник(и)* (*- 'áник(и)*), which were used in Kryvyi Rih in the twentieth century to name cakes baked from flour surrogates as bread substitutes. And although derivatives with such or similar morphemes are recorded in many dialects of the Ukrainian language with different semantics or shades of meaning, it is not clear whether there is a semantic connection between the regional names of bread substitutes from Kryvyi Rih and similar words in other dialects and subdialects. Does this mean that we have no answer to the question of whether the considered derivatives with the same meaning function in adjacent or remote dialects?

The purpose of the article is to establish the origin of the suffix *-áник(и)* (*- 'áник(и)*) and to find out whether colloquial names in Kryvyi Rih are a manifestation of general processes in the development of Ukrainian language vocabulary of the 19–20 centuries, in particular, of names related with the peculiarities of bread baking, types of flour and the quality of already baked bread, or are they a consequence of some other changes, the result of which coincides in form with the suffix *-áник(и)* (*- 'áник(и)*).

The analysis of the names recorded in Kryvyi Rih was made with the involvement of a wide range of factual material extracted from various lexicographical and ethnographic sources. As a result, it was found that the structure of the considered nouns in Kryvyi Rih shows a logical semantic and formal connection with similar nouns, at least in Hutsul, Bukovinian, Podolsk and Poltava dialects. However, the analyzed names in the steppe dialects around Kryvyi Rih have a pronounced dialectal character: the names for bread substitutes in the steppe dialects of Kryvyi Rih differ from the names of this type from other dialects in their semantics, indicating not a mixture of flour with some additive, but only the additive instead of flour.

The analysis outlines the prospects for further research of this type in order to determine the quantitative configuration of such names, the exact boundaries of their area of distribution and specificity of their use in terms of form and semantics of the analyzed nouns.

Keywords: steppe subdialects, names of bread, names of cakes, bread substitutes, quality bread, low-quality bread, the suffix *-áник(и)* (*- 'áник(и)*).

© Вербовий М., 2021 р.

Микола Вербовий – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету, Кривий Ріг, Україна; mverbovyj@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-0366-4921>

Mykola Verbovyi – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine; mverbovyj@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-0366-4921>

НАЗВИ БОРОШНЯНИХ ВИРОБІВ В УЗУСІ СХІДНИХ СЛОБОЖАН

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282:392.8(477.54/.62)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).55–62

Волошинова М. Назви борошняних виробів в узусі східних слобожан; кількість бібліографічних джерел – 32; мова українська.

Анотація. У статті на матеріалі записів діалектного мовлення здійснено лексико-семантичний аналіз назв хліба та його частин і виробів із борошна. У процесі дослідження виявлено функційну активність зафіксованих номенів, встановлено міждіалектні зв'язки лексики східнослобожанських говірок із говірками суміжних та дистантних діалектних континуумів, простежено динамічні процеси в заявлених лексико-семантичних групах.

Аналіз фактичного матеріалу довів, що в межах досліджених говірок репрезентанти сем можуть мати більшу чи меншу функційну активність, що свідчить про наявність центру та периферії в окреслених групах лексики, указує на конкуренцію лексичних одиниць у системі діалекту.

Зафіксовані в східнослобожанському ареалі назви мають відповідники в інших діалектах української мови, де вони функціонують із тотожним, семантично близьким або відмінним щодо обстежених говірок значенням. Маніфестанти в зіставлених діалектних континуумах при спільній семантиці можуть відрізнятися фонетичним або граматичним оформленням.

З метою виявлення динамічних тенденцій у лексиці під час опису здійснено порівняльний аналіз репрезентантів з історичними лексикографічними та етнографічними джерелами, що дало можливість відстежити просторову поведінку лексем на двох часових зрізах – синхронному й діахронному. Під час дослідження встановлено, що поповнення лексичного фонду обстежених говірок відбувається внаслідок зміни семантичної структури лексем – розширення номінативного поля багатьох номенів, які, порівняно з назвами, зафіксованими історичними й лексикографічними працями, на сучасному хронологічному зрізі одночасно можуть репрезентувати кілька сем. Оновлення лексичного складу спричинене наявністю в записаному діалектному матеріалі значної кількості фонетичних, словотвірних, граматичних варіантів. Поповнення репертуарного складу лексем відбувається також і внаслідок активного вживання інформантами багатослівних конструкцій – дво-, рідше трислівних номенів.

Ключові слова: сема, ареал, репрезентант, борошняні вироби, східнослобожанські говірки.

Постановка проблеми. Значний інтерес до детального опрацювання лексики народних говорів зумовлений низкою причин, серед яких зацікавленість мовознавців різноманітними елементами народної матеріальної культури, історією розвитку рідної мови. Відомо, що харчування відіграє дуже важливу роль у житті людства, а отже, вивчення діалектної лексики на позначення їжі, яка відображає щоденний побут, звичаї та смакові вподобання будь-якого народу, залишається актуальним завданням сучасної мовознавчої науки. Українські східнослобожанські говірки є новозаселеним і малодослідженим говірковим масивом, який і нині потребує пильної уваги діалектологів.

Аналіз досліджень. Як важливі атрибути харчування хліб і борошняні вироби неодноразово ставали об'єктом вивчення українських діалектологів. Ці групи лексики представлено в комплексних розвідках З.Т. Ганудель (на матеріалі говірок Східної Словаччини) [Ганудель 1980], Є.Д. Турчин (східнополіський говір) [Турчин 2012], Е.Д. Гоци (українські говори Карпат) [Гоца 2001], Н.Г. Загнітко (східностепові говірки) [Загнітко 2011], Л.М. Борис (буковинські говірки) [Борис 2015], В.П. Різник (говірки надсянсько-наддністрянського суміжжя) [Різник 2016], О.П. Осирко (східноподільські говірки) [Осирко 2019]. За результатами наведених системних описів до наукового обігу було введено великий за обсягом лексичний матеріал, представлено лінгвогеографічне членування діалектних масивів,

встановлено гетерогенні зв'язки досліджуваних говірок з іншими українськими діалектами.

Мета статті, завдання. Мета статті – здійснити лексико-семантичний аналіз назв, що формують парадигми «Назви хліба та його частин» і «Назви борошняних виробів». Завдання дослідження: виявлення функційної активності й лексико-семантичної структури номенів; встановлення міждіалектних зв'язків лексики східнослобожанських говірок із говірками суміжних та віддалених діалектних континуумів; відстеження динамічних процесів у заявлених групах лексики.

Джерелами дослідження слугують експедиційні записи діалектного мовлення, зібрані в 61 населеному пункті (н. п.) Східної Слобожанщини, матеріали Словника української мови за редакцією Б.Д. Грінченка (далі *Словник*), етнографічна розвідка В.І. Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии», словники діалектної лексики.

Методи та методика дослідження. З метою вивчення системної організації зафіксованого лексичного матеріалу й відстеження семантичних зв'язків лексем застосовано *описовий* метод; за допомогою методу *порівняльно-історичного* аналізу здійснено зіставлення номінативних одиниць на різних часових зрізах задля відстеження динамічних змін в окреслених сегментах лексики.

Виклад основного матеріалу. Сему 'загальні назви хліба' в східнослобожанських говірках репрезентовано здебільшого загальноновживаними лексе-

мами: у 46 н. п. – *хл'ін* (н. пп. 1, 3, 5 – 17, 19 – 21, 24, 26 – 28, 31 – 33, 35 – 37, 40 – 44, 47, 49 – 57, 59 – 61; у н. пп. 39, 47 – *хл'ен*); у 20 говірках – *пал'аниц'а* (н. пп. 1, 2, 4, 9, 10, 21, 23, 26, 32 – 35, 38, 40, 46, 47, 52, 56, 58, 59); *хл'ібина* – у 14 н. пп.: 2, 7, 8, 11, 16, 22, 24, 26, 29, 30, 37, 42, 50, 56; *буханка* – у 11 н. пп.: 2, 3, 16, 20, 22, 31, 33, 39, 40, 45, 49; *булка* (у 7 н. пп.: 4, 26, 32, 34, 39, 46, 61). Поодинокі трапляються спільнокореневі маніфестанти – *буханец'* (н. пп. 24, 34, 49), *буханец'* (н. п. 18); назви *пер'іч'ка* (н. пп. 25, 48), *п'анка* (н. пп. 10, 21, 42); спорадично виявлено назви *батон* (н. п. 47), *злепок* (н. п. 7), *п'ана* (н. п. 1), демінутиви *хл'іпч'ік* (н. п. 29), *хл'епч'ік* (н. п. 1), *хл'ібец'* (н. п. 56), *балабушеч'ка* (н. п. 34), лексеми, що ілюструють форми хліба *круглен'ки* (н. п. 49), *кир'пич'ік* (н. п. 49), а також двослівний номен *буханка хл'іба* (н. п. п. 24, 33).

Назви, виявлені в говірках інших діалектів, мають фонетичні або словотвірні відмінності, наприклад, поліське – *бухонка*, *бахонька*, *бохунка* ‘буханка хліба’ [Лисенко 1961, с. 17], зх.-поліс. – *буханка* ‘хлібина’ [Аркушин 2000, т. 1, с. 41], *кірп'ічик* ‘хлібина прямокутної форми’ [Аркушин 2000, т. 1, с. 223], *п'ана* ‘хліб’ [Аркушин 2000, т. 2, с. 26], *хліб* ‘хліб’ [Аркушин 2000, т. 2, с. 228], *хлібіна* ‘паляниця, яку посипали борошном перед тим, як саджати в піч’ [Аркушин 2000, т. 2, с. 228], *балабушок* ‘пампушечка, невелика паляниця’ [Аркушин 2000, т. 1, с. 8], *булка* ‘хліб із пшеничного борошна’, ‘хлібина, паляниця’ [Аркушин 2000, т. 1, с. 36], сх.-поліс. – *булка* ‘хлібина’ [Турчин 2012, с. 64]. У південно-західних говірках: гуцул. – *боханець* ‘буханка (хліба)’ [Негрич 2008, с. 28], *хліб* ‘буханка’ [Гуцульські говірки... 2000, с. 353], бойк. – *хліб* ‘хліб’ [Онишкевич 1984, т. 2, с. 340]; у південно-східних: полт. – *п'ана*, *п'анка* ‘дитяча назва хліба’ [Ващенко 1960, с. 70].

Лексему *балабушечка*, яка в східнослов'янських говірках перебуває на периферії мікропарадигми, зафіксовано *Словником* зі значенням обрядової їжі: *балабушок* ‘небольшая булочка, испеченная или сваренная вѣ водѣ. Употребляется вѣ пищу, а также для гаданія подѣ праздникъ Андрея Первозваннаго’ [Грінченко 1909, т. 1, с. 23].

На позначення хліба в реєстрі *Словника* наявні лексеми *хліб*, *хлібіна*, *хлібець* [Грінченко 1909, т. 4, с. 401], *хлібчик* [Грінченко 1909, т. 4, с. 402], *паляниця*, *паляничка* [Грінченко 1909, т. 3, с. 90], *булка* [Грінченко 1909, т. 1, с. 109], *бухан*, *буханець*, *буханка* [Грінченко 1909, т. 1, с. 117], *п'ана*, *п'анка* [Грінченко 1909, т. 3, с. 95]. Отже, найуживаніші лексеми протягом останнього століття не зазнали семантичних змін, активно функціонують і в обстежених говірках, і в говірках інших діалектів. Разом з тим кількість номенів, виявлених на сучасному хронологічному зрізі, більша (20 проти 13, які фіксує *Словник*), в основному внаслідок фонетичних та акцентуаційних варіантів, демінутивів.

Семі ‘великий шматок хліба’ реалізовано номенами *кусе'н* (н. пп. 6, 11, 14, 17, 21, 23, 26, 28, 34, 37, 38, 47, 56, 61), *кус'ок* (н. пп. 5, 8, 11, 13, 14, 30, 33, 39, 41, 42, 44, 47, 52), *окрай'ец'* (н. пп. 13, 15, 18–20,

33, 36, 39, 49, 51, 54), *п'іхл'ібини* (н. пп. 3, 8, 16, 24, 25, 32, 35 – 37), *шма'ток* (н. пп. 1 – 3, 27, 37, 39, 49, 50, 60; у н. пп. 2, 3, 21, 34, 46, 50 – *шмат*). Інші одно-, дво-, трислівні номени зафіксовано спорадично: *ломот'* (н. пп. 3, 21, 61; у н. п. 47 – *ло'мот'*), *горбушка* (н. пп. 12, 26, 56, 58), *ч'єтве'р'тина* (н. пп. 16, 23, 55; у н. п. 1 – *ч'єтве'р'тинка*), *скиба* (н. пп. 5, 37, 59), *скипка* (н. пп. 6, 10), *край'уха* (н. пп. 2, 38), *половинка* (н. пп. 1, 37, 40), *кус'ака*, *кус'ара* (н. п. 52), *кус'мага* (н. п. 59; у н. п. 45 – *кус'ман*), *шма'делок* (н. п. 56), *шма'тиш'ч'є* (н. п. 56), *шма'те'н* (н. п. 8), *боко'вушка* (н. п. 47), *п'іупал'аниц'і* (н. п. 32), *п'іхл'іба* (н. п. 48), *п'іубуханки* (н. п. 55), *ве'ликиї окрай'ец'* (н. пп. 10, 29, 57), *ве'лика скипка* (н. пп. 17, 60), *ве'ликиї шма'ток* (н. п. 45), *ве'лика горбушка* (н. п. 14), *половина хл'ібини* (н. п. 20), *тре'тина хл'ібини* (н. п. 24), *ве'ликиї кусе'н* *хл'іба* (н. пп. 14, 57), *ве'ликиї кус'ок хл'іба* (н. п. 42).

Деякі з наведених назв властиві й іншим діалектним континуумам: полт. – *кусмань* ‘великий кусок хліба, м'яса тощо’ [Сизько 1990, с. 47], слоб. – *кусман* ‘шматок, кусень’ [Сагаровський 2011, с. 196], укр. воронез. – *окраєць* ‘большой ломоть хлеба; то же, что краюха’ [Авдеева 2012, т. 2, с. 61], *кусяра* ‘большой кусок’ [Авдеева 2008, т. 1, с. 189], *шмат* ‘большой кусок’ [Авдеева 2012, т. 2, с. 294], чорноб. – *полбоханк'і* *хл'єба* ‘великий окраєць хліба’ [Говірка села Машеве... 2003, с. 78], сх.-поліс. – *окрайец'* ‘великий відрізаний шматок хліба’ [Турчин 2012, с. 103–104].

У *Словнику* на позначення великого шматка хліба подано репрезентанти *кусе'н*, *кус'инь* ‘кусок’ [Грінченко 1909, т. 2, с. 332]. Лексему *партіка* ‘краюха, большой кусок хлѣба’ [Грінченко 1909, т. 3, с. 98] не виявлено в обстеженому ареалі, але з таким самим значенням вона відома в полтавських говірках: *партіка* ‘великий кусок хліба’ [Сизько 1990, с. 66]. До архаїчних лексем відносимо номен *бардіга* ‘большая краюха хлѣба’ [Грінченко 1909, т. 1, с. 29], який не фіксує жодний діалектний словник.

У проаналізованій мікропарадигмі спостерігаємо оновлення лексики. Кількість маніфестантів на синхронійному рівні значно більша (34 проти 5, виявлених у *Словнику*), зокрема й унаслідок двослівних конструкцій, спільнокореневих і словотвірних варіантів, розширення семантичних меж таких лексем, як *кус'ок*, *окрай'ец'*, *шма'ток*, *горбушка*.

На позначення малого шматка хліба виявлено незначну кількість назв: *кус'оч'ок* (н. пп. 2, 3, 5, 7, 8, 11, 19, 22, 26, 29, 32, 33, 36, 41, 43–47, 52, 56, 57), *окрай'ец'* (н. пп. 1, 2, 6, 9, 10, 13–16, 18, 21, 23, 27, 34, 35, 38–40, 48, 50, 54, 55; у н. п. 59 – *окрай'ік*), *скипка* (н. пп. 17, 24, 25, 27, 34, 37, 43, 49, 58, 60, 61; у н. п. 8 – *скибоч'ка*), *шма'точ'ок* (н. пп. 2, 20, 30, 32, 34, 40, 42, 51, 52). Виявлені назви відомі також у чорнобильських – *ск'ібочка* ‘невеликий кусок’ [Говірка села Машеве... 2003, с. 78], лемківських – *скыбочка* ‘здрібн. до *скыба*; відрізаний кусок хліба’ [Пиртей 1986, с. 354], східнополіських – *о(а) крайчик* [Турчин 2012, с. 104] та українських говір-

ках Воронежчини – *окрайчик* ‘уменьшит. к *окрасць*’ [Авдеева 2012, т. 2, с. 62], *скибочка* ‘уменьшит. к *скибка*’ [Авдеева 2012, т. 2, с. 201].

Зважаючи на побудову словникових статей *Словника*, припускаємо, що всі номени, які автор подає поряд зі словами на позначення шматків хліба з позначкою *ум.* – *имя уменьшительное* (див. Список сокращений *Словника*, т. 1), можемо розглядати як лексеми, що реалізують аналізовану сему. У джерелі це репрезентанти: *скибонька*, *скибочка* [Грінченко 1909, т. 2, с. 133], *кусочок* [Грінченко 1909,

т. 2, с. 332], *окрайчик* [Грінченко 1909, т. 3, с. 49], *иматок*, *иматочок* [Грінченко 1909, т. 4, с. 505]. Отже, на прикладі цієї семи констатуємо відносну сталість лексики, що полягає в збереженні семантики назв на двох часових зрізах. Винятком є лексеми *окрасць* (записано у 22 говірках) і *скипка* (11 фіксацій), що реалізують розглянуту сему, демонструючи розширення семантичних меж.

Аналіз сем, що наповнюють групу «Назви частин хліба», засвідчує наявність спільних назв, які їх репрезентують (див. табл. 1).

Таблиця 1 Лексична реалізація парадигми ‘назви частин хліба’

Семи	Репрезентанти	Населені пункти
‘великий шматок хліба’	<i>окрайєц’</i>	13, 15, 18, 19, 20, 33, 36, 39, 49, 51, 54
	<i>кусок</i>	5, 8, 11, 13, 14, 30, 33, 39, 41, 42, 44, 47, 52
	<i>скипка</i>	6, 10
	<i>шматок</i>	1–3, 27, 37, 39, 49, 50, 60
	<i>кусе“н’</i>	6, 11, 14, 17, 21, 23, 26, 28, 34, 37, 38, 47, 56, 61
	<i>горбушка</i>	12, 26, 56, 58
‘малий шматок хліба’	<i>окрайєц’</i>	1, 2, 6, 9, 10, 13–16, 18, 21, 23, 27, 34, 35, 38–40, 48, 50, 54, 55
	<i>кусок</i>	5, 8, 26
	<i>скипка</i>	17, 24, 25, 27, 34, 37, 43, 49, 58, 60, 61
	<i>шматок</i>	34, 40, 42

Подібну полісемантичність номенів підтверджують описи східнополіських та східностепових говірок, результати яких представлено в роботах Є.Д. Турчин [Турчин 2012, с. 99] та Н.Г. Загнітко [Загнітко 2011, с. 89–91].

У ЛСГ «Назви борошняних виробів» розглянемо три семі. Семі ‘печений або смажений виріб із тіста з начинкою’ репрезентовано в обстеженому говірковому масиві фонетичними варіантами, серед яких найбільша функційна активність властива лексемі *пир’іжок* (*пир’о’жок*, *п’ір’о’жок*) (н. пп. 5, 6, 9–11, 13, 14, 16–19, 21–23, 25–28, 30, 31, 35, 37–39, 41–43, 47, 52, 53, 56, 57, 59). Виявлено також граматичні форми *пир’иш’ки* (н. пп. 1–3, 7, 8, 12, 14, 20, 24, 29, 32, 34, 37, 46, 49, 50, 58, 60, 61), *п’іро’ж’ки* (н. пп. 2, 8, 11, 33), *пир’о’ж’ки* (н. пп. 4, 33, 56). У деяких говірках представлено словотвірний варіант *пир’іх* (*пир’о’ги*) – н. пп. 1, 17, 18, 24, 37, 39, 40, 45, 48, 51, 55, 56). Спорадичними є лексеми *л’апанец’* (н. п. 5), *памтушки* (н. п. 26).

Етимологія назви *л’апанец’*, імовірно, пов’язана зі способом виготовлення страви, пор. в етимологічному словнику української мови: *вильяпувати* ‘ляскаючи, бити по чому-небудь; обляпувати; [викачувати (про тісто)]’ [Етимологічний... 1989, т. 3, с. 340–341].

Назви, зафіксовані в обстежених говірках, властиві й іншим говіркам, наприклад: сх.-степ. – *пир’іг*, *пир’о’жок*, *п’ір’іжок* [Загнітко 2011, с. 68], зх.-поліс. – *пир’іг* ‘печений виріб з тіста з начинкою’ [Аркушин 2000, т. 2, с. 46], зх.-волин. – *пир’о’жок* ‘невеликий пиріг’ [Корзонюк 1987, с. 184]. Номен *пиріг* у деяких південно-західних і поліських говірках має розширене значення, пор.: гуцул., буков. –

періг; *пиріг* ‘вареник’, ‘пиріг’ [Піпаш, Галас 2005, с. 136; Словник буковинських... 2005, с. 411], гуцул., поділ. – *пиріг* ‘вареник’ [Негріч 2008, с. 132; Гуцульські говірки... 2000, с. 319; Брилінський 1991, с. 72], лемк. – *пероги* ‘вареники’, *пиріг* ‘варений виріб із тіста з начинкою’ [Пиртей 1986, с. 282, 283], зх.-поліс. – *пир’іг* ‘вареник’ [Аркушин 2000, т. 2, с. 46], бойк. – *пиріжейке* ‘вареники’ [Онишкевич 1984, т. 2, с. 61].

Виявлені лексеми трапляються й у давніх джерелах, наприклад, в етнографічних матеріалах за редакцією В.В. Іванова: *Въ постный день: ... «пирожки» съ фасолью* [Жизнь и творчество... 1898, с. 735], *Богатые крестьяне въ скоромные дни ъдятъ: пирожки съ мясомъ, или сыромъ...* [Жизнь и творчество... 1898, с. 977]. У *Словнику* зафіксовано фонетичні варіанти *періг=пиріг* і зменшене до них – *пиріжок* [Грінченко 1909, т. 3, с. 146, 152]. Отже, на сучасному хронологічному зрізі спостерігаємо розширення семантичної структури деяких лексем, оновлення підтверджує й наявність у сучасних діалектних системах значної кількості фонетичних і словотвірних варіантів.

Семі ‘круглий крендель з тіста, що має форму кільця’ репрезентовано лексемами *бублик* (н. пп. 1–3, 5, 6, 8, 9, 11–16, 19, 21, 25–28, 30, 31, 34, 35, 37–45, 49, 50, 52, 54, 56–59), граматичною формою *бубли’ки* (н. пп. 1, 7, 18, 20, 22–24, 29, 32, 33, 36, 47–49, 51, 52). На периферії мікропарадигми перебувають номени *кал’ач* (н. пп. 1, 4, 8, 46), *ро’гали’к* (н. пп. 24, 30, 50, 60), *сушка* (н. пп. 3, 14, 40), *крендел’* (н. пп. 17, 61), *тара’рушка* (н. п. 10), *полу’міс’ац’* (н. п. 11), *коло* (н. п. 18), *пон’ч’ік* (н. п. 21), *ро’гал’* (н. п. 59), *кру’ч’ени’к* (н. п. 34).

Найбільша функційна активність властива назві *бублик*. Як відомо, раніше бублики в селах виготовляли в домашніх умовах. Це був доволі трудомісткий процес, до якого зараз селяни майже не вдаються, зокрема й через зміну способів господарювання. Нижче наводимо записи діалектного мовлення, які демонструють різні процеси випікання бубликів.

Бублики обнаковен: о ўч'ін'али / т'іки то'д'і ўже туше зам'іс'ували к'істо / а то'д'і ш на д'нишч'е / покач'айут' же їх / поодр'їзайут' ку'соч'ки / то'д'і рукої поў'кач'уйут' / шоп були кру'злен'кі / то'д'і в солотку 'воду к'ідайут' / то'д'і на д'нишч'е і ў п'іч' // у нас на д'нишч'і п'ік'а / жар порозгор'тайут' // (н. п. 32).

Бублики то пе'кли окремо // воно споч'атку 'вариц':а / у во'д'і 'вариц':а або ў 'молоц':і / а то'д'і 'вішайут' на ве'сел'це на та'ке / у нас п'іч' була / 'мама пе'кла так / а йак не'має / так то'д'і на лист кла'дут' і 'сунут' / а так в осноўном / шч'е могли / ну ото ш / ло'пата була шо хл'іп 'сад'ат' / а то ло'патка спе'ци'ал'но д'ла 'бублик'і / нач'інл'айут' і ту'да ў п'іч' // (н. п. 2).

Бублики 'ран'ч'е варили / к'істо кру'те м'ісили / варили їх / а то'д'і на де'ре'ван'ї ло'пат'і ви'сушували у п'іч' і полу'ч'алис' 'бублики / бублики були мален'кі і ве'ликі // (н. п. 14).

На дрож':ах зам'іс'уйеш йо'го / а то'д'і так же'само добаўл'айеш ту'ди і 'сахар' / і маргарин добаўл'айеш д'ла ў'кусу / 'сол'і ту'да / зам'ісили / то'д'і ш так же'само роскатуйеш / на ку'соч'ки по'р'їже'ш йо'го і 'каждий' бублич'ок роскату' / сл'іпуй йо'го / і кла'деш там на ли'ст'ок шч'е на шос' / п'ід'ходе в'ін / то'д'і сто'їт' во'да ки'пит' / в:оду ки'дайеш т'і бублики / і ви'т'а'гайеш їх / ви'т'а'гайеш / то'д'і у п'іч' ни'хайеш / во'ни ў п'іч'і доп'ікайуц':а //

– А в печі на чомусь чи просто клали?

Н'і / на ли'стах / і бувало / шо і клали / бувало / шо і на ч'ір'ін'і клали / розгр'їбайут' оте ўсе о'там / ч'істо в'іне'ч'ком шч'е воз'ме проме'те / і кла'дут' ту'да / так во'но ш в'кусне йа'ке було / там же'само дрож'ами то'пили // (н. п. 22).

Зі спільною семантикою діалектні словники фіксують назви: сх.-степ. – *бублик*, *сўшка*, *крéндель* [Загнітко 2011, с. 74], *бублик* [Омельченко, Клименко 2006, с. 15], поліс. – *кал'ч* 'бублик' [Лисенко 1974, с. 89], зх.-поліс. – *кал'ч* 'бублик' [Аркушин 2000, т. 1, с. 205], рос. – *бублик* [Словарь русских...1968, Вып. 3, с. 234]; тотожність значення лексеми *бублик* і способів виготовлення виробу фіксує словник українських говорів Воронежчини: (*бублики на веслі*) [Авдеева 2008, т. 1, с. 40].

У реєстр *Словника* на позначення семи вміщено назви *обарінок*, *обарянець* 'крендель, баранка' [Грінченко 1909, т. 3, с. 2], які відсутні в обстеженому ареалі, але функціонують в інших говірках: поліс. – *обаранка* 'бублик' [Лисенко 1974, с. 139], рівн. – *обаранка* 'бублик' [Свтушок 1997, с. 90], лемк. – *обарянец* 'бублик' [Пиртей 1986, с. 246], поділ. – *вобарінок*, *обарінок* 'бублик' [Брилінський 1991, с. 20, 68], наддністр. – *барінок*, *вобарінок*, *вубарянець* [Шило 2008, с. 49, 76, 84], буков. –

обарінок, *обарінок*, *обарянок* [Словник буковинських... 2005, с. 343], бойк. – *обаряниця* [Онишкевич 1984, т. 2, с. 3]. Як бачимо, деякі лексеми мають відмінності у фонетичному оформленні. Також лексикографічна праця фіксує лексеми *бублик*, *бубличок* 'бублик, баранок' [Грінченко 1909, т. 1, с. 104], інші номени, які репрезентують сему, у *Словнику* відсутні. Отже, найуживаніші лексеми, зафіксовані давнім лексикографічним джерелом, зберегли своє значення й перебувають в активному вжитку на сучасному часовому зрізі, водночас набір репрезентантів збільшився (15 номенів проти 4, що фіксує *Словник*), зокрема й унаслідок розширення семантики деяких назв (*кал'ч*, *крéндель*).

Сему 'невеликі товсті млинці з учиненого тіста' маніфестовано назвою *ладіки* (37 говірок: н. пп. 1, 3, 7 – 11, 14, 16 – 18, 20 – 24, 26, 29 – 33, 42 – 51, 53, 56 – 59; н. пп. 28, 35, 52 – *ладик*). Меншу функційну активність виявляють репрезентанти *олад'і* (н. пп. 1, 3, 4, 7, 14, 15, 25, 26, 30, 33, 36, 39, 52, 56; у н. пп. 2, 12, 47 – *олад'*). Найменування, що різняться граматичними категоріями роду й числа, є неактивними: *олад'ка* (н. пп. 6, 8, 14, 24, 27, 47, 52; у н. пп. 38, 40, 46, 61 – *олад'ки*), *олади'к* (н. п. 41; у н. пп. 34, 37, 61 – *олади'ки*; н. п. 54 – *олад'іки*), *оладушки* (н. пп. 24, 60). Ці назви – давньогрецькі запозичення, пор.: *ελάδιον* 'оладья' від *ελαίον* 'олія' [Етимологічний... 2003, т. 4, с. 178], які згодом потрапили в давньоруську мову [Фасмер 1987, т. 3, с. 133].

Номени *п'ишка* (н. пп. 35, 39, 50, 56), *пе'р'єп'ічки* (н. пп. 13, 37), *пал'а'нич'ки* (н. п. 16), *кóржик'ки* (н. п. 26), *пампуш'ки* (н. пп. 31, 50, 57), *мли'нці* (н. пп. 23, 59), що трапляються спорадично, імовірно, постали внаслідок зовнішньої схожості реалій та аналогічних способів приготування страви.

У лексикографічних джерелах інших діалектних континуумів виявлено такі назви: блр. поліс. – *оладка* 'небольшая лепешка из муки' [Вешторт 1968, с. 393], *пампушка* 'оладья на дрожжах или на соде' [Вешторт 1968, с. 394], *кóржык* 'оладья из тертого картофеля или муки' [Вешторт 1968, с. 384], в українських говірках: поліс. – *ладік*; *ладка* 'оладка' [Лисенко 1961, с. 39; Лисенко 1974, с. 112], зі спільною семантикою – слоб. *ладка*, *ладок* [Сагаровський 2011, с. 200 – 201], сх.-степ. – *ладик*, *олатка* [Омельченко, Клименко 2006, с. 54], *ладі'к*, *оладі'к*, *оладок*, *олад'ік*, *оладка*, *оладушка* [Загнітко 2011, с. 65], укр. воронез. – *ладик* [Авдеева 2008, т. 1, с. 193], з близькою семантикою: зх.-поліс. – *огладок*, *оладка*, *кóржик* 'дерун' (оладка з картоплі) [Аркушин 2000, т. 2, с. 7, 12].

У *Словнику* сему представлено назвами *оладка*, *оладок* 'оладья' [Грінченко 1909, т. 3, с. 51], *ладка* 'оладья' [Грінченко 1909, т. 2, с. 340], у зв'язку з чим констатуємо, що в сучасних говіркових системах відбулося збільшення кількості номенів шляхом розширення семантики деяких назв (напр., *кóржик*, *пампушка*, *перепічка*, *п'ишка*).

Висновки. Проаналізувавши ЛСГ «Назви хліба та його частин» і «Назви борошняних виробів», доходимо таких висновків. Виявлені на території українських східнословобожанських говірок лексичні

одиниці мають різну функційну активність: зафіксовано більш уживані номени, репрезентанти, які не набули значного поширення, спорадичні назви.

Лексеми заявлених ЛСГ мають семантичні відповідники в говірках інших діалектних континуумів, хоча семантично тотожні найменування можуть мати розбіжності у формальному представленні. Іноді спільні репрезентанти демонструють в інших діалектах близькість значення або ж відмінність семантики.

Дослідження засвідчує наявність тенденцій до динамічних змін, які виявляються в оновленні

лексики. Це передусім розширення семантичної структури лексем, які одночасно є репрезентантами кількох мікропарадигм, виникнення нових семантичних відтінків багатьох назв порівняно з номенами, уміщеними в історичних пам'ятках. Збільшення кількісного складу репрезентантів сем відбувається через наявність на сучасному хронологічному зрізі спільнокорених фонетичних і словотвірних варіантів, активне функціонування в обстеженому говірковому масиві двослівних репрезентантів, появи номенів, не зафіксованих історичними працями.

Список обстежених населених пунктів у Луганській області

1. смт Троїцьке; 2. с. Привілля, Троїцький р-н; 3. с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; 4. с. Солідарне, Білокуракинський р-н; 5. с. Новобіла, Новопокровський р-н; 6. с. Березівка, Новопокровський р-н; 7. с. Павленкове, Новопокровський р-н; 8. смт Білолуцьк, Новопокровський р-н; 9. с. Височинівка, Марківський р-н; 10. с. Тарасівка, Троїцький р-н; 11. с. Новочервоне, Троїцький р-н; 12. с. Попівка, Білокуракинський р-н; 13. с. Павлівка, Білокуракинський р-н; 14. смт Білокуракине; 15. с. Осинове-1, Новопокровський р-н; 16. с. Донцівка, Новопокровський р-н; 17. с. Просяне, Марківський р-н; 18. смт Марківка; 19. с. Веселе, Марківський р-н; 20. с. Оборотнівка, Сватівський р-н; 21. с. Куземівка, Сватівський р-н; 22. с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н; 23. с. Закотне, Новопокровський р-н; 24. с. Коломийчиха, Сватівський р-н; 25. с. Мілуватка, Сватівський р-н; 26. м. Сватове; 27. с. Петрівка, Сватівський р-н; 28. с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; 29. с. Бондарівка, Марківський р-н; 30. с. Морозівка, Міловський р-н; 31. с. Півнівка, Міловський р-н; 32. с. Зориківка, Міловський р-н; 33. с. Великоцьк, Міловський р-н; 34. с. Стрільцівка, Міловський р-н; 35. с. Калмиківка, Міловський р-н; 36. с. Лиман, Старобільський р-н; 37. с. Підгорівка, Старобільський р-н; 38. с. Піщане, Старобільський р-н; 39. м. Старобільськ; 40. с. Чмирівка, Старобільський р-н; 41. с. Бутове, Старобільський р-н; 42. с. Литвинівка, Біловодський р-н; 43. с. Кононівка, Біловодський р-н; 44. с. Новолимарівка, Біловодський р-н; 45. с. Семикозівка, Біловодський р-н; 46. с. Плугатар, Біловодський р-н; 47. смт Біловодськ; 48. с. Макіївка, Кремінський р-н; 49. с. Червонопопівка, Кремінський р-н; 50. м. Кремінна; 51. с. Варварівка, Кремінський р-н; 52. с. Шпотине, Старобільський р-н; 53. с. Малохатка, Старобільський р-н; 54. с. Колядівка, Новоайдарський р-н; 55. с. Победа, Новоайдарський р-н; 56. смт Новоайдар; 57. с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; 58. с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н; 59. с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; 60. смт Станично-Луганське; 61. с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н.

Література

1. Авдеева М.Т. Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж, 2008. Т. 1. 228 с.; 2012. Т. 2. 306 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2.
3. Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Чернівці, 2015. 330 с.
4. Брилінський Д. Словник подільських говірок. Хмельницький: РВВ, 1991. 117 с.
5. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів: Вип. I. Харків: Вид-во Харків. університету, 1960. 107 с.
6. Вешторт Г.Ф. Названия пищи в говорах Полесья. *Лексика Полесья*. Москва: Наука, 1968. С. 366–414.
7. Ганудель З.Т. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии (названия пищи, посуды и утвари): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 – українська мова. Київ, 1980. 21 с.
8. Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. Київ: Довіра, 2003. Ч. 3. Матеріали до лексичного атласу української мови / укладач: Ю.І. Бідношия та ін. 225 с.
9. Грінченко Б.Д. Словарь української мови: у 4 т. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
10. Гуцульські говірки. *Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Словник говірки села Бродина Олекси Горбача / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 2000. С. 247–354.
11. Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських Карпатських говорах: дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Ужгород, 2001. 466 с.
12. Етимологічний словник української мови у 7 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 3. 552 с.; 2003. Т. 4. 656 с.
13. Євтушок О.М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. Рівне, 1997. 164 с.
14. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / сост. В.В. Иванов. Харьков, 1898. Т. 1. 1012 с.
15. Загнітко Н.Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2011. 453 с.

16. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок. Київ: Наукова думка, 1987. С. 62–267.
17. Лисенко П.С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. Київ: Видавництво академії наук УРСР, 1961. 72 с.
18. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
19. Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с.
20. Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: ДонНУ, 2006. 114 с.
21. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.
22. Оскирко О.П. Назви їжі та напоїв у східноpodільських говірках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Черкаси, 2019. 19 с.
23. Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. Івано-Франківськ, 1986. 461 с.
24. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
25. Різник В.П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Львів, 2016. 370 с.
26. Сагаровський А.А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Вип. 1. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 296 с.
27. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. 100 с.
28. Словарь русских народных говоров / гл. ред. Ф.П. Филин. Москва – Ленинград: Наука, 1968. Вып. 3. 360 с.
29. Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
30. Турчин Є.Д. Назви їжі на Східному Поліссі. Львів: Українська академія друкарства, 2012. 347 с.
31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 томах; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва: Прогрес, 1987. Т. 3. 832 с.
32. Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

References

1. Arkushyn H.L. (2000) Slovyk zakhidnopoliskykh hovirok [Western Polissia Subdialects Dictionary]. Lutsk. T. 1–2 [in Ukrainian].
2. Avdeeva M.T. (2012) Slovar ukrainskikh govorov Voronezhskoy oblasti [Dictionary of Ukrainian Subdialects in Voronezh Region]. Voronezh. T. 1–2 [in Russian].
3. Borys L.M. (2015) Dynamika tematychnoi hrupy leksyky yizhi ta napoiv u bukovynskykh hovirkakh [The dynamic content of the thematic lexical group of food and beverages in Bukovyna patois] dys. ... kand. filol. nauk. 10.02.01. Chernivtsi., 330 s. [in Ukrainian].
4. Brylinskyi D. (1991) Slovyk podilskykh hovirok [Dictionary of Podolsk dialects]. Khmelnytskyi. 117 s. [in Ukrainian].
5. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kyiv: Naukova dumka, 1989. T. 3. 552 s.; 2003. T. 4. 656 s. [in Ukrainian].
6. Fasmer M. (1987) Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka v 4 tomah [Etymological dictionary of the Russian language in 4 volumes]. Moskva. T. 3. 832 s. [in Russian].
7. Ganudel Z.T. (1980) Bytovaya leksika ukrainskikh govorov Vostochnoy Slovakii (nazvaniya pishchi, posudy i utvari) [Household vocabulary of Ukrainian dialects of Eastern Slovakia (names of food, dishes and utensils)]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. 10.02.02. Kiev. 21 s. [in Russian].
8. Gotsa E.D. (2001) Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnia v ukrainskykh Karpatskykh hovorakh [Food and Tableware Nominations in Ukrainian Carpathian Subdialects]: dys. ... kand. filol. nauk. 10.02.01. Uzhhorod. 466 s. [in Ukrainian].
9. Hovirka sela Masheve Chornobylskoho raionu (2003) [The dialect of the village of Masheve, Chernobyl district]. Kyiv. Ch. 3. Materialy do leksychnoho atlasu ukrainskoi movy / ukladach: Yu.I. Bidnoshyia ta in. 225 s. [in Ukrainian].
10. Hrinchenko B.D. (1907–1909) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of Ukrainian Language]. Kyiv. T. 1–4 [in Ukrainian].
11. Hutsulski hovirky (2000) *Linhvistychni ta etnolinhvistychni doslidzhennia*. Slovyk hovirky sela Brodyna Oleksy Horbacha [Linguistic and ethno-linguistic research. Dictionary of the dialect of the village of Brodyna by Oleksa Gorbach] / vidp. red. Ya. Zakrevska. Lviv. S. 247–354 [in Ukrainian].
12. Korzoniuk M.M. (1987) Materialy do slovnyka zakhidnovolynskykh hovirok [Data for Western Polissia Dialects Dictionary] Kyiv. S. 62–67 [in Ukrainian].
13. Lysenko P.S. (1961) Slovyk dialektnoi leksyky serednoho i skhidnoho Polissia [Dictionary of dialect vocabulary of middle and eastern Polissya]. Kyiv. 72 s. [in Ukrainian].

14. Lysenko P.S. (1974) *Slovník poliských hovorů* [Dictionary of Polissya dialects]. Kyiv. 260 s. [in Ukrainian].
15. Negrych M. (2008) *Skarby hutsul'skoho hovoru: Berezovy* [Treasures of Hutsul Subdialect: Berezovy]. Lviv. 224 s. [in Ukrainian].
16. Omelchenko Z.L. & Klymenko N.B. (2006) *Materialy do slovníka skhidnostepovykh ukrainskykh hovirok* [Materials for the dictionary of eastern steppe Ukrainian dialects]. Donetsk. 114 s. [in Ukrainian].
17. Onyshkevych M.Y. (1984). *Slovník boikivskykh hovirok* [Dictionary of Boikivshchyna Subdialects] Kyiv. Ch. 1–2 [in Ukrainian].
18. Oskyrko O.P. (2019) *Nazvy yizhi ta napoiv u skhidnopodilskykh hovirkakh* [Food and drinks nominations in the Eastern Podillia dialects]: avtoref. dys ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Cherkasy. 19 s. [in Ukrainian].
19. Pipash Yu. & Halas B. (2005) *Materialy do Slovníka hutsul'skykh hovirok (Kosivska Poliana i Rosishka Rakhivskoho r-nu Zakarpatskoi obl.)* [Data for Dictionary of Hutsul Sub-Dialects (Kosivska Poliana and Rosishka, Rakhiv District, Zakarpattia Region)]. Uzhhorod. 266 s. [in Ukrainian].
20. Pyrtei P.S. (2004) *Korotkyi slovník lemківskykh hovirok* [A short dictionary of Lemko dialects]. Ivano-Frankivsk. 461 s. [in Ukrainian].
21. Riznyk V.P. (2016) *Nazvy yizhi ta kukhonnoho nachynnia v hovirkakh nadsiansko-naddnistrianskoho sumizhzhia* [Food and Tableware Nominations in Adjacent Nadsianskyi and Naddnistrianskyi Subdialects]: dys. ... kand. filol. nauk. 10.02.01. Lviv. 370 s. [in Ukrainian].
22. Saharovskiy A.A. (2011) *Materialy do dialektnoho slovníka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)* [Materials for the dialect dictionary Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)]. Vyp. 1. Kharkiv. 296 s. [in Ukrainian].
23. Shylo H. (2008) *Naddnistrianskii regionalnyi slovník* [Overdnier regional dictionary]. Lviv. 288 s. [in Ukrainian].
24. *Slovar russkikh narodnykh govorov* (1968) [Dictionary of Russian folk dialects] / gl. red. F.P. Filin. Moskva – Leningrad. Vyp. 3. 360 s. [in Ukrainian].
25. *Slovník bukovynskykh hovirok* (2005) [Dictionary of Bukovinian dialects] / za red. N.V. Huivaniuk. Chernivtsi. 688 s. [in Ukrainian].
26. Syzko A.T. (1990) *Slovník dialektnoi leksyky hovirok sil pivdenno-skhidnoi Poltavshchyny* [Dictionary of dialect vocabulary of dialects of villages of south-eastern Poltava region]. Dnipropetrovsk. 100 s. [in Ukrainian].
27. Turchyn Ye.D. (2012) *Nazvy yizhi na Skhidnomu Polissi* [Names of food in Eastern Polissya]. Lviv. 347 s. [in Ukrainian].
28. Vashchenko V.S. (1960) *Slovník poltavskykh hovorů* [Dictionary of Poltava Subdialects]. Kharkiv. 107 s. [in Ukrainian].
29. Veshtort G.F. (1968) *Nazvaniya pishchi v govorah Poles'ya* [Food names in Polissya dialects]. *Leksika Poles'ya*. Moskva. S. 366–414 [in Russian].
30. Yevtushok O.M. (1997) *Vyvchennia leksyky hovirok Rivnenshchyny* [Study of Lexis of Rivne Region Subdialects]. Rivne. 164 s. [in Ukrainian].
31. Zahnitko N.H. (2011) *Nazvy yizhi, napoiv u skhidnostepovykh hovirkakh Donechchyny* [Names of food and drinks in the eastern steppe dialects of Donetsk region]: dys. kand. filol. nauk: 10.02.01. Donetsk. 453 s. [in Ukrainian].
32. Zhizn' i tvorchestvo krest'yan Har'kovskoy gubernii. *Ocherki po etnografii kraya* (1898) [Life and work of the peasants of the Kharkov province. Essays on the ethnography of the region] / sost. V.V. Ivanov. Khar'kov. T. 1. 1012 s. [in Russian].

NAMES OF FLOUR PRODUCTS IN THE USAGE OF THE EASTERN SLOBODIAN PEOPLE

Abstract. The lexical and semantic analysis of the names of bread and its parts and flour products based on the material of the dialect speech recordings has been carried out in the article. In the course of the study the functional activity of the fixed nomens has been revealed, interdialect connections of the vocabulary of the Eastern Slobodian dialects with the dialects of adjacent and distant dialect continuums have been established, and dynamic processes in the declared lexical and semantic groups have been traced.

The analysis of the actual material has proved that within the studied dialects, representatives of semes can have more or less functional activity that is the evidence of the presence of the center and periphery in the defined vocabulary groups and indicates the competition of lexical units in the dialect system.

The names recorded in the Eastern Slobodian area have correspondences in other dialects of the Ukrainian language, where they function with the identical, semantically similar or different meaning relative to the studied dialects. Demonstrators in the comparable dialect continuums with common semantics can differ in phonetic or grammatical design.

In order to identify the dynamic trends in the vocabulary during the description, the comparative analysis of representatives with historical lexicographic and ethnographic sources was carried out that made it possible to track the spatial behavior of lexemes on two time dimensions – synchronous and diachronous. During the study it has been found that the replenishment of the lexical fund of the surveyed dialects occurs due to the change in the semantic structure of lexemes – the expansion of the nominative field of many nomenclatures, which, in comparison with the names recorded by historical and lexicographic works, can simultaneously represent several semes in the modern chronological snapshot.

Updating the lexical composition is caused by the presence of a significant number of phonetic, word-forming, and grammatical variants in the recorded dialect material. Replenishment of the repertory composition of lexemes also occurs due to the active use of polysyllabic constructions by the informants – two-, less often three-word nomens.

Keywords: sema, areal, representative, flour products, Eastern Slobodian dialects.

© Волошинова М., 2021 р.

Марина Волошинова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, Україна; marishinova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>

Maryna Voloshynova – Candidate of Philology, Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology and General Linguistics, State Institution Luhansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine; marishinova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ У ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282.2477.85

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).63–67

Гажук-Котик Л. Особливості словозміни іменників у гуцульських говірках Північної Буковини; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. Здійснена спроба дослідити та описати словозміну іменника гуцульських говірок території Північної Буковини в зіставленні з морфологічними явищами інших українських говірок. Визначено словозмінні типи іменника на підставі низки формальних ознак, з'ясовано релевантні ознаки словозміни іменника при зіставному й ареалогічному вивченні говірок.

Нині активно досліджуються морфологічні риси гуцульських говірок. Причиною діалектних відмінностей була ізолюваність їх від інших українських. Це сприяло консервації певної кількості архаїчних рис та появи лексичних та граматичних інновацій. У той час між буковинськими, покутськими, наддністрянськими та подільськими говірками відбувалися інтерферентні процеси, що значною мірою оновили їх. З часом ця різниця ставала все більшою, відчутною, однак велика кількість спільних ареалів ще й зараз об'єднує ці говірки.

І все ж вивчення системи словозміни визначається відсутністю глибокого аналізу діалектних типів іменників гуцульських говірок Північної Буковини.

Найгрунтовніше дослідження гуцульських говірок Північної Буковини належить К. Германові. У працях мовознавця широко застосовано методику лінгвогеографічного вивчення діалектних явищ гуцульських говірок. Діалектні особливості гуцульських говірок також досліджували Б. Кобилянський, Я. Янів, В. Курашкевич, О. Горбач, Я. Закревська, Я. Рігер, Н. Хобзей, Т. Ястремська, Б. Близнак.

На основі досліджуваного матеріалу ми виділили такі характерні особливості функціонування форм іменників: 1) для іменників чоловічого роду важливими є флексії родового, давального та місцевого відмінків однини; 2) для жіночого – родового та орудного відмінків однини, для середнього – родового, знахідного та орудного відмінків однини; 3) процеси уніфікації в межах словозмінних типів можуть зумовлювати уніфікацію закінчень і, навпаки, ще більшу роздрібленість їх у випадку взаємодії типів відмінювання; 4) флексивні варіанти іменної словозміни українських говірок Північної Буковини корелюють із системою словозміни південно-західного наріччя української мови.

Ключові слова: діалект, говірка, лінгвогеографічний аналіз, словозміна, іменник, закінчення.

Одним із важливих напрямів українських студій розвитку і функціонування діалектів є спроби з'ясувати часову послідовність появи сучасного поділу нашої мови на наріччя, встановити час формування конкретних діалектів, адже українська народна мова, як і мова будь-якого іншого етносу, ніколи не була однорідною на всьому просторі свого побутування, завжди залишалась здиференційованою. Як зазначається у праці В. Німчука «Проблема українського діалектогенезу» [Німчук 1994, с. 44], такі студії над історією фрагментів діалектних структур і монографічні дослідження діалектів як систем дають перспективні результати в галузі діалектологічних досліджень та сучасного поділу нашої мови на наріччя. Студіювання сучасних говорів на всіх мовних рівнях має вагомe значення для подальшого розв'язання проблем діалектогенезу української мови. Вивчення живої народної мови є одним із найбільш актуальних завдань нашої мовознавчої науки і має першорядне значення.

Постановка проблеми. Окремого розгляду заслуговує питання вивчення морфологічних рис гуцульських говірок. Причиною вироблення діалектних відмінностей була ізолюваність їх від інших українських. Це сприяло консервації певної кількості архаїчних рис та появи лексичних та граматичних інновацій. У той час між буковинськими, покутськими, наддністрянськими та подільськими говірками відбувалися інтерферентні процеси, що

значною мірою оновили їх. Із часом ця різниця ставала все більшою, відчутною, однак велика кількість спільних ареалів ще й зараз об'єднує гуцульські, буковинські, покутські та наддністрянські говірки.

Гуцульські говірки Північної Буковини поширені в гірській частині краю на захід від лінії Вижиця – Багна – Берегомет – Мигове. На півночі ареали їх мають продовження в Косівському та Верховинському районах Івано-Франківської області, а на півдні – в Сучавському повіті Румунії. Гуцульські говірки поширені в селах: Заріччя, Долішній Шепіт, Лекечі, Лопушна, Фальків, Виженка Вижицького району; Підзахаричі, Міжброди, Хорови, Розтоки, Околена, Ями, Товарниця, Петраші, Мариничі, Бисків, Усть-Путила, Шпетки, Дихтинець, Малий Дихтинець, Замогила, Греблина, Киселиці, Тораки, Гробище, Соколія, Поляківське, Плоці, Путила, Паркулина, Рижа, Сергії, Випчина, Рипень, Тесницька, Фошки, Плоска, Лустун, Селятин, Галицівка, Руська, Шепіт, Андреківське, Верхній Яловець, Нижній Яловець, Сарата, Довгопілля, Плита, Стебні, Яблуниця, Голошина, Плай, Конятин, Великий Липовець, Семакова Путильського району (див. сітку атласу такі н. п. 109-110, 122, 126-129, 134-136, карта 200) [Герман 1998, с. 213].

К. Герман зазначає, що вже у XV ст. Гуцульщина заселена «на всьому її просторі, який охоплює за сучасним адміністративно-територіальним поділом

гірські райони Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей». У XV ст. на Буковині згадуються села: Банилів – 1445 р., Мілієве – 1445 р., Іспас – XV ст., Вижниця – XV ст., Розтоки – XV ст., Путилів – XV ст., Селятин – 1490 р. [Герман 1995, с. 326–327].

Аналіз досліджень. Діалектні особливості гуцульських говірок у різний час досліджували Б. Кобилянський, Я. Янів, В. Курашкевич, О. Горбач, Я. Закревська, Я. Рігер, Н. Хобзей, Т. Ястремська, Б. Близнюк та ін. Найгрунтовніше дослідження гуцульських говірок Північної Буковини належить К. Германові. У працях мовознавця широко застосовано методику лінгвогеографічного вивчення діалектних явищ гуцульських говірок.

Актуальність дослідження визначається відсутністю глибокого вивчення діалектної словозміни іменників гуцульських говірок Північної Буковини.

Мета статті – здійснити системний опис словозміни іменників гуцульських говірок Північної Буковини на сучасному етапі.

Реалізація окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1. Встановити словозмінні типи іменників у досліджуваних говірках.
2. Визначити ареали поширення типів словозміни.
3. З'ясувати напрями міжпарадигматичної взаємодії у словозміні іменників.

Наукова новизна в тому, що вперше здійснена спроба дослідити та описати словозміну іменника гуцульських говірок території Північної Буковини в зіставленні з морфологічними явищами інших українських говірок; визначити словозмінні типи іменника на підставі низки формальних ознак; з'ясувати релевантні ознаки словозміни іменника при зіставному й ареалогічному вивченні говірок.

Методи дослідження. *Описовий* (аналіз зібраного матеріалу розпочинався зі встановлення типів словозмінної структури та вивчення їхньої належності в системі словозміни). *Методом зіставлення* флективні варіанти іменної словозміни гуцульських говірок порівнювалися з відповідними явищами інших українських говірок Північної Буковини. Застосовано також *лінгвогеографічний* аналіз словозміни іменників. У межах певного ареалу простежувалося використання тієї чи тієї словоформи. Аналіз словозміни не відмежовувався від аналізу інших мовних рівнів, зокрема простежувався зв'язок між морфологією і фонетикою, морфологією і акцентологією.

Виклад основного матеріалу.

Відмінювання іменників I відміни твердої групи.

На території українських говірок Північної Буковини називний відмінок однини іменників I відміни твердої групи має закінчення **-а**, якому передують твердий приголосний основи: *ск'іна*, *васерва́та*, *вода́*, *р'іка́*, *п'ї́у́ница*, *груда́*, *гора́*, *дороба́*.

Родовий відмінок має закінчення **-и**: *ск'іни*, *води́*, *р'іки́*, *груди́*, *гори́*, *дороба́*, *зупи́*.

Давальний відмінок має закінчення **-і**: *ск'ін'і*,

вод'і, *р'іу'і*, *груд'і*, *гор'і*, *дороб'і*, *се^сстр'і*, *хат'і*.

У знахідному зафіксовано закінчення **-у**: *ск'іну́*, *воду́*, *р'іку́*, *гору́*, *доробу́*, *се^сстру́*.

Форма орудного відмінка утворює два ареали з різними закінченнями. У західній частині буковинських говірок та гуцульських закінчення – це **-оў**: *хатоў*, *се^сстроў*, *р'ікоў*, *водоў*, *рукоў*, *зупоў* [н. п. 1–15, 19–30, 32, 34–35, 41–43, 44–46, 48, 57–65, 68–72, 75, 83–90, 92, 96–98, 100–104, 107–118, 120–136, карта № 15], [Герман 1998, с. 14], а також АУМ II (див. карта № 170). Послідовність уживання такого закінчення також Й. Дзензелівський відзначає як одну з характерних рис і покутсько-буковинського говору [Дзензелівський 2003, с. 76].

Закінчення **-оў** виникло з **-ою**, давнього закінчення **а**-основ, шляхом втрати інтервокального приголосного [й]: **-ою** > **-оў**. Ця флексія орудного відмінка парадигми однини іменників I типу відмінювання засвідчена українськими пам'ятками XVII ст., рідше – XVI ст. [Керницький 1987, с. 89].

У давальному і місцевому відмінках перед закінченням **-і** за законом другого перехідного пом'якшення приголосних задньоязиковий основи [к] змінюється на [ц]: *руц'і*, *лішиц'і*, *у руц'і*, *у лішиц'і*.

Привертає увагу кличний відмінок іменників I відміни. Поряд з відомими формами вокатива (з флексіями **-о**, **-е**, **-у**: *бабо*, *тето*, *дон'у* в гуцульських говірках переважно вживають скорочені форми від іменників I та II відмін. Це стосується, передусім, власних імен, де усічено кінець слова (апокопа): *Калі́* (*Каліно*), *Пара́* (*Параско*), *Катері́* (*Катеріно*), *Варва́* (*Варва́ро*). Ця риса поширена й на інші імена. Порівн.: *Нико́* (*Никола́ю*), *Іва́* (*Іване*), *Йво́* (*Йво́не*), *Дми́* (*Дмі́тре*), *Пе́* (*Пе́́тре*), *Штефа́* (*Штефа́не*) і под., де наголос на останньому складі [н. п. 109–110, 112–123, 126–129, 134–136, карта 99]. Стосовно скорочених форм ще Л. Булаховський зауважував: «Цілком зрозумілі психологічні мотиви, за якими в швидкому темпі звернень кличні форми могли діалектно деформуватись, урізуючись щодо кінцевих складів...» [Булаховський 1955, с. 93].

Множина. Називний відмінок множини в гуцульських говірках зафіксований із закінченнями **-и**, **-и^с**: *хати́*, *се́стри^с*, *ру́ки^с*, *дошки́*, *лиш'ки́*, *кл'аси́*, *васерва́ти*.

У родовому відмінку множини простежуємо такі форми з основою на приголосний (*хат*, *рук*, *н'іг*, *се^сте́р*, *васерва́т*).

Форм закінчень давального відмінка множини на досліджуваній території зафіксовано із закінченням – **и^см**. Порівн. слова: *ж'інкі́м*, *голови́м*, а також *г'іти́м*, *л'юди́м*; *ж'інка́м*. Карти № 18, 19.

Знахідний відмінок множини іменників I відміни твердої групи на всій території зафіксований із закінченнями **-и** та [и] з наближенням до призивка [е] – **-и^с** в ненаголошеній позиції: *ск'іни^с*, *хати́*, *ру́ки^с*, де голосний [и], [и^с] походить із давнього [ы]. Порівн.: *роуки́*, *слоуғы́*.

Орудний відмінок множини виявлений у паралельних закінченнях **-ами^с**, **-ми^с**: *рука́* – *рука́ми^с*, *ріка́* – *ріка́ми^с*, *бро(и)ва́* – *брова́ми^с*, що є традицій-

ними формами давнього орудного однини, а ще й *r'ítmi^e – r'ítmi^e, л'уди – л'уг'ми^e*, і вживаний паралельно на всій території.

Відмінювання іменників I відміни м'якої групи. Називний відмінок однини в гуцульських говірках зберігає давню форму закінчення **-і**, яке інколи реалізується паралельно як **-е**: *pán'í // pán'e, gospodín'í // gospodín'e*. Щодо іменника *pani* із закінченням **-і** в називному відмінку однини, то цю форму пояснюють як запозичення з польської мови, у якій форма не відмінюється, а також вважають варіантом інших однотипних іменників, що набули закінчення **-і** внаслідок переходу **'а** в голосні переднього ряду (*gospodín'í, pustín'í, Tán'í, Gán'í*), хоча наводять також низку прикладів подвійного варіанта цієї форми (*паня*) [Матвіяс 1964, с. 68–69].

Закінчення **-і, -е** в називному відмінку однини вказаних іменників засвідчене в гуцульських говірках [н. п. 109, 122, 135, карта № 6], а також у буковинських говірках [н. п. 116, 119, 130, 131, карта № 6]. Цей ареал продовжується на захід у межах покутських говірок, а також – на північ у межах наддністрянських говірок. Згадану рису відзначає і Г. Шило у своїй праці «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» в говірках Тернопільщини: *guspudín'e, stáin'e, térl'ic'e, vúlic'e* [Шило 1957, с. 305].

Родовий відмінок однини м'якої групи на всій території Північної Буковини має закінчення **-і**: *клán'í, pán'í, земн'і, в'іц'і, стáйн'і, керніц'і, ўдовіц'і*.

Давальний та місцевий відмінки представлені закінченнями **-і, -и, -и^e**: *клáni^e(і), зе^mн(л)и^e(і), (у) клáni^e(і), (у) зе^mн(л)и^e(і)*. Такі закінчення зазначені для західної частини буковинських і гуцульських говірок і в АУМ II, карта № 172.

Відмінювання іменників I відміни м'якої групи у множині.

Родовий відмінок множини представлений двома різновидами форм:

1. З основою на приголосний: *спáли'н', клан', газдін', конóпел', земéл'*, яка поширена на всій території Північної Буковини. Однак якщо основа завершується на приголосний [ц], то можливі два варіанти. Перший – із м'яким приголосним **-ц'**: *молодіц', ўдовіц'; ки^рніц'* [н. п. 1–27, 32–35, 38–39, 44–46, 49, 51, 53, 57–59, 61, 63–67, 78–79, 82–86, 89, 93–99, 102–107, 111–121, карта № 16].

А також із твердим приголосним **-ц**: *молодіц, ўдовіц, паланіц, ки^рніц*, який зафіксований паралельно.

2. Із закінченням **-іў**: *с'к'ін'іў, клан'іў, вулиціў, пán'іў* [н. п. 31–33, 47, 61, 63–65, 68, 70–77, 90–91, 93, 93а, 130, 131, карта №17]. Ця риса поширена здебільшого в міжріччі Дністер–Прут. Форми з флексією **-ей**, які в буковинських говірках не зафіксовані: *хатей, хворобей, совей, козей, бабей*, вживані в північних говорах, у лемківських говірках із закінченням **-ох** (*бáбох*) як зазначають дослідники [Матвіяс 2006, с. 57].

Давальний відмінок множини іменників I відміни м'якої групи має закінчення **-ам**: *клán'ам,*

пан'ám, зéмн'ам (зéмл'ам), скрін'ам на всій досліджуваній території. Знахідний відмінок має закінчення **-і** для іменників, що позначають неживі істоти: (*бачу*) *клан'і, скрін'і, спáл'н'і, пал'ініц'і*.

Іменники м'якої групи, що позначають живі істоти, мають чисту основу на приголосний, аналогічно до родового відмінка множини: *молодіц – молодіц', ўдовіц – ўдовіц'*.

Орудний відмінок має закінчення **-ами^e**: *клá-н'ами^e, скрін'ами^e, зéмн(л)'ами^e*, зафіксоване в буковинсько-надпрутських говірках, буковинських із деякими рисами гуцульських, гуцульських, буковинських із деякими рисами подільських, у подільських говірках Північної Бессарабії. В орудному відмінку множини приголосний [ц] перед закінченням **-ами^e** твердий: *молодіцiami^e, ўдовіцiami^e, ки^рніцiami^e*.

Місцевий відмінок множини іменників м'якої групи має закінчення **'ах**: (*у*) *клán'ах, (на) скрін'ах* [н. п. 29–41, 43–47, 49–54, 59–74, 76–82, 91–93, 98–136]. Твердий приголосний [ц] перед закінченням **-ах**: (*у*) *дйініц'ах, (по) ки^рніц'ах* [н. п. 24, 28–31, 35–43, 45–48, 50–52, 54–56, 60, 62–65, 67–68, 70–73, 75–81, 87–88, 90–93, 100–101, 103, 115, 121, 129–130]. З м'яким приголосним [ц'] перед закінченням **-ах**: (*у*) *дйініц'ах, (у) ки^рніц'ах* [н. п. 32–34, 44, 49, 53, 59, 61, 66, 69, 74, 89, 94–99, 102, 104–114, 122–128, 130–136].

Закінчення **-'ех, -'іх** у місцевому відмінку множини: (*у*) *клán'ех, (у) клán'іх, (у) скрін'ех, у скрін'іх* фіксоване також [н. п. 20–28, 42].

Флективний варіант **-'ох – (на) тірліц'ох, поліц'ох, газдін'ох** – у формах М.в. множини в іменниках першої відміни м'якої групи на досліджуваній території не засвідчений. На думку М. Бігусяка, уживання форм із таким закінченням у говірках бойківсько-гуцульського порубіжжя могло сформуватися під впливом польської мови [Бігусяк 2008, с. 37].

Відмінювання іменників II відміни.

Форми родового відмінка чоловічого та середнього роду гуцульських говірок на території Північної Буковини збігаються з відповідною формою, що стало нормою літературної мови: *брат'іў, син'іў, дуб'іў, в'ікón, с'іл, іáдер* та ін.

Кличний відмінок множини іменників чоловічого роду має закінчення **-а, -ови^e** з інтервокальним **к'**, що може виступати в деяких формах. Наприклад: у гуцульських – з формами *брат[к']á* та *братóви^e* [н. п. 20–33, 35–37, 39–45, 47–56, 59–82, 86–93а, 98–103, 109–125, 127–136, карта № 35].

У називному відмінку однини іменників II відміни м'якої групи чоловічого роду засвідчені два варіанти. Форма *к'и^mнец* поширена в гуцульських говірках і є характерною рисою цього ареалу [н. п. 109, 110, 122, 127–128а, 134–136, карта № 25], можлива й паралельна форма *конéц*.

Форми називного відмінка однини іменників середнього роду на території Північної Буковини зафіксовані такі: у гуцульських, а також західній частині буковинсько-надпрутських говірок найуживанішою є форма *подв'іp'і* [н. п. 69, 88, 91, 99, 100, 102, 109, 110, 112–123, 126, 127, 128а, 133, 136, карта № 24].

Варто звернути увагу, що особливістю відмінювання іменників другої відміни твердої групи чоловічого роду є те, що в Н. в. множини збереглися залишки колишніх форм двоїни: *(два) брати або ж (два) бра́к'а*.

Відмінювання іменників III відміни.

В іменниках III відміни **однини** з основою на шиплячий приголосний спостерігаємо в родовому відмінку вживання таких форм: *но́чи, пе́чи*. У перехідних до гуцульських домінують форми із закінченням **-и**: *но́чи, со́ли, т'і́ни, пе́чи, ра́дости, л'убо́ви* [н. п. 24, 25, 31–33, 35–37, 39–42, 45, 47, 49–51, 54–56, 61, 63–64, 66–67а, 71–74, 76–79, 81–82, 86–89, 91–93а, 98–100, 109–114, 116, 118–128а, 130–136, карта № 36].

В орудному відмінку **однини** іменників III відміни поширені форми *т'і́не^у, со́ле^у (сі^лле^у)*, які фіксовані також на всій території, найчастіше – у буковинсько-надпрутських та буковинських говірках із деякими рисами гуцульських [н. п. 24, 27, 30, 41, 41а, 42а, 43, 48, 63а, 70, 75, 88–90, 100, 110–113, 115, 116, 118, 121, 122, 126, 130, 131, карта № 38].

Форми місцевого відмінка однини в гуцульських та буковинських говірках мають закінчення **-и^е**: (на) *ра́дости^е*, (на) *пе^чи^е*, (у) *крово́и^е*, (при) *л'убо́ви^е*, (у) *на́пасти^е*.

У родовому множини буковинських та гуцульських говірок, за аналогією до форм іменників II відміни, засвідчена флексія **-і^у**: *но́ч'і^у, пе́ч'і^у, со́л'і^у, т'і́н'і^у* (порівн.: *брат'і^у, син'і^у, стол'і^у*).

В орудному множини на всій досліджуваній території зафіксована флексія (**'ами^е**): *но́ч'ами^е, со́л'ами^е, ра́доск'ами^е, по́дорож'ами^е, в'іск'ами^е*.

Відмінювання іменників IV відміни.

У буковинських із перехідними рисами до гуцульських говірок основним варіантом є форма із закінченням **-е**: *ві^е(і)мн'е, т'ел'е, по́рос'е* [н. п. 20, 21, 23–29, 41–46, 59–66, 68, 86, 89а, 91, 99, 101–103, 111, 113, 115–119, 123–125, 131, карта № 40].

У родовому відмінку однини в іменниках IV відміни від колишніх **-*t-основ** флексія **-'ет-и^е** (*т'ел'ети^е, лош'ети^е, порос'ети^е*) засвідчена в буко-

винських, буковинських із перехідними рисами до гуцульських говірок, крім буковинських, перехідних до подільських.

В орудному відмінку однини іменники від колишніх **-*t-основ** представлені такими варіантами:

Із флексією **-ім**: *т'ел'ім, і́дгн'ім, по́рос'ім* – у буковинських говірках правобережжя Пруту та буковинських із перехідними рисами до гуцульських говірок.

Давальний-місцевий відмінки однини іменників IV відміни колишніх **-*t-основ** характеризуються різноманітністю форм. Варіанти: *лош'ети^е* – (на) *лош'ети^е*; *тел'ети^е* – (на) *тел'ети^е* [н. п. 20, 22, 24, 26–28, 41, 41а, 43, 61, 88, 89, 90, 98, 101, 102, 109, 112, 114, 121–123, 127–129, 132, 136, карта №41]. На території гуцульських говірок та певною мірою в буковинських, що межують із гуцульськими, фіксованою є форма без паралельного варіанта: (на) *лош'ет'і*, (на) *тел'ет'і* [н. п. 23, 25, 42, 46, 59, 63, 87, 110, 113, 123, 124, 125, 130, 132, 133, 135, 136, карта № 41].

Висновки. Для встановлення типів відмінювання іменників різні флексії мають різний ступінь релевантності. Для іменників чоловічого роду важливими є флексії родового, давального та місцевого відмінків однини; для жіночого – родового та орудного відмінків однини, для середнього – родового, знахідного та орудного відмінків однини.

Паралелізм флексій, на основі якого відбувається процес заміни старих форм новими, є ознакою динамізму словозмінних типів іменника, що характеризуються відповідною системою відмінкових протиставлень і набором відмінкових флексій. Процеси уніфікації в межах словозмінних типів можуть зумовлювати уніфікацію закінчень і, навпаки, ще більшу роздрібленість їх у випадку взаємодії типів відмінювання.

Флективні варіанти іменної словозміни українських говірок Північної Буковини корелюють із системою словозміни південно-західного наріччя української мови.

Література

1. Атлас української мови. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II. 520 с.
2. Бігусяк М. Діалектні особливості бойківсько-гуцульського порубіжжя. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. С. 36–39.
3. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Київ: Радянська школа, 1955. 248 с.
4. Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова. Чернівці: Прут, 1998. Т. II. 213 с.
5. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія: монографія. Чернівці: Рута, 1995. С. 326–327.
6. Дзендзелівський Й. Буковинські говори у словнику І. Витвицького 1849 р. Зб. праць і матеріалів на пошану проф. І. Ковалику. Львів, 2003. С. 72–78.
7. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1987. 288 с.
8. Матвіяс І.Г. Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників I відміни. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ, 1964. Вип. 1. С. 64–79.
9. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 52–65.
10. Німчук В.В. Проблема українського діалектогенезу. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ: Наукова думка, 1994. С.44.

11. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 254 с.

References

1. Atlas ukrains'koi movy (1988) [Atlas of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. T. II. 520 s. [in Ukrainian].
2. Bihusyak M. (2008) Dialektni osoblyvosti boykivs'ko-hutsul's'koho porubizhzhia [Dialectal features of the Boyko-Hutsul frontier]. Kyiv: Vydavnychi Dim Dmytra Buraho. S. 36–39 [in Ukrainian].
3. Bulakhovs'kyi L.A. (1955) Narysy z zahal'noho movoznavstva [Essays on general linguistics]. Kyiv: Radyans'ka shkola. 248 s. [in Ukrainian].
4. Herman K.F. (1998) Atlas ukrains'kykh hovirok Pivnichnoi Bukovyny. Slovozmina. Sluzhbovi slova [Atlas of Ukrainian dialects of Northern Bukovina]. Chernivtsi: Prut. T.II. 213 s. [in Ukrainian].
5. Herman K.F. (1995) Ukrains'ki hovirky Pivnichnoi Bukovyny v istorychnomu ta lingvogeografichnomu aspekti: Fonetyka, fonologiya: monohrafiya [Ukrainian dialects of Northern Bukovina in the historical and linguistic-geographical aspect: Phonetics, phonology: monograph]. Chernivtsi: Ruta. S. 326–327 [in Ukrainian].
6. Dzendzelivs'kyi Yo. (2003) Bukovyns'ki hovory u slovnyku I. Vytvyts'koho 1849 r. [Bukovynian dialects in I. Vytvytsky's dictionary of 1849]. Zb. prats' i materialiv na poshanu prof. I. Kovalyku. L'viv. S. 72–78 [in Ukrainian].
7. Kernyts'kyi I.M. (1987) Systema slovozmyny v ukrains'kiy movi. Na materialakh pamyatok XVI st. [Word change system in the Ukrainian language. On the materials of monuments of the 16th century] Kyiv: Naukova dumka. 288 s. [in Ukrainian].
8. Matviyas I.H. (1964) Nazyvnyi, rodovyi, daval'nyi i mistsevyi vidminky odnyy imennykiv I vidminy [Nominal, genitive, dative and local singular cases of nouns and declension.]. *Ukrains'ka dialektologiya i onomastyka*. Kyiv. Vyp. 1. S. 64–79 [in Ukrainian].
9. Matviyas I.H. (2006) Dialektna osnova slovozmyny v ukrayins'kiy literaturniy movi [Dialectal basis of word change in the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo*. №5. S. 52–65 [in Ukrainian].
10. Nimchuk V.V. (1994) Problema ukrains'koho dialektogenezu [The problem of Ukrainian dialectogenesis]. *Problemy suchasnoyi arealogiyi*. Kyiv: Naukova dumka. S.44 [in Ukrainian].
11. Shylo H.F. (1957) Pivdenno-zakhidni hovory URSR na pivnich vid Dnistra [South and western dialects of the USSR to the north of the Dniester]. L'viv. 254 s. [in Ukrainian].

PECULIARITIES OF NOUN DERIVATION IN HUTSUL PATOIS IN NOTHERN BUKOVYNA

Abstract. An attempt has been made to study and describe noun derivation of Hutsul patois in Northern Bukovina in comparison with morphological phenomena of other Ukrainian patois, to establish derivation types of noun based on formal features, to ascertain relevant features of noun derivation applying comparative and areal approach to patois studies.

At present the question of morphology of Hutsul patois is actively studied. The reason for formation of patois differences was their isolation from other Ukrainian ones. This contributed to conservation of a certain number of archaic features and appearance of lexical and grammatical innovations. At the same time interference processes took place between Bukovynian, Pokuttia, Dniester and Podillya patois that in a degree updated them. In time the difference grew bigger, more apparent, but a great number of common areals even now unites these patois.

Study of derivation system is defined by the absence of deep analysis of dialect types of nouns in Hutsul patois in Northern Bukovina.

The most comprehensive study of Hutsul patois in Northern Bukovina was conducted by K. Herman. In his works he used linguogeographical methodology of dialectal phenomena of Hutsul patois. Dialectal peculiarities of Hutsul patois were also under study by B. Kobylanskyi, Ya. Yaniv, V. Kurashkevych, O. Horbach, Ya. Zakrevska, J. Rieger, N. Hobzei, T. Yastremska, B. Blyzniuk.

Based on the material under study we singled out the following peculiarities of functioning of forms of nouns: 1) masculine gender nouns has important inflections of genitive, dative and locative cases singular; 2) feminine gender nouns – genitive and instrumental cases singular, neuter gender nouns – genitive, locative and instrumental cases singular; 3) processes of unification within derivational types may cause unification of endings, and, vice versa, greater divisions in case of types of declension interaction; 4) inflective variations of noun declension of Northern Bukovina patois correlate with the system of South Western patois of the Ukrainian language.

Keywords: dialect, patois, linguogeographical analysis, derivation, noun, ending.

© Гажук-Котик Л., 2021 р.

Лілія Гажук-Котик – кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна; l.gazhuk-kotykh@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3550-1214>.

Lilia Hazhuk-Kotykh – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine;; l.gazhuk-kotykh@chnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3550-1214>

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СВІТОГЛЯДУ ЗАКАРПАТЦЯ Й ПОЛІЩУКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'81:39

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).68–73

Гримашевич Г. Репрезентація світогляду закарпатця й поліщука крізь призму діалектного тексту; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті на матеріалі діалектних текстів, які репрезентують середньополіський і закарпатський етномовні ареали, проаналізовано світогляд поліщука й закарпатця як єдність знань, вірувань, поглядів на сенс і мету життя, котрі визначають аспекти їхнього мислення, погляди на матеріальну та духовну культуру.

Закарпатські та середньополіські говірки як територіальні утворення давньої формації, які, належачи до різних українських наріч, у лінгвальному плані відзначаються незначною кількістю однакових діалектних елементів, водночас мають багато спільного в культурному наповненні, у віруваннях та традиціях населення зазначених ареалів.

Актуальність статті зумовлена тим, що проблема світогляду поліщуків та закарпатців крізь призму діалектного тексту досі не привертала уваги дослідників, хоча закарпатсько-поліські мовні взаємозв'язки неодноразово були в полі зору діалектологів.

Мета статті – за матеріалами діалектних текстів проаналізувати особливості світогляду поліщука й закарпатця, зокрема насамперед акцентувати увагу на традиціях і звичаях, пов'язаних із зимовими святами. Мета статті зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактеризувати значення діалектних текстів як важливого джерела для різнопланових наукових досліджень, з'ясувати особливості світогляду вказаних вище етнічних груп за матеріалами діалектних текстів, виявити спільне й відмінне у світобаченні поліщуків і закарпатців крізь призму діалектного тексту.

Ключові слова: діалектний текст, світогляд, закарпатські говірки, середньополіські говірки, матеріальна культура, духовна культура.

Постановка проблеми. Останні десятиріччя в українській діалектології позначені неабиякою увагою до вивчення особливостей говіркового мовлення архаїчних ареалів Славії, адже в них, незважаючи на плин часу, глобалізаційні процеси, досі збережено багато давніх елементів мовного та культурного буття населення. До цікавих й оригінальних з огляду на вказане вище належать терени Закарпаття й Полісся, які, хоч і належать до різних наріч українського діалектного континууму, що зумовлює різючі відмінності в лінгвальному наповненні діалектів, усе ж мають багато спільного щодо території свого розташування, оскільки є прикордонними зонами, що зумовлює вплив іншомовних елементів на мовлення, та географічно-кліматичного розташування (Закарпаття – гориста місцевість, де ростуть ліси, Полісся – терени, усущіль покриті лісами) й архаїчності. З огляду на зазначене закарпатсько-поліські опозиції та паралелі неодноразово ставали предметом наукового опису діалектологів (Й. Дзензелівського, М. Никончука, Г. Воронич, І. Сабадоша, О. Могили, Л. Наконечної та ін.), водночас проблема відображення світогляду поліщука та закарпатця крізь призму діалектного тексту досі не привертала увагу дослідників, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Аналіз досліджень. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. в українській діалектології науковці трактують як період текстоцентризму, оскільки саме в цей час з'являється низка збірників діалектних текстів і досліджень про них, які репрезентують практично всі обшири українського континууму (південно-західне наріччя – Н. Глібчук, Н. Руснак, М. Грицак, І. Жегуц, О. Миголинець, О. Пискач, М. Ле-

сюк, Т. Тищенко, Г. Березовська, І. Гороф'янюк, Т. Ястремська, Л. Хомчак, Н. Хібеба та ін.; поліське – Г. Аркушин, П. Гриценко, Ю. Бідношия, Л. Дика, Г. Воронич, Л. Москаленко, Л. Пономар (Анісімова), О. Малахівська, С. Гриценко, М. Поістогова, Л. Рябець, В. Мойсієнко, Г. Гримашевич та ін., південно-східне – Г. Мартинова, З. Денисенко, Т. Щербина, А. Таран, Ю. Бідношия, Л. Дика, І. Магрицька, К. Глуховцева, З. Сікорська, В. Леснова, І. Ніколаєнко та ін.). Така увага до діалектного тексту зумовлена його евристичною цінністю та багатомірністю як надійного джерела для різноаспектних досліджень. Крім того, саме в діалектному тексті системно представлено як особливості мовлення діалектоносіїв на всіх рівнях, так і їхній світогляд, ментальність, адже тексти репрезентують позалінгвальну дійсність [Тищенко, 2015, с. 377], бо діалектний текст, з одного боку, – джерело збереження відомостей про традиційну культуру, а з другого – форма відображення картини світу мовців [Литвиненко 2015, с. 286]. Як зазначає П. Гриценко, зв'язок традиційної культури і мови – не перебільшення і не метафора, бо народні говірки вражають обсягами збереженої в них інформації про унікальну культуру, її самодостатність і багатогранність [Гриценко 2019, с. 4], що можемо простежити саме в діалектному тексті.

Мета статті, завдання. Мета статті – за матеріалами діалектних текстів проаналізувати особливості світогляду поліщука й закарпатця II половини ХХ – початку ХХІ ст., зокрема насамперед акцентувати увагу на традиціях і звичаях, пов'язаних із зимовими святами. Мета розвідки зумовила реалізацію низки завдань, із-поміж яких – схарактери-

зувати значення діалектних текстів як важливого джерела для різнопланових наукових досліджень, з'ясувати особливості світогляду вказаних вище етнічних груп за матеріалами діалектних текстів, виявити спільне й відмінне у світобаченні поліщуків і закарпатців крізь призму діалектного тексту.

Методи та методика дослідження. У процесі збирання діалектного матеріалу із середньополіських говірок Житомирської області використано експедиційний метод; під час написання статті застосовано такі методи: описовий – для інтерпретації та характеристики досліджуваних явищ, їх виокремлення та класифікації, контекстуального аналізу – для з'ясування функціонування досліджуваних явищ у контексті, прийом функціонального аналізу – для характеристики функціональних особливостей досліджуваних елементів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають філософи, світогляд – сукупність соціально вироблених узагальнених уявлень, поглядів, переконань людини на світ, саму себе, своє місце у світі [Петрушенко 2006, с. 185–186], він поєднує знання, вірування, цінності, ідеали, прагнення, бажання та ін., наявний у культурі, звичаях та побутових правилах життя певних народів [Петрушенко 2011, с. 187]. Крім того, погляди, з яких складається світогляд, формуються в індивіда протягом усього його життя, у процесі творчості та через засвоєння накопиченого людством досвіду, тому світогляд – це методологія побудови загальної картини світу [Філософія 2020, с. 201]. Отже, світогляд українців загалом і різних етнічних груп зокрема формують уявлення, традиції, вірування, спосіб господарювання тощо, що є виявом матеріальної та духовної культури.

З огляду на мету й завдання нашої розвідки важливо усвідомити, чому саме діалектний текст дає змогу осягнути світогляд мовців. Причина цього в тому, що саме записи зв'язного говіркового мовлення є скарбницею народної культури, адже в них відображено не тільки світ, що оточує людину, не лише реальні умови її життя, але й суспільну самосвідомість мовця, його ментальність, національний характер, спосіб життя, традиції, мораль, систему цінностей, специфіку світобачення й світосприйняття [Мартинова 2014, с. 272], тому діалектний текст – важливе джерело багатоаспектних лінгвістичних, етнографічних, культурологічних, історичних досліджень [Глібчук 2015, с. 60], адже він має особливий статус багатомірного, комплексного, самодостатнього джерела з невичерпною інформативністю для багатьох суміжних наук [Коваленко 2015, с. 190].

Джерелами дослідження слугували збірники діалектних текстів «Українські закарпатські говірки» [Українські закарпатські говірки 2004] та «Єдність у різноманітності. Поліщуки» [Поліщуки 2018], які репрезентують світогляд закарпатців і поліщуків кінця ХХ – початку ХХІ ст., а також власноруч зібрані тексти в середньополіських говірках Житомирської області. Саме такі праці вибрано як джерела з огляду на період, який зафіксовано в текстах, вік діалектоносіїв як представників репрезен-

тації матеріальної та духовної культури зазначених терміну та ареалу. Принагідно для системності розкриття порушеної проблеми залучено інші джерела [Аркушин 2010].

Як зазначають упорядники видання закарпатських текстів, закарпатські говірки привертають увагу дослідників своєю яскравою діалектною специфікою, збереженням низки архаїчних рис і одночасно наявністю багатьох інновацій, тривалими взаєминами з іншими спорідненими і неспорідненими мовами тощо [Миголинець, Пискач 2004, с. 6]. Те саме можна сказати й про поліські говірки, крім, звичайно, взаємин із неспорідненими мовами, бо територія розташування поліського наріччя кореспондує різноспрямовані зв'язки насамперед зі слов'янським світом. Архаїка обох континуумів зумовила не тільки збереження низки архаїчних діалектних рис на всіх мовних рівнях, передовсім на фонетичному та лексичному, а й у матеріальній та духовній культурі.

Підтвердженням цього є слова упорядниць про те, що записи свідчать про унікальну народну культуру, яка століттями визначала родинний і суспільний лад. <...> Водночас чимало уваги звернуто на особливості традиційної духовної культури, вірування, локальну своєрідність господарської діяльності [Миголинець, Пискач 2004, с. 7]. Подібне спостерігаємо й у текстах із Полісся, де представлено розповіді про духовну та матеріальну культуру поліщуків, їхній світогляд, загалом колишнє життя, вірування й традиції тощо.

Зокрема, представники обох ареалів з огляду на місце їх розташування розповідають про збирання ягід і грибів, про ведення домашнього господарства [напр.: Українські закарпатські говірки 2004, с. 94, 123, 126, 159; Поліщуки 2018, с. 50, 60, 83] тощо, що є свідченням їхньої матеріальної культури.

Натомість у статті ми насамперед акцентуємо увагу на зимовому періоді життєдіяльності поліщуків і закарпатців, який для представників сільського населення був найлегшим часом, оскільки все прибрано на городах і сховано до комори, зокрема на проведенні вечорниць, святкуванні Андрія (13 грудня), Миколая (19 грудня) та Святого вечора, оскільки саме така тематика текстів широко представлена в спогадах, очевидно, через те, що діалектоносії згадують ці свята як щось найкраще у своєму житті. Водночас саме ця складова життєдіяльності закарпатців і поліщуків свідчить про єдність матеріальної та духовної культури, оскільки елементи матеріальної культури використовують у процесі вірувань, традицій як репрезентантів духовної культури під час указаних свят і дійств.

Вечорниці – це своєрідна модель соціалізації сільської молоді, яка потребувала спілкування й розваг. Але українська традиція навіть під час такого дійства зобов'язувала дівчат працювати, зокрема вишивати, ткати, прости, плести, хоча така робота була переважно їм на радість, оскільки так вони готували собі майбутній посаг. Крім того, саме на вечорницях можна було зустріти свою майбутню долю. Ось як поліщучки описують вечорниці,

учасницями яких вони були замолоду: *о шче ми йак хо'дили на 'цыйе вечор'ниц'ї / то шче ко'робки б'рали да п'рали там // п'рали / п'рали три 'ц'їли ш'пул'у нап'рат' // а 'мати ме'не не пус'кайе // каже / йак нап'ра'деш 'дома шче ш'пул'у / то'д'ї поб'їжиш [Поліщуки 2018, с. 15]; сп'е'вайемо // йек у'веч'ер'ї поп'р'ї'ходи'м до м'е'не у' 'хату / в'е'чорк'ї / пос'адем в'їш'ї'вайемо / руш'ї'к'ї в'їш'ї'вайемо і с'в'ету не бу'ло / пр'ї 'л'амп'ї с'е'д'ел'ї в'їш'ї'вал'ї / а х'лопц'ї / з'б'оку / у' 'карти' гу'л'айут / а м'ї так 'зарно в'їш'ї'вайем і сп'е'вайем / і пов'ї'ш'ї'вайем [Поліщуки 2018, с. 93]; у' осно'у'ном у' ро'бочїй ден' / зби'ралис' вечо'рами / пон'ї'майеш / і так со'б'ї гу'л'али вечо'рами / 'шили / виши'вали // а ўже ў св'ат'кови дн'ї там зби'ралис'а / хто шо прине'се / д'ї'чата там ўже обслу'говуйут' / сп'ї'вайут' / тан'ц'уйут' [Поліщуки 2018, с. 102] та ін.*

Опрацювання зазначених вище тестів із закарпатських говірок дає підстави стверджувати, що саме вечорниці демонструють спільність у їх проведенні, оскільки дівчата виконували подібну роботу: *та сход'їлисе на ве'чурк'ї // но та там мы вышивали ўс'ак'ы узоры [Українські закарпатські говірки 2004, с. 88]; ход'їлис'ме <...> на вы'пратк'ї / зби'ралис'ме'с'а ў ко'гос' д'ома / і там ц'їлыми ноча'ми пр'алис'ме / с'п'ї'валис'ме [Українські закарпатські говірки 2004, с. 125]; ход'їлиз'ме на фаши'нк'ї так // зби'ралис'а нав'їчир у ба'бы А'н:ы [Українські закарпатські говірки 2004, с. 127]; ход'їлам на ве'чурни'ц'ї // там ми пр'али / ушивали / х'лопц'ї / прив'одили му'зику [Українські закарпатські говірки 2004, с. 153]; вот і робили ве'чорни'ц'ї <...> таї б'рали с:об'о'у' йак'ус' роботу / ват' пр'аст'ї / ват' пле'ст'ї / ват' вышивати [Українські закарпатські говірки 2004, с. 156]; сход'їлис'а на ве'чурни'ц'ї // д'ї'к'ы' б'рали суб'ї йак'ус' роботу // одны' б'рали суб'ї к'уж'їл'їс' п'ов'їс'мом та пр'али / друг'ї вышивали [Українські закарпатські говірки 2004, с. 159] та ін.*

Як видно з наведених уривків, традиція вечорниць на Закарпатті й на Поліссі має багато спільного, водночас і в номінації самого дійства, оскільки в основі найменування лежать лексеми, мотивовані часом (ве'чорни'ц'ї, ве'чурни'ц'ї, вечор'ниц'ї, ве'чурк'ї, в'е'чорк'ї), хоча номени відрізняються фонетичним наповненням, що зумовлено фонетичними особливостями діалектів. Водночас закарпатський ареал демонструє наявність лексем вы'пратк'ї та фаши'нк'ї, які невідомі поліському ареалу.

Багато спільного спостерігаємо у святкуванні Андрія, до якого дівчата готувалися заздалегідь. Зокрема, вони готували різні страви: коржа, калиту, вареники, пироги, пампушки, які були неодмінним атрибутом свята й ворожінь: *кажда м'їсила си мало т'їста / таї л'їпилис'ме пироги' // коли каждая у св'її т'їр'їг зап'хала кл'аптик пап'єру з імн'ам ле'г'їн'а [Українські закарпатські говірки 2004, с. 133]; і галушк'ы' л'їпл'ат / у' кажду галу'шку зал'їпл'ат пап'їри'ц'ї з імн'ом х'лопц'а і кладут вар'їти / ч'їйа п'ерша сплив'е / то то'та с'а п'ерша ї уд:ас'ц' [Українські закарпатські говірки 2004, с. 97]; м'ї ко'л'їс'*

на 'андр'єйа / кор'жа п'ек'л'ї / х'лопц'ї поп'р'ї'ходети / га'р'єлку нам пр'ї'нос'ат у' бу'тилоц'ї // м'ї шо не'буд' зне'семоса / те му'к'ї пр'їне'се / те шо не'буд' пр'їне'се / та йа'кого кор'жа / те йа'кого гур'ка / і соб'ї'рал'їс'а // до дн'а седи'мо / в'їп'ї'вайемо у' 'хат'ї сп'е'вайем / так 'в'ес'ело нам бу'ло [Поліщуки 2018, с. 92]; це га'дали ми та'ке / ну йак пампуш'ки пош'ли до кри'ниц'ї / 'ротом при'несли во'ди / наб'рати у' рот // да да ну 'йакже ти 'будеш см'ї'йаца йак у' рот'ї во'да при'несли 'тейї во'ди зам'ї'сли 'тїйї пам'пушки 'ўвечер'ї це бу'ло ро'билос'а / шоб них'то не 'бачи'ў // це нас ўтрох так ро'било / то то'д'ї запа'лили п'їч / да'ваї нек'ти ота'к'ї пам'пушечк'ї ма'лен'к'ї / вироб'л'али на 'дечко // спик'ли // ну спик'ли на / 'заслонку пос'тавили под стил // на 'заслонц'ї ти пам'пушечки пона'значували / йа'к'е де чи'йа / ну дес' со'баку т'реба ўз'ат' / ко'торї со'бака 'виз'ме упе'ред ту пам'пушку / з'начит' та ўпе'ред 'замуж п'ї'де [Поліщуки 2018, с. 108].

Крім того, на свято Андрія дівчата ворожили, прагнучи знати свою майбутню долю, причому на досліджуваних теренах у цьому дійстві використовували взуття: *йак у нас на Анд'р'їа ворожат // зби'раву'ц'а д'ї'к'ы' до йе'дноїї хыж'ї і дес' блис'т п'ї'ночи почина'ют ворожити // ворожат ус'ако <...> і та'почк'ы' м'їр'айут в'їд візора до порога / ч'їйа та'почка п'ерша / то то'та с'а п'ерша уд:ас'ц' <...> зн'їма'їут чоб'ут з л'ївоїї ногы' / бо блис'ко т'сірц'ови і м'ечут ч'ерес плеч'е // куды'е чоб'ут упаде / то у'т'їт жен'їх буде [Українські закарпатські говірки 2004, с. 97]; при воро'ж'єн':ї б'рали' чоботи 'ч'ї 'тухл'ї / 'к'їдали' за во'рота / куд'ї 'носом ўпа'де / от:уда і муж 'буде (с. Заріччя); на андр'єйа 'к'їда'їут 'чобота 'через 'хату / куд'ї 'носом ўпа'де / ту'д'ї і 'замуж 'в'їде (с. Павлович); на с'в'ат'о андр'єйа а'бо д'є'чата воро'жили' // 'ц'їїе п'разни'к'ї не про'ходи'ли' без воро'жен':а // йа'ка з д'є'чат хо'т'єла по'бач'їт' / у' йа'ку с'торону 'в'їде 'замуж / то'через во'рота 'к'їдала 'обу' // і куд'ї по'каже но'сок / у' 'тому 'боц'ї йї'їє 'сужени'ї (с. Корчівка); преста'їл'али по 'хат'ї 'чоботи' / чи'ї 'перши' доїде до с'т'єнк'ї / та 'д'є'ка 'першо'їу 'замуж 'поїде (с. Шоломки); йак'шо у' од'ної 'хат'ї йе 'пару д'є'чат-сес'тер / то в'їноси'ли' на по'рог / ста'їл'али по од'ном чере'в'їку // ў'ранц'ї ди'в'їли'с' / чи'ї чере'в'їк ўпа'ї з по'рога / та і 'перша 'в'їде 'замуж (с. Збраньки); д'є'чата / йак га'дали' / б'рали' у' 'хат'ї од ву'гла нап'роти' две'реї ста'їл'али' по 'очеред'ї о'ди'н за од'нім ўзу'ван':е / і чи'їє 'в'їшло за по'рог / та і 'перша 'в'їде 'замуж (с. Старосілля); на св'а'того андр'єйа 'к'їда'їут' 'обу' 'через п'раве плеч'е / і у' йа'ку с'торону ўпа'де / у' ту і 'в'їдеш 'замуж (с. Бовсуни); на андр'єйа га'дали' так / б'рали' 'вал'анка і 'к'їдали' йо'го 'через 'хату / у' йа'ку с'торону вон ўпа'де / з то'їє сторо'ни' 'буде 'сужени'ї (с. Калинівка). Як бачимо, неодмінним атрибутом свята Андрія було взуття, яке, за віруваннями закарпатців і поліщуків, віщувало*

¹ Тут подаємо уривки з текстів, зібраних у середньополіських говірках Овруцького та Лугинського (нині Коростенського) районів Житомирської області.

майбутнє заміжжя дівчатам і вказувало на напрям, звідки буде наречений.

Більшість текстів засвідчує той факт, що на майбутню долю ворожили тільки дівчата, водночас на Поліссі зафіксовано, що участь у цьому дійстві брали й хлопці: *роз:у'вали'са і 'через 'хату перек'і'дали' 'чобот / хто 'п'ерви'ї пере'к'іне / то о'жени'ц:а чи 'в'їде 'замуж / а не пере'к'іне 'через 'хату / о'жени'ц:а ос'тан':її* (с. Гладковичі), хоча на більшості поліських теренів хлопці могли тільки насміхатися з дівчат.

Водночас святкування Андрія поповнило фразеологічну систему північноукраїнського наріччя, оскільки на Поліссі фіксуємо вислів *ганд'реї ск'іс* 'відсутність хлопців під час святкування Андрія', який і досі існує на цих теренах, позначаючи відсутність хлопців у дівочій компанії в будь-якій ситуації: *х'і'ба так / йак ти'пер // ти'пер забє'руца ў 'хату / да 'нишком ганд'рейа // ми / 'д'і'учин 'дєс'ат' / зби'раймос' ганд'рейат' // і ж'демо х'лопцоў // ждем / ждем / ждем // от / зби'рали в од'нойі 'ж'інки ул'ани ганд'рейа // ж'дали / ж'дали ми / ж'дали з слобод'жаноў // слобод'жани до нас не приїш'ли // от // і них'то не приїшоў до нас / на то'го ганд'рейа // н'іх'то не приїшоў // і то'д'і ганд'реї ск'іс* [Поліщуки 2018, с. 16].

Зазначене вище засвідчує спільність у традиціях закарпатців і поліщуків, пов'язаних із вечорницями та святом Андрія. Водночас варто звернути увагу на те, що в середньополіських говірках Житомирської області не зафіксовано матеріалу про відзначення в минулому свята Миколая (19 грудня). Оскільки інформаторами традиційно є діалектності старшого покоління, вони не згадали про це свято. Водночас молоді люди сьогодні знають про нього. Причина полягає в тому, що тільки впродовж останніх років на Поліссі поширилося це свято, очевидно, прийшовши з теренів Західної України, а раніше, очевидно, з огляду на радянський період, який представлено в текстах, поліщуки його не відзначали.

Натомість тексти із закарпатських говірок засвідчують, що на цій території здавна традиційно відзначали Миколая як улюблене свято не тільки дітей, а й дорослих: *сисє с'ато зимовоє неї лим д'іти чикавут' / а ї дорос'л'і* [Українські закарпатські говірки 2004, с. 99]. Крім того, саме при цьому теж використовують взуття, яке діти самі витирають і миють, як місце, куди святий Миколай має покласти подарунки [Українські закарпатські говірки 2004, с. 99–100]. Водночас зауважимо, що не тільки середньополіський мовний обшар не кореспондує такого матеріалу, а й на теренах Західного Полісся, як свідчить опрацювання текстологічних видань Г. Аркушина, не зафіксовано матеріалів про особливості святкування Миколая, хоча свята весняного, літнього та осіннього календарних циклів тут представлено [Аркушин 2010]. Можливо, більш ретельне дослідження поліського етномовного континууму завдяки записам говіркового мовлення від представників дещо молодшого покоління (інформаторами текстів зазначених закарпатських і поліських говірок є переважно старші люди кінця 1920-х – 40-х років

народження) заповнить цю лакуну й дасть змогу докладніше розкрити це питання.

Одним з основних зимових свят є Різдво, напередодні якого відзначають Святий вечір. На жаль, у збірнику «Єдність у різноманітності. Поліщуки» не представлено жодного тексту про цей період у житті селянина-поліщука, що можемо пояснити двояко: 1) у виданні подано спонтанні записи говіркового мовлення діалектоносіїв без зазначення тематики оповіді, тому, очевидно, такого матеріалу й не знаходимо, бо говірко носії не мали такої настанови розповісти саме про ці свята; 2) на території Полісся, особливо Середнього, яке авторка статті досліджувала впродовж кількох десятків років, звичаї та обряди, пов'язані з релігійними святами, у період радянщини замовчувалися, діалектності неохоче загалом про них говорили, очевидно чогось побоюючись. Підтвердженням цієї думки можуть слугувати й діалектні записи з інших теренів Полісся, зокрема із Західного, де представлено значний обсяг різноманітного матеріалу, водночас про Святий вечір і Різдво згадано лише спорадично на кількох сторінках [Аркушин 2010, с. 62, 224, 284, 380], хоча й такі уривки говіркового мовлення є свідченням відзначення свят. Як і на інших теренах України, на Святий вечір готували кутю, пісні страви: *ку'т'у ва'ри'ли / с'таў'лат' у ку'точок тої сно'пок 'жєта / ку'т'а // в'же ти'п'іро 'ти'л'ко 'жи'то та'ко в к'ружечку пус'таў'лат'* [Аркушин 2010, с. 62]; *'т'у тоў'ли с'пи'а'ниці' / ку'т'у ва'рили на кол'а'ду і на гор'дан' // ку'т'у ва'рили на во'д'і / бес'соли // добаў'али мак / мед / го'р'іху* [Аркушин 2010, с. 284]. Натомість закарпатський етномовний ареал – це територія, де Святий вечір неодмінно відзначали, про що свідчить низка уривків [Українські закарпатські говірки 2004, с. 32, 41, 74–75, 85, 93–94, 145–146, 162–163], у яких чітко простежуємо важливість цього свята, підготовку до нього, неодмінне приготування дванадцяти пісних страв, багато традицій і вірувань про магічність Святого вечора (навіть домашня худоба в цей час може говорити з Господом), про важливу роль господаря й господині тощо, бо *маї вилікым с'й'атом у нас усил'і йє С'й'аты'ї віч'ір таї Р'із'дво* [Українські закарпатські говірки 2004, с. 145], напр.: *на С'аты'ї вєч'ур варіц'а дваніц':ат' страў / бобалкы' / пирогы' / фасол'а колочена / грибы' / горох / рїбу // пєчєс'а країч'ун // перє'д вє'чєроў газда бє'рє хл'їба іс попр'ом та іде до ст'айн'і кормити худобу* [Українські закарпатські говірки 2004, с. 32].

Висновки. Отже, спостереження крізь призму діалектного тексту за особливостями проведення вечорниць та відзначення свят зимового календарного циклу (Андрія, Миколая та Святого вечора) як частини світогляду закарпатців та поліщуків, їхньої матеріальної (під час зимового циклу традиційно прями, вишивали, використовували елементи побуту тощо) та духовної культури, яка виявляється у традиціях, віруваннях, ворожіннях, дає підстави стверджувати про спільність цих дійств на Закарпатті та Поліссі щодо їхнього функціонування, що свідчить про їхню архаїку. Водночас діалектні

тексти з указаних територій чітко демонструють говіркові риси на всіх мовних рівнях, які, цілком закономірно, різняться з огляду на належність закарпатських та поліських говірок до різних нарч українського діалектного континууму, хоча такі особливості є давніми, збереженими в мовленні представників старшого покоління. Опрацювання текстів із зазначених ареалів укотре засвідчує багатство діалектного мовлення як репрезентанта матеріальної та духовної культури говірконосців, представлене у зв'язному тексті, адже саме діалектні тексти мають загальнокультурне значення як витвори глибинного народного мовомислення, які особливо цінні акумульованим у них багатим культурним досвідом соціуму у відповідних параметрах хронотопу [Гриценко 2015, с. 116] і є цінним джерелом для дослідження світогляду представників різних етнічних груп.

Перспективи наукових пошуків убачаємо, по-перше, у подальшій фіксації зразків усного діалектного мовлення з теренів Полісся; по-друге, в опрацюванні виданих текстів із різних зон українського діалектного континууму для здійснення порівняльних досліджень; по-третє, у вивченні вірувань і традицій як елементів духовної культури представників різних етнічних груп, що сприятиме створенню цілісної мовно-культурної картини світобачення мовців, їхнього світогляду; по-четверте, у дослідженні динаміки мовних і культурних явищ, представлених у діалектному тексті, які зумовлені насамперед екстралінгвальними чинниками, адже в діалектному тексті відображено код матеріальної та духовної культури певної етнічної групи, представників певного діалекту, репрезентований через слово.

Література

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти) [Voices from Volyn Polissya (Texts)]. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 542 с. + 2 електрон. опт диски (DVD).
2. Глібчук Н.М. Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 60–74.
3. Гриценко П.Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 100–118.
4. Гриценко П. Просторинь народного слова Гуцульщини. *Голянич Марія. Мовний портрет села Тюдів*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2019. С. 4–10.
5. Єдність у різноманітності. Поліщуки. Навчально-методичний посібник / Упорядн.: Мойсієнко В.М., Гримашевич Г.І. Житомир, 2018. 144 с.
6. Коваленко Н.Д. Формування діалектної текстотеки: проблеми інформаційної достатності. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 190–199
7. Литвиненко Я.О. Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 271–287.
8. Мартинова Г.І. Діалектний текст як підґрунтя класифікації говірок. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ, 2014. С. 272–289.
9. Мигoliniнець О., Пискач О. Передмова. *Українські закарпатські говірки: Тексти* / Упор. та передм. О.Ф. Мигoliniнець, О.Д. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. С. 5–8.
10. Петрушенко В. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: «Магнолія 2006», 2011. 352 с.
11. Тищенко Т. Лінгвогеографічний підхід до репрезентації діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 377–383.
12. Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф. Мигoliniнець, О.Д. Пискач. Ужгород: «Ліра», 2004. 400 с.
13. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ: ТОВ «Видавнича компанія КИТ», 2020. 274 с.

References

1. Arkushyn H. (2010). Holosy z Volynskoho Polissia (Teksty) [Voices from Volyn Polissya (Texts)]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 542 s. + 2 elektron. opt. dysky (DVD) [in Ukrainian].
2. Hlibchuk N.M. (2015) Idiolekt Paraskovii Pavliuk kriz pryzmu dialektnykh tekstiv [The idiolect of Paraskoviya Pavlyuk through the prism of dialect texts]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lnhvistychnykh studii*. Kyiv. S. 60–74 [in Ukrainian].
3. Hrytsenko P.Iu. (2015) Informatsiyniy prostir dialektnoho tekstu [Information space of dialect text]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lnhvistychnykh studii*. Kyiv. S. 100–118 [in Ukrainian].
4. Hrytsenko P. (2019). Prostorin narodnoho slova Hutsulshchyny [The expanses of the Hutsul folk word]. *Holiannych Mariia. Movnyi portret sela Tiudiv*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. S. 4–10 [in Ukrainian].
5. Jednist u riznomanitnosti. Polishchuky (2018) [Unity in diversity. Polishchuks]. Navchalno-metodychnyi posibnyk / Uporiadn.: Moisiienko V.M., Hrymashevych H.I. Zhytomyr. 144 s. [in Ukrainian].
6. Kovalenko N.D. (2015) Formuvannia dialektnoi tekstoteki: problemy informatsiinoi dostatnosti [Formation of dialect text library: problems of information sufficiency]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo lnhvistychnykh studii*. Kyiv. S. 190–199 [in Ukrainian].

7. Lytvynenko Ya.O. (2015) Tekstovyi suprovid u roboti eksploratora za prohramoiu [Text support in the work of the explorer on the program]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. Kyiv. S. 271–287 [in Ukrainian].
8. Martynova H.I. (2014) Dialektnyi tekst yak pidgruntia klasyfikatsii hovirok [Dialect text as a basis for the classification of dialects]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: zahalnoslovianskyi kontekst*. Kyiv. S. 272–289 [in Ukrainian].
9. Myholynets O., Pyskach O. (2004). Peredmova [Preface]. *Ukrainski zakarpatski hovirky: Teksty / Upor. ta peredm.* O.F. Myholynets, O.D. Pyskach. Uzhhorod: Lira. S. 5–8 [in Ukrainian].
10. Petrushenko V. (2011) Filosofs'kyi slovnyk: terminy, personalii, sententsii [Philosophical dictionary: terms, personalities, sentences]. Lviv: «Mahnoliia 2006». 352 s. [in Ukrainian].
11. Tyshchenko T. (2015). Linhvoheohrafichni pidkhid do reprezentatsii dialektnoho tekstu [Linguo-geographical approach to the representation of a dialect text]. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. Kyiv. S. 377–383 [in Ukrainian].
12. *Ukrainski zakarpatski hovirky: Teksty (2004)* [Ukrainian Transcarpathian dialects: Texts] / Upor. ta peredm. O.F. Myholynets, O.D. Pyskach. Uzhhorod: «Lira». 400 s. [in Ukrainian].
13. *Filosofia: slovnyk terminiv ta personalii* [Philosophy: a dictionary of terms and personalities] (2020) / V.S. Blikhar, M.A. Kozlovets, L.V. Horokhova, V.V. Fedorenko, V.O. Fedorenko. Kyiv: TOV «Vydavnycha kompaniia KYT». 274 s. [in Ukrainian].

REPRESENTATION OF A TRANSCARPATHIAN AND POLISHCHUK WORLDVIEW THROUGH THE PRISM OF A DIALECT TEXT

Abstract. The article on the material of dialect texts representing the Middle Polish and Transcarpathian ethnolinguistic areas analyzes polishchuk and transcarpathian worldview as a unity of knowledge, beliefs, views on the meaning and purpose of life, which determine the aspects of their thinking, peculiarities of material and spiritual culture.

The relevance of the article is due to the fact that the problem of the polishchuks and transcarpathians worldview through the prism of the dialect text has not yet attracted the attention of researchers, although transcarpathian-polissya linguistic relationships have repeatedly been in the field of view of dialectologists.

The purpose of the article is to analyze the peculiarities of polishchuk and transcarpathian worldview based on the materials of dialect texts, in particular, to focus primarily on the traditions and customs associated with winter holidays as part of spiritual culture, rituals, as well as on individual elements of material culture.

The purpose of the article led to the implementation of a number of tasks, among which is to characterize the meaning of dialect texts as an important source for diverse scientific research, to find out the peculiarities of the worldview of the above ethnic groups based on the materials of dialect texts, to identify the common and different in polishchuks and transcarpathians worldview through the prism of the dialect text.

The analysis of texts from the two above-mentioned areas of the Ukrainian ethnolinguistic continuum gives grounds to draw conclusions and generalizations that it is in the dialect text that the worldview of the speakers of the dialect is most fully revealed. In addition, transcarpathian and central polish dialects as territorial formations of an ancient formation, which, belonging to different Ukrainian ethnolinguistic zones, are distinguished in lingual terms by a small number of identical dialect elements, at the same time, they have much in common in the cultural content, in the beliefs and traditions of the population of these areas on the feast of Andrew, Holy Evening, in the wedding ceremony, in the management of the household, in particular the picking of berries and mushrooms, which testifies to the archaic material and spiritual culture of Ukrainians in general.

Keywords: dialect text, worldview, transcarpathian dialects, middle polish dialects, material culture, spiritual culture.

© Гримашевич Г., 2021 р.

Галина Гримашевич – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методики її навчання Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомир, Україна; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

Halyna Hrymashevych – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Language and Methods of its Teaching, Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine; h_hrymashevych@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3225-0031>

НАЗВИ ЇЖИ, НАПОЇВ ТА КУХОННОГО НАЧИННЯ В СТРУКТУРІ ЗАКАРПАТСЬКИХ ПАРЕМІЙ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (на матеріалі «Лінгвістичного атласу» Й. Дзензелівського).

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 1.161.2»373.4:81»282.2(477.87)(084.4)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).74–80

Гоца Е. Назви їжі, напоїв та кухонного начиння в структурі закарпатських паремій: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі «Лінгвістичного атласу» Й. Дзензелівського); кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. До актуальних завдань у галузі сучасної фразеології належать лінгвокультурологічні й етнопсихологічні студії стійких висловів. Діалектна фразеологія є однією з важливих проблем українського мовознавства, оскільки порівняно з іншими структурними рівнями зберігає більше інформації про традиційну духовну й матеріальну культуру народу.

Їжа та харчування українців були переважно об'єктом етнографічних досліджень В. Борисенко, О. Кравець, О. Кувеньової, Л. Артюх та ін. Діалектні назви їжі та кухонного начиння аналізували лінгвісти З. Ганудель, Г. Вештарт, С. Турчин, Н. Загнітко, Е. Гоца, М. Волошинова, Л. Борис, В. Різник, О. Оскирко та ін. Однак назвам їжі та кухонного начиння як компонентам українських паремій присвячено менше праць, чим і зумовлюється актуальність цього дослідження.

Мета статті – лінгвокультурологічний аналіз назв їжі та кухонного начиння в структурі закарпатських паремій. Джерельна база дослідження охоплює близько 100 паремій, вилучених із «Лінгвістичного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР (України)» Й. Дзензелівського.

Їжа є елементом не лише матеріальної, а й духовної культури народу. Назви традиційних страв можна назвати однією з етнокультурних реалій, а в складі українських паремій виявляється їхня національна своєрідність та особливості народних асоціацій.

Закарпатські паремії, у яких надійно закріпилися назви їжі, напоїв та кухонного начиння, мають переважно антропоцентричний характер і віддзеркалюють знання й уявлення людини про світ, багатотисячолітній досвід її побутової діяльності та міжособистісні взаємини з іншими членами родини й суспільства загалом. Більшість паремій із компонентами *хліб, прісо, гречка, мед, хрін* наявна в широкому узусі українців. Вузькокальній ж діалектній назви (*токан, ратота, дзер, жентіця, буркут, варішка, танджур, че^ере^нан'а*) в структурі стійких висловів виступають яскравим засобом відтворення місцевого колориту. Досліджені паремії характеризуються високим ступенем варіативності та синонімії, багатством ідеографічних характеристик, експресією та емоційністю.

Ключові слова: назви їжі, напоїв, кухонного начиння, фразеологія, паремія, Й. Дзензелівський.

Постановка проблеми. Вивчення діалектної фразеології, формування та з'ясування її складу, семантики, походження є однією з важливих проблем українського мовознавства, оскільки вона більшою мірою порівняно з іншими структурними рівнями зберігає інформацію про традиційну духовну й матеріальну культуру народу. Тому повнота інформації про фразеологію забезпечує об'єктивне визначення не тільки особливостей українських діалектів, а й ментальності, культури діалектоносіїв.

До актуальних наукових проблем у галузі сучасної фразеології належать лінгвокультурологічні й етнопсихологічні студії стійких висловів. Їм присвячено праці В. Телії, В. Мокієнка, К. Мізіна, В. Маслової, М. Жуйкової, М. Ковшової, В. Кононенка, Ж. Колоїз, О. Левченко, О. Селіванової, Н. Венжинович та ін.

На думку Н. Венжинович, «студіювання фразеологічних одиниць у когнітивному й лінгвокультурологічному аспектах уможлиблює поглиблений аналіз різних процесів, що в них відбувалися й нині становлять суть їхніх асоціативних, етнолінгвістичних та культурних засад» [Венжинович 2018, с. 4].

Як зауважила В. Телія, «лінгвокультурологічні

дослідження, присвячені культурно-національному аспекту значення фразеологізмів, подібно до інших мовних явищ, повинні охоплювати й відомості про характерологічні риси менталітету, зміст яких виявляється в культурній конотації» [Телія 1996, с. 222].

Аналіз досліджень. Фразеологія нашої мови збагачується і вдосконалюється, накопичуючи безцінні скарби всього того, що зберігає у своїй пам'яті український народ. Дослідження В. Мокієнка, Л. Скрипник, В. Ужченка, М. Алефіренка, Є. Чак, Ф. Медведєва, М. Демського, А. Івченка, Ю. Прадіда та ін. про джерела фразеологізмів, їх семантику, лексичний склад створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей стійких мовних одиниць.

Золота скарбниця усної народної творчості багата на різноманітні жанри, що виникали в давнину, розвивалися й занепадали, закріпилися в побуті або залишилися в пам'яті для можливого використання. Прислів'я та приказки – приклад безперервної народної творчості, продукт узагальнювальної роботи думки, стереотипи народної свідомості. Вони фіксують життєві спостереження, мудрість, відображають погляди й ментальність певного етносу.

Питання про входження прислів'їв та приказок до фразеологічного фонду остаточно не вирішене в лінгвістиці. Більшість відомих мовознавців (М. Шанський, О. Кунін, Ф. Медведєв, Д. Баранник, Л. Скрипник, Н. Бабич та ін.) схильні відносити їх до фразеології.

На початку XXI ст. приказки і прислів'я почали виокремлювати з фразеології і залучати до складу пареміології (від грецької мови – прислів'я, приказка, слово, вчення) – науки, що вивчає паремії. М. Демський вважає, що «до класу паремій належать: прислів'я і приказки (вони становлять основну масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду), примовки, загадки, прикмети, «ділові» вислови, повір'я, «віщі» сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небиліці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули» [Демський 2004, с. 460].

Теоретичні основи української пареміології заклав ще О. Потебня, а доповнили М. Сумцов, М. Номис, І. Франко, І. Тимошенко. Пізніше паремії досліджували також мовознавці М. Пазяк, В. Мокієнко, А. Коваль, З. Коцюба, О. Селіванова, І. Голубовська, В. Жайворонок, Н. Хома, М. Демський та багато ін. Але всебічне вивчення українських паремій активно розгорнулося лише в кінці XX – на початку XXI ст., що підтверджують численні наукові статті, монографії та словники.

Що ж до діалектної фраземіки, то вагомий внесок у систематизацію та збереження фразеологічного фонду окремих українських діалектів здійснили Г. Аркушин, Н. Вархол, А. Івченко, В. Ужченко, Д. Ужченко, М. Доленко, В. Чабаненко, В. Лавер, З.Мацюк, Н. Коваленко та ін.

Актуальним завданням української діалектології досі залишається створення регіональних фразеологічних словників з огляду на особливі риси фразеологізмів – високий рівень варіативності та синонімії, розмаїтості значень, експресії та емоційності, здатність їх тривалий час зберігати у своєму складі давні слова й вирази тощо.

Слід зауважити, що на сьогодні діалектна фразеологія збагатилася найрізноманітнішими словниками як за змістом матеріалу, так і за формою його опрацювання. На думку Н. Вербич, «українська діалектна фразеологія перебуває на стадії накопичення та систематизації фактичного матеріалу, чимала кількість сучасних словників засвідчує активний пошук найоптимальніших прийомів і методів узагальнення регіональних фразеологічних одиниць» [Вербич 2020, с. 73]. Уже побачили світ близько 20 діалектних словників фразеологізмів, зокрема: В. Чабаненка (2001), Н. Кірілкової (2013), Г. Ступінської, Я. Битківської (2013), В. Ужченка, Д. Ужченка (6-те вид. 2013), Г. Добролюжі (2010), З. Мацюк (2006, 2013, 2020), Н. Коваленко (2019) та ін. Однак паремійний фонд української живої розмовної мови представлений у лексикографічній продукції поки що неповно.

Кількість праць, присвячених етнографічному й лінгвістичному дослідженню їжі та харчування українського народу, поки що не достатня. Цих про-

блем принагідно торкалися дослідники українського побуту В. Борисенко, В. Горленко, О. Кравець, О. Кувеньова, В. Маланчук, Т. Стельмах, Л. Артюх та ін. Особливості народної їжі різних регіонів України висвітлено в етнографічній періодиці та в інших працях.

Діалектні назви їжі та кухонного начиння досліджували мовознавці З. Ганудель, Г. Вештарт, Є. Турчин, Н. Загнітко, Е. Гоца, М. Волошинова, Л. Борис, В. Різник, О. Оскирко та ін. Назвам їжі та кухонного начиння як компонентам українських паремій присвячено менше праць, зокрема дослідження І. Віват, Ю. Грицевич та І. Левчук і деяких ін. У зв'язку з цим наше дослідження можна вважати актуальним.

Мета статті, завдання. Метою статті є лінгвокультурологічний аналіз назв їжі та кухонного начиння в структурі закарпатських паремій.

Реалізація мети передбачає виконання таких завдань:

- методом суцільної вибірки виявити в атласі Й. Дзендзелівського паремії, у складі яких є назви їжі, напоїв та кухонного начиння;
- установити склад та лінгвокультурні особливості паремій;
- систематизувати та проаналізувати основні лінгвокультурні концепти, вербалізовані закарпатськими пареміями.

Джерельною базою слугувало близько 100 паремій, вилучених із «Лінгвістичного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР (України)» Й. Дзендзелівського. Хоча, за нашими підрахунками, у трьох частинах цієї праці репрезентовано більше 1000 паремій різних тематичних груп. Лексичі харчування присвячено карти 61–64, 73 (ч. 1), 164–171, 186–192, 195 (ч. 2); 332–334, 352–356, 367–368 (ч. 3).

У процесі дослідження були використані такі **методи:** *метод лінгвокультурологічного аналізу* залучено для реконструкції та дослідження культурних концептів діалектних паремій. *Описовий метод* уможливив теоретичне узагальнення результатів дослідження, систематизацію зібраного матеріалу. Для розкриття семантики паремій використано *метод компонентного аналізу*.

Виклад основного матеріалу. Національний спосіб світосприйняття найбільш яскраво представлено в паремійному корпусі мови. Українська пареміологія є органічною частиною слов'янської і світової премудрості, віддзеркаленням етнічних цінностей та ідеалів української лінгвокультурної спільноти. Пареміосистема української мови – це широка, реалістично відтворена панорама соціального буття. Вона становить духовну царину універсальних і національних культурних смислів, розкриває джерела детермінації вітчизняного суспільно-історичного процесу. У відображенні особливостей життя українського народу, його типізації одиниці пареміології виділяють у предметах і явищах навколишнього світу найістотніші риси, відображають особливості взаємовідношень між людьми, соціально-історичний контекст, осо-

бливості побуту, звичаї та традиції [Колоїз та ін. 2004, с. 4].

Кожний етнос формується в межах певних природних умов, «екологічної ніші», специфіка якої відбивається на культурі життєзабезпечення народу (житло, одяг, їжа тощо). Крім того, представники окремого етносу пов'язані з конкретною екологічною нішею харчовими ланцюгами. Це означає, що в певного народу усталюється орієнтація на ті чи ті види харчування (на біохімічні елементи, що входять до їх складу).

Українська кухня має багатвікову історію, вона пройшла довгий і складний шлях свого формування, тому й славиться різноманітністю страв і рецептів їхнього приготування. Як стверджує український етнограф і антрополог Хв. Вовк, у старовину їжа наших предків, як і на інших землях, подібних природними умовами до України, була переважно м'ясною, і лише згодом вона поступово стає рослинною. Спочатку цей перехід відбувається в людей найбільш бідніших, а потім і в більшій частині українського населення [Вовк 1995, с. 82–88].

Пріоритетними в українській культурі харчування були продукти борошняно-круп'яного спрямування, оскільки ці рослини посідали значне місце в сільському господарстві [Віват 2015, с. 5]. Найголовнішими серед них є хліб, хлібобулочні вироби та страви з борошна. Для українців – хліборобської нації – як і для інших слов'ян, хліб був і є свяченою, символом добробуту, гостинності, здоров'я та багатства. Те, що в Україні існував культ хліба, підтверджує «Словник української мови» в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів з лексемою *хліб* [СУМ, т. 11, с. 78]. Про ввічливе ставлення народу до хліба свідчить велика кількість паремій в українській мові: *Хліб – усьому голова; Без солі та хліба немає обіда; Де хліб-сіль-каша, там домівка наша; Де хліб і вода, там нема голода; Не вчи вченого їсти хліба печеного, я й сам з їм та багато ін.* [Українські прислів'я 1984, с. 127]. Безумовно, що й закарпатці також уживають подібні вислови, проте в атласі Й. Дзендзелівського немає карти з цією назвою через відсутність протиставлень – хліб усюди називають однаково. Фіксується тільки вираз *Не з їєнного п'єца хліба їєв* (Тур'ї Ремети) [Дзендзелівський 1958, к. 24] – про досвідчену людину.

Зазначимо, що рослинні продукти, як і хліб, були основною повсякденною їжею карпатських українців не тільки через бідність останніх, але ще й тому, що більшість населення усієї України, в тому числі і її карпатської частини, у давнину й тепер дотримується постів, які тривають понад 27 тижнів.

Хоча просо в гірських районах Закарпатської області взагалі не висівалося і не висівається, а в низинних його поступово витіснила кукурудза, проте назва цієї культури була відома закарпатцям, що засвідчують паремії: *Глобднуй к'урці просо на д'умці* (Тур'я Поляна) [Дзендзелівський 1960, к. 186] – ідеться про людину, яка весь час думає тільки про одне; *Не хпай носа до чужого просо* (Сокирниця); *До чужого просо не д'ивай носа* (Тур'ї Ремети); *Не*

пх'ай носа до чужого просо, бо у чужому просі і біють по носі (Пастільки; Новоселиця) [Дзендзелівський 1960, к. 186] – безцеремонно втручається в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось.

Мамалигу (густу кашу з кукурудзяного борошна) на Закарпатті називають *токан*, *з'ам'ішка*, *чир*, *кулéша/-і* одн. Раніше ця страва на обстеженій нами території широко використовувалася, зокрема й замість хліба, що підтверджують численні стійкі вислови: *Мовч'їт, як бы токану у рот набрав* (Синевир); *Коб'ї бр'їндза та токан, б'єв бы з м'єне капітан* (Вонігово); *С'ат'їй б'оже, с'ат'їй кр'їпк'їй, наварілам токан р'їдк'їй* (Калини); *А шо р'їки, а шо плéчі, а шо рот до кулéші* (Росішка); *Пок'а молотів, д'б'т'ї й чир колотів, а як ц'їп вер, та й з г'об'оду вмер* (Мішкаровиця) [Дзендзелівський 1960, к. 184]. Страви з кукурудзяного борошна й досі не втратили популярності в рецептурі закарпатців, особливо гуцулів Рахівщини, що підтверджують регулярні етнофестивалі, зокрема «Берлибаський бануш» (*Берлибаш* – давня назва Рахова, *б'ану(о)ш* – густа страва з кукурудзяного борошна, яку варять на вершках).

Найпоширенішою (а в окремих місцях і в окремі періоди року – єдиною) їжею в українських карпатських селян у давніші часи були страви з картоплі, капусти, буряка, квасолі, гороху, бобів, гарбузів. Уживали ще цибулю, часник, моркву, петрушку, кріп та ін.

Проте у зв'язку з неоднаковими природними і кліматичними умовами в різних частинах українських Карпат (гірська територія й передгір'я, північна й південна частини Карпат тощо) асортимент рослинних продуктів харчування був неоднаковий. Скрізь вирощували і споживали в їжу картоплю, капусту, боби, горох, моркву, редьку, цибулю та ін. Слід пам'ятати, що такі основні харчові продукти в останні століття, як картопля, буряк, квасоля, соняшник, у цих краях, як і на іншій частині України, появились порівняно недавно: столовий буряк культивують в Україні з поч. XVII ст., квасолю – з XVII–XVIII ст., а картоплю – з кінця XVIII ст. [Гоца 2010, с. 39–40].

Серед бобових рослин основне місце в закарпатській кухні займає квасоля. З неї готують різноманітні страви: *пасул'а* (*пасол'а*, *пасул'ї* мн., *пасол'ї* мн., *фасул'а*, *фасол'а*, *фасул'ї* мн.) *с кап'устою*, *фасол'а с кап'устами*, *кап'уста с фасол'ами* (*фасол'їми*), *рос'їл* (*рос'їу*), *рос'їу с фасол'ою*, *росул с пасол'ою*, *росул с фасол'ї* «суп із квасолі й квашеної капусти»; *п'їдб'ївана фасул'а* (*фасол'а*, *пасул'а*), *пасул'ї пудб'їт'ї* (*пудб'їван'ї*), *пудб'їўка*, *прїмана* (*прїїмана*, *прїїмана*) *пасул'а* (*фасул'а*, *фасол'а*), *зап'раўл'ана пасул'а* (*фасул'а*, *фасол'а*), *боршч з фасул'ами*, *фасол'ї* (*фасол'а*, *пасул'а*) *с'єрбати*, *с'єрбанка с фасул'ї* (*с фасол' сушених*), *рант'ована фасол'а* «суп із квасолі, заправлений сумішшю сметани, молока і борошна»; *пасул'ї мач'ати* «напіврідка страва з колоченої квасолі» та ін. [Гоца 2010, с. 78–79]. Назва *фасол'а* в різних фонетичних варіантах є компонентом фразем і паремій, відомих на всій обстежуваній території: *Крутіс'а*, *їак фасол'а в г'оршк'у* (Ганичі); *Д'б'вг'їй, їак т'оп'ол'а*, *а дурн'їй, їак фасол'а* (Пастільки; Новоселиця); *Крумпл'ї й*

пасól'a – то наша дól'a (Лохово); *Кі́бы не^м фасól'a, ізíла бы нас гур'ка дól'a* (Пастільки; Новоселиця) [Дзендзелівський 1960, к. 190].

Горох в Україні вирощують здавна. Через невибагливість до природно-кліматичних умов він росте навіть у гірській місцевості, тому рослина і страви з неї поширені на всій території Закарпаття. Паремії з назвою *горóх* (*орóх*) характеризують впертість чи тугодумство людини: *Не íмат'тс'а му слóва, гыбы на ст'íну горóх ме^мтáв* (Бородівка); *Йóму говори, а йогó так с'а тотó берé, íак бы по ст'íнах орóхом метáв* (Мішкаровиця); *Тебé с'а так берé, íак ст'íны орóх* (Підполоззя); *Так íд н'ó'му дохóдит, гíбы горóх на ст'íну ме^мтáв* (Голятин); *Ци́ íматса ст'íны гóрох?* (Ставне); *Мич'на ст'íну гóрох* (Ставне) [Дзендзелівський 1960, к. 189]. У сучасній українській мові побутує компаративний фразеологізм *як горох при дорозі* у значенні «жити в тяжких умовах, переживати труднощі; бути беззахисним, нездоленим»: *Так с'а мáву, ги горóх при пуні* (Макарево) [Дзендзелівський 1960, к. 189].

Для приготування інших страв рослинного походження найчастіше на Закарпатті використовують картоплю, на позначення якої існує велика кількість діалектних відповідників: *бу́л'и, бу́л'ба, крóмпл'и, крóмпл'a, крúмпл'и, р'íна*. Відповідні номени фіксуємо у складі паремій: *Крúмпл'и й пасól'a – то наша дól'a* (Лохово; Пастільки; Новоселиця) [Дзендзелівський 1960, к. 190]; *В грóмáд'и й крúмпл'л' не^мчéній смачній* (Кальник) [Дзендзелівський 1958, к. 73].

Хрін – трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих з потовщеним кореневищем, їдким і гірким на смак, корінь якої вживається як гостра, пряна приправа до їжі, а також як лікувальний засіб – неодмінний інгредієнт закарпатської кухні. Назва побутує в пареміях: *Хрін'ни мóже бýти л'íтшиим (íнишим), лем хрін'ом* (Голубине); *Такіс'ми надбóйв, íак гур'кíй хрін'* (Пузняківці); *Íхрін'не^м крáш'и'и́й рí'д'квi* (Люта) [Дзендзелівський 1960, к. 195]. Через свою гостроту хрін закріпився в культурній свідомості українців як щось різке і не дуже приємне.

Серед інших паремій, компонентами яких є назви їжі рослинного походження, відзначимо такі: *Де мнóго пíхачу́, там мáло кáшi* (Нанково) [Дзендзелівський 1958, к. 118]; *Без причíны й кісто не ростé* (Доробратово) [Дзендзелівський 1960, к. 166] (діал. *причíна* – розчина, закваска для тіста) – наслідок, якому завжди передують якась причина; *Говóрит, íак бы галамц'у в рот набрáв* (Сасівка) [Дзендзелівський 1960, к. 168] – про людину, мовлення якої невиразне, нечітке; *Коліс'пиеніц'у бог родів пáнови, а грéчку Івáнови* (Кобилецька Поляна) [Дзендзелівський 1960, к. 187]; *Однім кукуру́дзом попівс'кíй рот не^м затка́йеш* (Росішка) [Дзендзелівський 1960, к. 206]; *Дóбра жонá – мiх пiшонá, злá – на шíйу пiлá* (Рахів) [Дзендзелівський 1960, к. 217].

Мед – густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів – через свої смакові та лікувальні властивості асоціюється в усіх народів із чимось приємним, що підтверджують паремії: *Не^м ви́шiтко мед, шо солóдко́йе* (Тур'я Поляна); *Не^м вс'и (ви́шiтки)*

пчóлы мiд нóс'ат; А кі́бы вс'и (ви́шiтки) пчóлы мiд носíли, та мéду бы дóста (Нова Розтока) [Дзендзелівський 1960, к. 266]; *На язýц'и – мед, а в сiру'у – лед; Пéрша жонá – мед, а дру'га – лед* (Кальник) [Дзендзелівський 1993, к. 272]; *В кóго пчóлы, в тóго й мед* (Тур'я Поляна); *Ждав кiт на мiд, та втрáтив обiд* (Богдан-Луґи); *Усмаковáвс'а, ги ми^мдв'ít'у мет* (Білки) [Дзендзелівський 1993, к. 297].

Їжа тваринного походження, яку споживає населення Закарпаття, складається зі страв м'ясних, молочних та приготовлених із яєць. Традиційно вона в селянських сім'ях не відзначалася великим асортиментом. У деяких районах Закарпаття м'ясна їжа раніше була атрибутом лише святкового столу. Із м'яса в Карпатах споживали переважно свинину, баранину, телятину, курятину, рідше – яловичину, кролятину та ін.

На значній частині обстеженої нами території більшість господарів намагається вигодовувати свиню, яку ріжуть перед Різдвом. М'ясо і сало заготовляли на цілий рік, споживаючи їх в основному в неділю, свято чи в період важких сільськогосподарських робіт, а тому готували їх для тривалого зберігання переважно методом соління й копчення. Окремо зберігали (здебільшого у висячому стані) хребет, тазову кістку, сало із спини, сало з ший, ребра, ніжки, довгі смуги м'яса, вирізані з обох боків хребта, ковбаси. Так само заготовляли смалець. Ці продукти використовували протягом року порціями в міру потреби для приготування їжі [Гоца 2010, с. 52].

Із жирів в Україні найбільшу популярність мало свиняче сало, оскільки його українці навчилися зберігати тривалий час методом засолювання та перетоплювання. Сало споживали в сирому вигляді як основну страву, а також у вигляді приправи до різних страв: смажене сало (шкварки), перетоплене сало (смалець) [Віват 2016, с. 42].

Сало й зараз належить до найбільш уживаних тваринних продуктів українців, адже воно дешевше від м'яса і дового не псується. Номен *солоніна* «сало», що вживається майже в усіх закарпатських, більшій частині північних карпатських говірок, у лемківських, покутських, південноволинських [Гоца 2010, с. 56], є, очевидно, семантичним регіоналізмом щодо загальноукраїнського *солоніна* «засолене про запас м'ясо» [СУМ, т. 9, с. 451] і побутує в цілій низці паремій: *Íс пса солоніны нiгда не^м бóде* (Велика Копаня); *Íз пса солоніна не^м бóде* (Сасово); *Пса íак не гóдуй, з н'óго солоніны нiгда не бóде* (Тур'я Поляна); *На псóви солоніны нiгда не бýло й не бóде* (Мирча); *С пса солоніна не^м бóде* (Лецовиця); *Не^м бýла с пса солоніна í не^м бóде* (Великий Березний) [Дзендзелівський 1993, к. 354] – так говорять зазвичай про людину, яка ніяк не може змінитися на краще; *Кóму што, а циганинóви солоніна* (Пасіка); *Вiтрит кiт, де солоніна стоiйт* (Голятин); *Тул'ко бы бýло чi'рваку́ в солонiн'и, íак пóпу в цáрствi* (Кальник) [Дзендзелівський 1993, к. 354]. Наведені стійкі вислови підтверджують, що в культурній свідомості закарпатців назва *солонина* асоціюється з чимось позитивним.

У давнину до основної їжі сільського населення Українських Карпат протягом майже всього року

(за винятком періодів посту) належало молоко та продукти, виготовлені з нього (масло, сир, сметана та ін.). Значною мірою цей стан зберігся й до сьогодні. Крім того, жителі переважно гірських районів Карпат досі займаються відгінним пастухуванням і виготовляють бринзу – сир з овечого молока, який засолюють і зберігають у великих діжках або ж тепер – у морозильних камерах. З бринзою споживають картоплю, мамалигу, мучні вироби та інші страви. Уже більше двадцяти років (з 1999 р.) у м. Рахові проводиться фестиваль-ярмарок «Гуцульська бринза», що є візитівкою Рахівського району і однією з найяскравіших сторінок культурно-мистецького життя Закарпаття.

Назви молока та молочних продуктів – незмінні компоненти фразем і паремій: *З сволока не мож дойти молока* (Росішка) [Дзендзелівський 1960, к. 130] – те, що ніколи не може здійснитися; *Дл'а попівс'кого бика не нанюсиши і колод'аз'ом молока* (Великий Бичків) [Дзендзелівський 1960, к. 136] – про надмірну жадібність; *Де вьмн'а, там и молоко* (Макарево) [Дзендзелівський 1993, к. 311] – про зовнішні прояви, що розкривають сутність чогось; *Йак с'а майеш? – Так, гі мьши у сме'тан'и* (Велика Копаня) [Дзендзелівський 1993, к. 353]; *В очи такій ми добрый, а позабчи, ги дзер* (Макарево) [Дзендзелівський 1960, к. 170] – в основі змісту компаративної фраземи закладено смакові властивості кислоти сироватки, яка шипле за язик; *Дурному дай жинтиці'і піти, та буде ти ден'робити* (Росішка) [Дзендзелівський 1960, к. 170] – ідеться про людину, яка надмірно намагається догодити кому-небудь за мізерну плату; *жди від бика молока, а від телиці жентіці* (Грушово) [Дзендзелівський 1960, к. 170] – даремно надіятися на кого-, що-небудь, чекати чогось. *Дзер, жентіця* (з рум. *zăr, zer; jintiță*) – це сироватка з молока.

Інші назви страв і продуктів тваринного походження представлені у складі таких закарпатських паремій: *Смійєс'а, йак ратота у кайстроні* (Великі Лази) [Дзендзелівський 1958, к. 62] (*ратота* «яєчня» від угор. *ratotta id.*); *Дешеве мн'асо пси ід'ат* (Великий Бичків (Великий Бичків)) [Дзендзелівський 1958, к. 119].

У складі паремійних виразів Атласу Й. Дзендзелівського трапляються зрідка й назви рідин: а) *вода*: *Пуста тотá норá, з йакóйи не^е все норíт водá; Не^е с кóждоїи норí чíста водá норíт* (Косівська Поляна); *Сунут'а л'исá згорь, ги водьы з норьы* (Грушово) [Дзендзелівський 1960, к. 121]; б) *бурку́т* «природна мінеральна вода» (з угор. *burkút*): *Йак бурку́т забуркóч'е, піти с'э захóч'е* (Білин); *Мóцний бурку́т у чéреві буркотíт, а слабій л'опкотíт* (Білин); *Мóцний бурку́т у нис пóре, а слабій у чéреві кóле* (Косівська Поляна); *Бурку́т буркотíт, та йисти за ним корти́т* (Кобилецька Поляна); *Пий буркуту́, та віженеиш чéрева воркоту́* (Косівська Поляна); *Такій бурку́т, н'і в двéр'і, н'і в кут* (Росішка) [Дзендзелівський 1960, к. 122]; в) *пáлин'ка, зурíлка* «горілка»: *Пáлин'ка до дóброго не^е доведé; Пáлин'ка з рóзуму звóдит'* (Кальник); *Водá лиш дíл'а гусí, а дíл'а нас зурíлка* (Ганичі) [Дзендзелівський 1958, к. 61].

Назви традиційного кухонного посуду знайшли широке застосування в українській фраземіці загалом та закарпатській зокрема. Сьогодні місцеве населення Закарпаття використовує переважно металевий, керамічний і скляний посуд. У давнину ж більша частина кухонного начиння тут виготовлялася з дерева. Глиняний посуд використовувався меншою мірою, ніж дерев'яний, через відсутність у цьому регіоні розвинутих гончарних центрів. Металевий (чавунний, емальований, алюмінієвий та ін.) і скляний посуд з'явився в Закарпатті на початку ХХ ст. Хоча лексика, пов'язана з посудом та іншим кухонним начинням, характеризується значною здиференційованістю, проте у складі паремій вживаються переважно загальні назви посуду, який найчастіше використовується в побуті закарпатців.

Можна виділити такі тематичні групи паремій, компонентами яких є назви посуду:

а) родинні зв'язки: *Від гнило́го дéрева и нáчин'а гнило́е* (Репине) [Дзендзелівський 1960, к. 172]; *Йакóй горні́ц', такá че^ере^нán'а* (Бородівка; Макарево); *Йакá че^ере^нán'а, такóй горні́ц'* (Бородівка; Макарево) (*че^ере^нán'а* «кришка на каstrулю»); *Йакóй гóрч'ик, такá федéлка* (Худльово) [Дзендзелівський 1960, к. 175] (*федéлка* «кришка» походить від угор. діал. *fedélke, fedőike, fedőü*);

б) ставлення людини до праці: *Кобьы такóй до робóти, йак кóло бл'уда; С'ігайе за велі́кым бл'удом; Чítавьый кóло бл'уда; Рóзэ'і́вс'а йак кóло бл'уда* (Ганичі); *Кібьы му лем мíску велі́ку* (Перечин) [Дзендзелівський 1960, к. 173];

в) характеристика жінки як умілої / невмілої господині: *Йакáс'шкó'вна, а мáч'ка ті судíну мьíе* (Перечин) (*судíна* «посуд»); *Такá газдín'а шкóвна, што три дни чíбр'а не^е мíла* (Пасіка, Перечин) (*чíбр'а* «посуд»); *Самá йакá парáнна, а судíна ни мьта* (Макарево, Перечин); *Йакá газдь́н'а, такá и судíна* (Перечин) [Дзендзелівський 1960, к. 172]; *Йакá газдь́н'а, такé бл'удо* (Ганичі) [Дзендзелівський 1960, к. 173];

г) матеріальний стан людини: *Ни пéца, ни глáви, лем гóр'чики д'іраві* (Баранинці) [Дзендзелівський 1958, к. 24]; *Сухá лóжка рот дирé* (Голубине) [Дзендзелівський 1958, к. 65]; *Богачóви в горчíку накíпíт', а бідно́му вкíпíт'* (Дубриничі); *Худбóбно́му і з гóр'ц'á втíкат'* (Туриця); *Худбóбно́му з гóрц'á втечé, а богáтому й водá не^есé* (Тур'ї Ремети) [Дзендзелівський 1958, к. 257]; *З пóрбóжн'оїи мíскы чóлбóвк с'а не^е найіс'т'* (Воловець) [Дзендзелівський 1960, к. 173];

г) зовнішність людини: *В мíску красú не полóжиши* (Нижні Ворота); *Красú на бл'уді (тáнджур'і) не^е нó'с'ат* (Ганичі) [Дзендзелівський 1960, к. 173] (*бл'удо* «миска»; *тáнджур* «тарілка»).

Серед інших паремій, у яких використовуються назви посуду, виділимо такі: *Кáжда хі́жка і́ншака варі́шка* (Руські Комарівці) [Дзендзелівський 1958, к. 15] (*варі́шка* «ополоник»); *Увосені лóжка дóж'дж'у́, мíрка болóта, а ул'ít'і мíрка водьы – лóшка болóта* (Кальник) [Дзендзелівський 1958, к. 65]; *Увосені лі́шка водí, а бóчка грúзи, а на вéсн'і бóчка водí, лі́шка грúзи* (Лазіщина); *Уйарí*

мірка дбжож'у, лóшка болóта, а в осе^{ни} лóшка дбжож'у, а мірка болóта (Баранинці) [Дзендзелівський 1960, к. 123]; *Де дві газд'їн'і, там чібр'а не м'їтоїе* (Лалово); *Де дві газд'їн'і, там суд'їна не м'їта* (Перечин) [Дзендзелівський 1960, к. 172]; *Де мно́го жінóк – там хáта не мéтена та й миск'ї не м'їт'ї; де мно́го луд'їй там дров не мá* (Богдан-Луги); *Най будé в л'їс'ї, коб'ї в м'їс'ї* (Нова Розтока); *Д чуж'ї м'їс'ї не с'їдáй* (Нижні Ворота) [Дзендзелівський 1960, к. 173].

Висновки. Отже, їжа є елементом не лише матеріальної, а й духовної культури народу. Суспільні процеси впливають на традиційну культуру, вносячи корективи й у сферу харчування. Назви традиційних страв можна назвати однією з етнокультурних реалій, а в складі українських паремій виявляється їхня національна своєрідність

та особливості народних асоціацій.

Закарпатські паремії, у яких надійно закріпилися назви їжі, напоїв та кухонного начиння, мають переважно антропоцентричний характер і віддзеркалюють знання й уявлення людини про світ, багатовіковий досвід її побутової діяльності та міжособистісні взаємини з іншими членами родини й суспільства загалом. Більшість паремій із компонентами *хліб, просо, гречка, мед, хрін* наявна в широкому узусі українців. Вузьколокальні ж діалектні назви (*токáн, рáтота, дзер, жентіця, бурк'ут, варішка, тáнджур, че^{ре}пáн'а*) в структурі стійких висловів виступають яскравим засобом відтворення місцевого колориту. Досліджені нами паремії характеризуються високим ступенем варіативності та синонімії, багатством ідеографічних характеристик, експресією та емоційністю.

Література

1. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: автореф. дис.... докт. філол. наук; спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ: Наукова думка, 2018. 44 с.
2. Вербич Н. Фразеологізми в «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2020. Вип. 1 (43). С. 70–74.
3. Віват Г.І. Словник-довідник старовинних і діалектних назв страв, продуктів, харчових виробів та кухонного начиння різних регіонів України. Одеса: ВМВ, 2015. 384 с.
4. Віват Г.І. Традиції українського харчування. Одеса: ВМВ, 2016. 288 с.
5. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
6. Грицевич Ю., Левчук І. Тематична група назв їжі, напоїв та кухонного начиння у фольклорних текстах із Західного Полісся. *Лінгвостилістичні студії*. 2019. Вип. 11. С. 34–43.
7. Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: монографія / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород: Гражда, 2010. 356 с.
8. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. Ч. I. Ужгород, 1958.
9. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. Ч. II. Ужгород, 1960.
10. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: Лексика. Ч. III. Ужгород, 1993.
11. Демський М.Т. Пареміологія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. С. 460.
12. Колоїз Ж.В., Малюга Н.М., Шарманова Н.М. Українська пареміологія: навчальний посібник; за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
13. Космеда Т.А., Осипова Т.Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу. Дрогобич: Коло, 2010. 272 с.
14. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
15. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты: монографія. Москва: Школа. Языки русской культуры, 1996. 288 с.
16. Українські прислів'я та приказки / упоряд. С.В. Мишанича та М.М. Пазяка. Київ: Дніпро, 1984. 389 с.

References

1. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrains'koi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta linhvokul'turolohichnyi aspekty [Phrasemics of the Ukrainian literary language: cognitive and linguoculturological aspects]: avtoref. dys.... dokt. filol. nauk; spets. 10.02.01 –ukrainska mova. Kyiv: Naukova dumka. 44 s. [in Ukrainian].
2. Verbych N. (2020) Frazeholohizmy v «Materialakh do slovnyka ukrayins'kykh hovirok Zakarpat'skoyi oblasti» M.A. Hrytsaka [Phraseologisms in “Materials for the Dictionary of Ukrainian Dialects of the Transcarpathian Region” M.A. Hrytsaka]. *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Filolohiya*. Vyp. 1 (43). S. 70–74 [in Ukrainian].
3. Vivat H.I. (2015) Slovnyk-dovidnyk starovynnykh i dialektnykh nazv strav, produktiv, kharchovykh vyrobiv ta kukhonnoho nachynnya riznykh rehioniv Ukrayiny [Reference book of ancient and dialect names of dishes, products, food products and kitchen utensils of different regions of Ukraine]. Odessa: VMV. 384 s. [in Ukrainian].

4. Vivat H.I. (2016) Tradytsiyi ukrains'koho kharchuvannya [Traditions of Ukrainian nutrition]. Odesa: VMV. 288 s. [in Ukrainian].
5. Vovk Khv. (1995) Studiyi z ukrains'koi etnografii ta antropologii [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology]. Kyiv: Mystetstvo. 336 s. [in Ukrainian].
6. Hrytsevych Yu., Levchuk I. (2019) Tematychna hrupa nazv yizhi, napoiv ta kukhonnoho nachynnya u fol'klornykh tekstakh iz Zakhidnoho Polissya [Thematic group of names of food, drinks and kitchen utensils in folklore texts from Western Polissya]. *Linhvostylistychni studiyi*. Vyp. 11. S. 34–43 [in Ukrainian].
7. Gotsa E.D. (2010) Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnya v ukrains'kykh karpats'kykh hovorakh [Names of food and kitchen utensils in Ukrainian Carpathian dialects]: monohrafiya / vidp. red. I.V. Sabadosh. Uzhhorod: Grazhda. 356 s. [in Ukrainian].
8. Dzendzelivs'kyi Yo.O. (1958) Linhvistychnyi atlas ukrayins'kykh narodnykh hovoriv Zakarpats'koi oblasti URSS [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR: Leksyka]. Ch. I. Uzhhorod [in Ukrainian].
9. Dzendzelivs'kyi Yo.O. (1960) Linhvistychnyi atlas ukrains'kykh narodnykh hovoriv Zakarpats'koi oblasti URSS [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR Leksyka]. Ch. II. Uzhhorod [in Ukrainian].
10. Dzendzelivs'kyi Yo.O. (1993) Linhvistychnyi atlas ukrayins'kykh narodnykh hovoriv Zakarpats'koi oblasti Ukrayiny [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region of Ukraine: Leksyka]. Ch. III. Uzhhorod [in Ukrainian].
11. Dems'kyi M.T. (2004) Paremiolohiya [Paremiology]. Ukrains'ka mova. Entsyklopediya. Kyiv: «Ukrains'ka entsyklopediya» im. M. Bazhana. S. 460. [in Ukrainian].
12. Koloyiz Zh.V., Malyuha N.M., Sharmanova N.M. (2014) Ukrains'ka paremiolohiya [Ukrainian paremiology]: navchal'nyi posibnyk; za red. Zh.V. Koloiz. Kryvyi Rih: KPI DVNZ «KNU». 349 s. [in Ukrainian].
13. Kosmeda T.A., Osypova T.F. (2010) Komunikatyvnyi kodeks ukraintsiv u paremiakh: tлумachnyi slovnyk novoho typu [Communicative code of Ukrainians in paremias: an explanatory dictionary of a new type]. Drohobych: Kolo. 272 s. [in Ukrainian].
14. Slovnyk ukrains'koi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka. T. I–XI [in Ukrainian].
15. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskyy, pragmaticheskyy i lingvokul'turologicheskyy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]: monografiya. Moskva: Shkola. Yazyki russkoy kul'tury. 288 s. [in Russian].
16. Ukrayins'ki pryslivya ta prykazky (1984) [Ukrainian proverbs and sayings]. uporyad. S.V. Myshanycha ta M.M. Pazyaka. Kyiv: Dnipro. 389 s. [in Ukrainian].

NAMES OF FOOD, DRINKS AND KITCHEN UTENSILS IN THE STRUCTURE OF TRANSCARPATHIAN PAREMIAS: LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS (based on the material of Yo. Dzendzelivsky's "Linguistic Atlas")

Abstract. Linguo-cultural and ethnopsychological studies of set expressions are among the urgent tasks in the field of modern phraseology. Dialect phraseology is one of the important issues of Ukrainian linguistics, being compared to other structural levels holds more information about traditional spiritual and material culture of the people.

The food and nutrition of Ukrainians were mainly the object of ethnographic research carried out by V. Borysenko, O. Kravets, O. Kuvenyova, L. Artyukh and others. Dialect names of food and kitchen utensils were analyzed by such linguists Z. Ganudel, G. Veshtart, E. Turchyn, N. Zahnitko, E. Gotsa, M. Voloshinova, L. Boris, V. Riznyk, O. Oskirko and others. However, fewer works are devoted to the names of food and kitchen utensils being the components of Ukrainian paremias. This fact determines the relevance of the study.

The purpose of the article is linguistic and cultural analysis of the names of food and kitchen utensils in the structure of Transcarpathian paremias. The material of the study is represented by 100 paremias taken out from Yo. Dzendzelivsky's "Linguistic Atlas of Ukrainian Dialects of the Transcarpathian Region of the Ukrainian SSR (Ukraine)".

Food is an element not only of the material but also of the spiritual culture of the people. The names of traditional dishes can be named as one of the ethnocultural realities, and national originality and peculiarities of folk associations are revealed in the Ukrainian paremias. Transcarpathian paremias, in which the names of food, beverages and kitchen utensils are firmly established, are predominantly anthropocentric in nature and reflect a person's knowledge and perception of the world, the centuries of experience and interpersonal relationships with other family members and the society as a whole.

Most paremias with the components *bread, millet, buckwheat, honey, and horseradish* are available in the language of Ukrainians. Narrow-dialectal names (*tokan, ratota, dzer, zhentutsya, burkut, varishka, tandzhur, che y re y pan'a*) are a bright means of reproducing the local flavor in the structure of set expressions. The paremias under study are characterized by a high degree of variability and synonymy, the richness of ideographic characteristics, expression and emotionality.

Keywords: names of food, drinks, kitchen, phraseology, paremia, Yo. Dzendzelivsky.

© Гоца Е., 2021 р.

Ерика Гоца – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; erika.gotsa@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1440-9478>

Erika Gotsa – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; erika.gotsa@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1440-9478>

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПЕТРА МІДЯНКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'38Мідянка: 81'28

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).81–85

Грещук В. Діалектна лексика в поетичних текстах Петра Мідянки; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано діалектну лексику в поетичних текстах Петра Мідянки. Встановлено, що однією з характерних особливостей мови віршів поета є використання в ній лексичних діалектизмів. Водночас митець зовсім не послуговується фонетичними чи граматичними діалектними одиницями. Це зумовлено тим, що лексичні діалектизми мають більший семантико-естетичний заряд, ніж фонетичні чи граматичні діалектні явища. Крім того, комплексне використання в поетичних текстах різномірних діалектних одиниць призводить до суттєвого ускладнення сприймання тексту реципієнтами, які не знають діалекту. Прагнення автора не звукати коло читачів теж спонукало його до використання лише лексичних діалектизмів. Виявлені в поезіях Мідянки лексичні діалектизми репрезентують різноманітні тематичні та лексико-семантичні пласти лексики. Характерною особливістю мовостилю поета є ввітання в канву української літературної мови місцевих слів на позначення предметів побуту, зокрема назв одягу, його елементів та взуття, назв їжі, продуктів харчування та напоїв, назв хатнього начиння та предметів господарського призначення, назв будівель, споруд та їх елементів. Крім побутової діалектної лексики, в аналізованих текстах виявлено діалектні слова на позначення рослин, тварин, птахів, риб, найменування географічних об'єктів, включаючи водні, а також назви осіб за різними ознаками. Окремими лексичними діалектизмами представлена лісорозробна, лісосплавна, метеорологічна, музична лексика. Засвідчено також використання ознакової діалектної лексики – прикметників, дієслів, прислівників. У статті з'ясовано семантику кожного діалектизму, проілюстровано його вживання в поезії, звернено увагу на функції лексичних діалектизмів у художньому тексті, зокрема номінативно-пізнавальну, експресивну, забезпечення художньої переконливості та етнографічної достовірності, збагачення лексику літературної мови.

Ключові слова: поетичний текст, діалектизм, лексичний діалектизм, тематичні групи лексики, побутова лексика, П. Мідянка, художні функції діалектизмів.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. Поетичний феномен Петра Мідянки, одного з найяскравіших представників «вісімдесятників», лауреата найпрестижніших літературних премій України, в тому числі й Національної премії імені Тараса Шевченка, криється не в останню чергу в мові його поетичних творів. Мова художніх текстів поета – добірна українська літературна мова, пересипана неповторними діалектними лексичними перлинами з Мараморощини, краю, в якому народився, живе і працює митець. На цю особливість творчої манери, мовостилю Петра Мідянки вказують літературні критики, дослідники творчості поета. Віктор Неборак зауважив: «Беруся писати про поезію Петра Мідянки з усвідомленням, що для мене у ній аж занадто багато незрозумілих слів, невідомих мені імен, географічних назв, історичних подій... Поет і його видавці в окремих випадках намагалися полегшити таким читачам, як я, шлях до розуміння Мідяничиних віршів і додавали посторінкові примітки, як у книзі «Зелений фирес», або ж короткий словничок малозрозумілих та іншомовних слів і зворотів разом з покажчиком імен і топонімів, як у книзі «Дижма» <...> Він [читач] називає особливі слова Петра Миколайовича своєрідним терміном «мідянізмами», що свідчить про надзвичайно високу, художню оригінальність закарпатського поета» [Неборак 2014, с. 166]. А Ростислав Чопик звернув увагу на те, що «Мідяніці доводиться «українізувати» своє Закарпаття, апелюючи до соборницьких тем і пишучи такі літературною мовою, хоч і дещо інкрустованою місцевою колорито-екзотикою. Ча-

сом та інкрустація така щільна, що здається, ніби то – діалект. Ні – то здається. Щоби карпатороські андрії-ворхоли не розчинилися в енді-ворголах, їм потрібно нагадувати про їхнє українське коріння; а щоби слухали, не коментуючи «пророка у своїй вітчизні», мусить діяти магія тутешньої лексики... Утім, чого би то мусить? Та ж поет розкошує, кохаться в ній, отій срібній і рідній!» [Чопик 2016, с. 8–9] Сам Петро Мідянка підкреслював, що місцеві говірки є цілим пластом втраченого, позабутого, нерозпізаного чи й назавжди віджитого разом з тими речами, які відійшли в небуття.

Мета статті, завдання. Характерною особливістю мови поетичних текстів митця з погляду використання в ній діалектних одиниць є вживання винятково лексичних діалектизмів та ігнорування фонетичних чи граматичних регіоналізмів усупереч модним тенденціям у сучасній так званій літературі на діалектах послуговуватися різномірними діалектними формами. Це, очевидно, пов'язано з двома чинниками. Лексичні діалектизми як номінативні мовні одиниці мають більший семантико-естетичний заряд, ніж фонетичні чи граматичні діалектні явища. До того ж фонетико-граматичні діалектні форми разом із лексичними суттєво ускладнюють сприймання поетичного тексту реципієнтами, які не знають діалекту. Прагнення автора не втратити читача, не звукати коло зацікавлених теж спонукає до уникнення різномірних діалектизмів, крім лексичних. У цій статті ставимо за мету проаналізувати лексичні діалектизми в поетичних текстах Петра Мідянки, визначити, які тематичні та лекси-

ко-семантичні пласти лексики вони репрезентують, з'ясувати семантику кожного з них, проілюструвати використання діалектних слів у поетичних текстах, звернути увагу на їх художні функції.

У процесі аналізу лексичних діалектизмів у поетичних текстах Петра Мідянки застосовано **описовий метод**, а також прийоми **компонентного аналізу** для встановлення й характеристики семантики діалектних слів.

Виклад основного матеріалу. Перейдемо безпосередньо до характеристики лексичних діалектизмів, використаних П. Мідянкою у своїх поезіях¹. Вони репрезентують різноманітні тематичні та лексико-семантичні пласти лексики. Характерною особливістю мовостилю поета є вплітання в канву української літературної мови місцевих слів на позначення предметів побуту. Із назв одягу, його елементів та взуття засвідчено регіоналізми *анцуг* 'костюм, офіційний діловий одяг' – Стрії з Америки вернулися багаті, / Американтоші, ті мають випозір. / Їх чорні *анцути* та калапи крислаті (СП, 56); *сардак* 'верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками, зазвичай червоного кольору' – На пониззі річки волохатий буйвол / На *сардак* червоний наставляє роги... (СП, 14); *петець* 'свитка' – Почив у *петеці* смиренний Божий Раб / Під щебети вандрованого птаства (СП, 78); *гати* 'штани із домотканого конопляного чи лляного полотна або сукна' – Треба обмивати тіло небіжчика, / Вдягати домоткані *гати* з роїтами (КТ, 16); *драниці* 'зношений, понищений одяг' – Бо вже ніщо скрипки гучних весіль, / На плечах поношені *драниці* (СП, 9); *кошуля* 'сорочка' – Вишита *кошуля*. Ходить жінка, / В окулярах, з пасмом сивини (КЗ, 23); *калап* 'чорний капелюх з низьким круглим верхом і широкими полями, зігнутими вниз' – Американтоші, ті мають випозір. Їх чорні анцути та *калапи* крислаті (СП, 56); *фараметлики* 'вишивка чоловічої сорочки' – Запізно *фараметлики* на грудях, / Запізно "віндовс", майже що як мрець (КТ, 31); *топанки* 'туфлі, черевики' – Нема тих газд, пішли за Пасовиту. / Вже інші підпанки в *топанках* на стезі (СП, 56); *боканчі* 'чоботи, зимові черевики' – Мараморош. Фліш. І гайналі / У високих кованих *боканчах* / Натирали в танці мозолі (СП, 32).

Важливу частину побутової сфери відбивають найменування їжі, продуктів харчування та напоїв. Із таких діалектних назв у поетичних текстах митця поширені *брашно* 'страва, їжа', *кіфла* 'рогалик' – У нашій релігійній боротьбі / Хіба що руки піднесить до неба. / І їжмо *кіфли*, поки *брашно* й сік (СП, 24); *ріпка* 'картопля' – В бережок вмурована пивничка:

¹ Джерельною базою дослідження слугували видання: Карпати на трьох. Петро Мідянка, Назар Федорак, Василь Зеленчук. Брустури : Дискурсус, 2016 і Петро Мідянка. Срібний примаш (Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004), до якого увійшли вірші зі збірок «Поріг», «Фараметлики», «Осередок», «Зелений фирес» та «Трава господня». Скорочення СП означає назву збірки «Срібний примаш», а КТ – «Карпати на трьох». Цифри вказують на сторінку відповідного видання.

/ В ній нема мускату, ні шасли... / *Ріпка*, яблучка та слоївків поличка, / Що не раз од голоду спасли... (КТ, 36); *цвіта* 'рідка сметана', *сотуга* 'вершки' – Вкотре йдеш ти старовинним лугом: / І минаєш старовинний хрест... / *Цвіта* у купаннях і *сотуга*, / І нема в що замочити перст (КТ, 20); *солонина* 'сало', *бринза* 'спеціально приготовлений для зберігання й споживання посолений сир' – У бесагах цвіллю взялась *солонина*, / Ой гірка тутешня, на Банаті, *бринза*... (СП, 14); *бороцквца* 'абрикоси' – Горбата Ціля все ішла до нас: / Із *бороцквою* жовтою в тайстрині (КТ, 111); *лакитки* 'ласоці' – Містечкові бавляться гульвіси: / По дешиці винісши із гард – / *Лакитки* й розпусні копилиці (СП, 81); *шютемені* 'тістечка' – Цигани-бляхарі несли пекарський надібок, / перед святами / газдиня пекла *шютемені-тістечка* (СП, 60); *цукрик* 'цукерка' – Це далі будуть Кундера, і Хорхе, / І м'ятний *цукрик* почерез труну (КТ, 30); *мелатані* 'овочі, вкриті листям; кагати для овочів і фруктів' – Рудіє папороть осінніх *мелетань* / Рудіє верх Жабінець та Дениска (КТ, 40); *бороцкопалінка* 'персикова горілка' – Там персиків – рожева пелена, / *Бороцкопалінки* – мов піни на потоці (СП, 37).

Значну частину діалектної побутової лексики, використаної в Мідянчиних поетичних текстах, становлять назви хатнього начиння та предметів господарського призначення. Це *телета* 'дерев'яна посудина, бочівка' – Швидко-швидко повніться *телета* / Пожиточним плином восени (КТ, 25); *бербениця* 'діжечка, барило' – Літа лягли, не влігся в серці біль, / немов тяжкі дубові *бербениці* (СП, 9); *купаня* 'глекчик' – Цвіга у *купаннях* і *сотуга* (КТ, 20); *горнецок* 'горщик' – Удова сахтить і шепелявить: / "Айбо оберніть ми *горнецок*..." (КТ, 15); *слоїк* 'скляна банка' – Ріпка, яблучка та *слоївків* поличка, / Що не раз од голоду спасли... (КТ, 36); *ліжнюк* 'домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком' – Їм не стелили *ліжники* гуцульські, / Село молитву, й водку пізнає (СП, 67); *кантар* 'вуздечка' – Червоне лоша / З *кантарями-вуздечками* скаче новими (СП, 11); *луйтра* 'драбинка' – Знов по *луйтрі* тіла восходящі / І по межах снують їжачки (КТ, 26); *надібок* 'сукупність знарядь для певної роботи' – Цигани-бляхарі несли пекарський *надібок*, / перед святами (СП, 60); *лазиво* 'драбина' – І чом потік кривавий, люба весно, / Чом стільки *лазива* споряжено до хмар? (КТ, 14); *цайгер* 'годинник (наручний)' – Американтоші, ті мають випозір. / Їх чорні анцути та калапи крислаті, / Їх точні *цайгери*, їх гонор і манір. / Нема тих газд (СП, 56); *бріфтайшка* 'сумка для паперів' – Господи, вродилося каліка, / А *бріфтайшка* ще на ремінці (СП, 79); *бесаги* 'дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече, призначені для перенесення продуктів, інших речей' – У *бесагах* цвіллю взялась солонина (СП, 14); *балта* 'сокира' – Здається, вийде з *балтою* отець, / Зітне яличку, в гатях домотканих... (КТ, 32); *ровер* 'велосипед' – Лаштуймо *ровер*, місткість до бензини. / І скаже в краї перший чоловік: / Бравісимо! Всі русини із глини (СП, 24); *гіпермант* 'марганцівка', *тинта* 'чорнило' – І хто

прикраси носить на руках? Не мозолі, не травми з лісосіки, / Не перев'язані, закаляні бинти / і не розводи *гіперманту* й *тинти* (КТ, 24).

Із назв будівель, споруд та їх елементів художня мова поета фіксує діалектизми *хижа* 'хата' – Що несло вандрівця в полонини, / Коли з *хижі* не женуть і пса (КТ, 41); *гражда* 'житловий комплекс (будинок і господарські приміщення), обгороджені високим парканом' – Не посад і не *гражда*. Лиш кухня блакитна. / І крісло на кухні, і з віршів слова (СП, 77); *салашин* 'хата-літнівка чи зимарка в горах' – Ще білів новий дранковий дах / На *салашині* між куців ліщини (КТ, 109); *зимарка* 'хата на полонинах або сіножатах, де зимують пастухи' – І стріхи *зимарок* до неба звелися. / Любімо ці стійбища – наші вони! (СП, 11); *колиба* 'тимчасова будівля для лісорубів, пастухів, зроблена з дерев'яних колод' – Теменні полонинські ці звори, / Де на спадах цятками грає риба, / Де облаштована для пастухів *колиба* (КТ, 17); *обора* 'відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби' – Чия *обора* тулиться сліпа, / Ховаючи сумних стрільців з УПА? (СП, 61); *кошара* 'тимчасово загороджене місце для овець' – І тільки з неблизьких *кошар* / Чути блявання непоплеканих ягнят (КТ, 16); *під* 'горище' – І синички витінькують на гілці, / І необжитий чинуватий *під* (КТ, 31); *мештергеренда* 'центральный сволок' – Він входить у низеньку кучу, / Де можна головою зачепити *мештергеренду* (КТ, 16).

Мова поезії П. Мідянки засвідчує низку діалектних слів на позначення рослин, зокрема *цинторія* 'золототисячник' *джинджура* 'тирлич жовтий' – Вогником *цинторії* та *джинджура* / Віть пальмова – хатній декор, лоск (СП, 75); *ільм* 'в'яз', *невістулька* 'ромашка' – А зозулька йде під полонини / І кує ще, кукає мені. / Дзьобаючи *ільм*, *ільмову* бруньку, / Скоро розпов'ється і листок. / І покосять білу *невістульку* – в теметові проросла з кісток (КТ, 20); *бриндушка*, *бриндуша* 'шафран' – Я прийду, як *бриндушки* розквітнуть, / На лужанське гробище старе (СП, 76); І засміявся первоцвіт, *бриндуші* (КТ, 14); *иссон* 'синій звіробій' – В колі гір – долина-луговинка, / А на ній *иссопи* й полини (КТ, 23); *жереп* 'гірська карликова сосна' – З чаклунства смерек ми підем в криволісся, / В зелену повзучість сланкої сосни. / Відродження *жерепу*, юне пагіння! (СП, 11); *скоруха* 'горобина' – Кому належать *плай*, *толока* гола? / Засвічені *скоруха* і тополя (СП, 23); *псьога* 'біловус' – А нині там золотиста *псьога*, / А нині чуєш: поц та ідіот (КТ, 28); *зелер* 'селера' – І що у кошичку маленькому несе? / Добротну халу, *зелер*, корнішони... (КТ, 102); *афинник* 'місце, де ростуть чорниці' – Там *афинник*, потік тече на спід (КТ, 31); *костерева*, *дрясен* 'городні бур'яни' – *Костерева* й *дрясен* dorостають до неба (КТ, 18).

Трапляються й діалектні назви тварин, птахів, риб: *лилик* 'кажан', *мачка* 'кішка' – А то не мочанка і не потішна *мачка*, / Не сплячі *лилики* із угольських яскинь (СП, 82); *вивірка* 'білка' – Тільки крайка неба золота, / Тільки *вивірка* щось покає на гілці... (КТ, 22); *марга*, *маржина* 'худоба' – Ліс валили, полотно білили, / *Маргу* пасли газди й бідарі (СП, 32),

Се протягом століть / Цвів глух і оман, множилась *маржина* (СП, 37); *пирь* 'харіус' – Най *пирі* по росах збираються горами вранці (СП, 55); *неясить* 'сіра сова' – *Неясить* та, недобра й зловіща, / Пугукає з безсоння навмання (КТ, 37); *звірка* 'дрібна звірина' – У лісах не вислідити *звірку* (КТ, 22).

У мові поезії П. Мідянки добре заманіфестовані діалектні найменування географічних об'єктів, здебільше пов'язаних із гірським ландшафтом: *грунь* 'гора, вершина гори' – Так дивно усміхаєшся мені. / Видзвонює *маржинка* на *груні* (СП, 92), Вітер сніг із *грунів* поздував (КТ, 22); *звір* 'ущелина, міжгір'я' – Теменні полонинські ці *звори* (КТ, 17); *полонина* 'високогірне пасовище' – Рокли мешкаємо під *полониною* (СП, 6); *плай* 'гірська стежка, дорога' – А коні блискучі блукають *плайми!* (СП, 6); *чапаш*, *пішник* 'стежка' – Ця лука. На ній травичка жовта, / Слід гноївки і салаша. *Чапаш*. / Чорна ящірка із плямами, коксова (СП, 76); Рудувата змійка *пішника* / Вже прямує з гребеня в пониззя (КТ, 25); *присліп* 'частина гори', *обчина* 'вершина гори' – Змигнуть у галереї ролик, кліп / Про перевал, *обчину* і *присліп* (КТ, 97); *шпіц* 'вершина гори' – Прийшли поети, бо пішли опришки / На небеса, за сині *шпіци* гір (СП, 67); *берда* 'каменисте дно річки' – Гуде шипіт, / і монолітні *берда* / Так вправно перестрибує форель (КТ, 17); *перенизь* 'перевал, плавний перехід між вершинами гір' – Рудувата змійка *пішника* / Вже прямує з гребеня в пониззя, / На *перенизь*, далі на сідло (КТ, 25); *крайце* 'узлісся' – Погляд десь на *крайцу* завис (КТ, 25); *подинка* 'низина, рівна місцина в горах' – Тримається на малтері каміння. / Солодка яблінка на *подинці* одна (СП, 56).

Географічні водні об'єкти репрезентовано діалектизмами *чургут* 'джерело, маленький водоспад' – Нетоненька цівочка води, / Що стікає з *чургута* у спеку, / Тонізує ліпше ще, як лід (КТ, 23); *зворинка* 'маленька гірська річечка, потічок' – Та скапує вода у чорні лунки, / Підмочуючи триколір медунки / і наносну під *зворинкою* ринь (КТ, 100); *шпит* 'малий водоспад' – Гуде *шпит*, / і монолітні *берда* / Так вправно перестрибує форель (КТ, 17); *мочар* 'багно, драговина' – І бусли в *мочарах* збирають всяку дvezь (СП, 8); *виполоч* 'вимите водою місце' – Потрата в темені на мокрій *виполочі* / І довга-довга заполоч весни... (КТ, 37).

Низку лексичних діалектизмів у художній мові П. Мідянки становлять назви осіб за різними ознаками. Це найменування осіб за спорідненістю: *няньо* 'батько' – Мій *няньо* то давно вже перейшов: / Сибій на Олті та смереки впалі (КТ, 27); *стрий* 'дядько по батькові, брат батька' – В селі Дідоха довго не жила, / Бельгійські ниви *стрия* пропила (КТ, 108); *стрийна* 'тітка, дружина батькового брата' – Була в нас *стрийна* росла й молода (КТ, 108); *тета* 'тітка' – Ходила все в товстому сукмані / <...> Пашекувала на усю Луку, / Кляла *тетам*, *стриям*, усій родині (КТ, 112). Це також назви осіб за родом діяльності: *водас*, *гайтови* 'мисливець' – *Водас* долівський зустрів поета / з білим грибом на самім *груни* (КТ, 25), – Ми газдове / чи не газдове?

Рибарі чи не рибарі? / *Гайтови* чи не *гайтови*? (СП, 53); *катун* ‘вояк’ – Голодні *катуни* вишкрібують / Чорними нігтями (КТ, 15); *лещетар* ‘лижник’ – На вершинах вовчий бестірій... *Лещетар* з порожнім рюкзаком (КТ, 41); *вандрівець* ‘мандрівник’ – Що несло *вандрівця* в полонини, / Коли з хижі не женуть і пса (КТ, 41); *дзвонгораиш* ‘піаніст’ – Вже дойняло – це сало й малороси, / І грають нам чужі *дзвонгораиш* (КТ, 30); *береза* ‘очільник гурту колядників’ – Що *береза* нам колядував / Біля тої порти на узгірку (КТ, 22); *рибар* ‘риболов’, газда ‘господар’ – Ми газдове / чи не газдове? *Рибарі* чи не *рибарі*? (СП, 53); *байля*, *ворожіля* ‘жінка, яка лікує замовляннями; ворожка’ – Ходить жінка, вся дорідна в тілі. / Лиш чужі для неї серп, і гніт, / І оті *байлі* й *ворожілі* (КТ, 23); *мольфар* ‘чоловік, який володіє особливими знаннями про довколишній світ, може завдавати шкоди чи приносити користь людям; чаклун, ворожбит’ – А гупає вітер. *Мольфари*, гадаєш? / Не вийдуть із нетрів. Вони не страшні (СП, 77).

Трапляються діалектні назви осіб за віковими, якісними чи географічними ознаками, зокрема *легінь* ‘хлопець, юнак, парубок’ – Тепер лежить на дворищі в труні, / І хрестяться бувалі *легіні*, / Де тліє свічка в неглибокій лунці... (КТ, 110); *фатьови* ‘круті хлопці’ – *Фатьови* чи не *фатьови*??? / Чи: / “Вбери пня, / / Дай ’му ім’я, / То буде / З нього / ЧОЛОВІК...” (СП, 53); *камрат* ‘товариш’ – Бокор, пліт, по-галицьки – *дараба*, / Фарканів на ньому і *камрат* (СП, 22); *товт* ‘словак’ – Ватага *товтів* п’яних! / То просто капець! Зовсім не кінець (КТ, 32); *нямеш* ‘житель сіл Потисся’ – Це тут чубатий і смагливий *нямеш* / Тобі води напитися дав (СП, 5); *гайналь* ‘житель Карпат’ – Луг-на-Тисі. Ром на помаранчах. / Мараморош. Фліш. І *гайналі* (СП, 32).

Окремими діалектними назвами представлена лісорозробна й лісосплавна (*фирес* ‘лісопильня’ – Хтось перепродує старі урбарні буки, / Як починається білявиця-зима. / І їх везе не на зелений *фирес* (СП, 56); *бокор*, *дараба* ‘пліт, збитий із дерев’яних кругляків’ – В нижніх селах зупинявся пліт. / *Бокор*, по-галицьки – *дараба* (СП, 22)); метеорологічна (*фуфіль* ‘хуртовина’ – Там не вільно: ні в грозу, ні в *фуфіль* (КТ, 41); *серен* ‘наст, обледеніла кірка на поверхні снігу’ – *Серен* співучий і легкі сирени / У білих шатах. Пустка навкруги (СП, 12)); музична (*дримба* ‘щипковий музичний інструмент, який складається з афроподібної скоби та пружинки, що вібрує’ – Знов лука запущена й порожня, <...> Зарва з підбілом, і *дримба*, і роваш (РП, 76)) лексика.

У поетичній мові Мідянки вживаються поодинокі діалектні назви інших тематичних груп лексики, пор.: *хосен* ‘користь’ – Вона газдиня, знає, що до чого, / Як заощадити і ще звести *хосен* (КТ, 40); *бетлегем* ‘вертеп’ – Дожити б до Різдва, до *бетлегему* (СП, 42); *луфт* ‘повітря’ – Вчений чолові’яга / Вийде в гори – на *луфт*, на вгноєне вівіями поле (СП, 36); *януар* ‘січень’, *фєбруарій* ‘лютий’ – *Януар*, а потім *фєбруарій*. / Як століття, як схрон, закон (КТ, 41); *варош* ‘місто’ – Це історичний *варош*. Місто давнє (СП, 87) та ін.

Серед Мідянчиних лексичних діалектизмів поширені не лише назви предметів, осіб, абстрактних понять, а й ознакова лексика – прикметники, дієслова й прислівники, пор.: *фудульний* ‘гордовитий, пихатий’ – *Фудульний* Ужгород. / О Руська Крайна / Файна (СП, 25); *битливий* ‘тимчасово поселений, влаштований’ – Коли *битливі*, ярі буйволиці / знаходили притулок в болотах. / Душа батьків, твоя душа – в Потиссі (СП, 5); *файний* ‘гарний, вродливий’ – <...> кліпає одне дівчисько *файне* (КТ, 27); *гойний* ‘поважний’ – Газдиня *гойна*, мабуть, ще набожна. / Жорстко й владно закриває рот (СП, 82); *баршионовий* ‘вельветовий’ – Це нині лиш пожмакана бомага, / Як *баршинова* підкарпатська ніч (КТ, 38) та ін.; *бирувати* ‘мати силу, могли’ – Волієш не являтися на людях, / Та ще *бируєш* вийти на Ігрець (КТ, 31); *загайтувати* ‘загнати’ – Водас *загайтує* бідну звірку (КТ, 25); *рихтувати* ‘готувати, підготовляти’ – Тнім ялиці дужі, впайчини *рихтуймо*: / Вдосвіта почнеться каторжна робота (СП, 14); *газдувати* ‘господарювати’ – І вчишся *газдувати* без жінок (СП, 13); *гарувати* ‘тяжко працювати’ – Він *гарував*. Не відав, що голоден (СП, 16); *банувати* ‘сумувати, тужити’ – І мряка вогка до гірських корит / Усілась твердо, а душа *банує* (СП, 93); та ін.; *суньголов* ‘стрімголов’ – Як банальна пастирська картина: / Баранці – і пастир *суньголов* (СП, 79); у *кугутіх* ‘удосвіта, о порі третіх півнів’ – І раптом у перенизь долинає пронизливий гойк: / “Мигаль спочив у *кугутіх*” (КТ, 16) та ін.

Висновки. Таким чином, у мові поетичних текстів П. Мідянки виявлено чималий пласт діалектної лексики, яка репрезентує різні тематичні групи. Її використання є однією з найхарактерніших ознак ідіостилу поета. Як зауважив О. Горбач, покликаючись на праці І. Панькевича [Горбач 1997, с. 276], погуцульщення Марамарощини, краю, лексичною скарбницею якого щедро послуговується П. Мідянка, відбулося ще в XVII–XVIII ст., тому серед досліджуваної лексики чимало слів, властивих і гуцульським говіркам. Уведені в українську літературну мову лексичні діалектизми, завдяки своїй незвичності, новизні й неповторності, виконують важливі функції, зокрема номінативно-пізнавальну, експресивну, забезпечення художньої переконливості та етнографічної достовірності, збагачення лексикону літературної мови.

Мова поетичних текстів Петра Мідянки – це ще й потужна зброя в боротьбі з мовним сепаратизмом, який є особливо небезпечним на Закарпатті. Мовна практика поета засвідчує дбайливе, трепетне ставлення до діалектного слова як важливого чинника художнього текстотворення. В одному із своїх інтерв’ю він сказав: «Краще берегти ту нашу предківську спадщину й не витворювати з неї мікромови. Бо й говірка має бути природна й автентична» [Коломия сьогодні]. Це засторога тим літераторам, які намагаються використати діалект у ролі літературної мови, і надійний орієнтир для тих, які у своїй творчості хочуть використати силу й багатство місцевих говірок.

Література

1. Горбач О. Мармароська говірка села Поляни. *Олекса Горбач. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія.* Мюнхен. Фотопередрук. 1997. С. 276–323.
2. Неборак В. Петро Мідянка, угорос карпатороджений, або Ще раз про ідентичність. *Semper tiro: збірник на пошану професора Володимира Панченка / упоряд. В. П. Моренець, Київ: 2014. С. 166–171.*
3. Чопик Р. З літопису однієї трійці. *Карпати на трьох. Петро Мідянка, Назар Федорак, Василь Зеленчук.* Брустури: Дискурсус, 2016. С. 3–11.
4. Режим доступу: [https://Коломия сьогодні: Край, новини, тексти. 1.09.2019.](https://Коломия сьогодні: Край, новини, тексти. 1.09.2019)

References

1. Horbach O. (1997) Marmaros'ka hovirka sela Polyany [Marmara dialect of the village of Polyany]. *Oleksa Gorbach. Zibrani statti. VIII. Istoriya movy. Diyalektologiya. Leksykologiya.* Myunxen. Fotoperedruk. S. 276–323 [in Ukrainian].
2. Neborak V. (2014) Petro Midyanka, ugoros karpatorodzhenyi, abo Shhe raz pro identychnist' [Petro Midyanka, a Carpathian-born Finn, or Once again about identity]. *Semper tiro: zbirnyk na poshanu profesora Volodymyra Panchenka / uporyad. V.P. Morenets'.* Kyiv. S. 166–171 [in Ukrainian].
3. Chopyk R. (2016) Z litopysu odniyeyi trytsi [From the chronicle of one trinity]. *Karpaty na triokh. Petro Midianka, Nazar Fedorak, Vasyl' Zelenchuk.* Brustury: Dyskursus. S. 3–11 [in Ukrainian].
4. Rezhym dostupu: [https://Kolomyia siohodni: Kray, novyny, teksty \[Kolomyia today: Land, news, texts\]. 1.09.2019 \[in Ukrainian\].](https://Kolomyia siohodni: Kray, novyny, teksty [Kolomyia today: Land, news, texts]. 1.09.2019 [in Ukrainian].)

DIALECT VOCABULARY IN THE POETIC TEXTS OF PETRO MIDYANKA

Abstract. The article analyzes the dialect vocabulary in the poetic texts of Petro Midyanka. It is established that one of the characteristic features of the language of the poet's poems is the use of lexical dialectisms in it. At the same time, the artist does not use phonetic or grammatical dialect units at all. This is due to the fact that lexical dialectisms have a greater semantic and aesthetic charge than phonetic or grammatical dialect phenomena. In addition, the complex use of different levels of dialect units in poetic texts leads to the present complication of the perception of the text by recipients who do not know the dialect. The author's desire not to narrow the circle of readers also prompted him to use only lexical dialectisms. The lexical dialectisms found in Midyanka's poetry represent various thematic and lexical-semantic layers of vocabulary. A characteristic feature of the poet's style is the interweaving in the outline of the Ukrainian literary language of local words to denote household items, including names of clothing, its elements and footwear, names of food, food and beverages, names of household utensils and household items, names of buildings, structures and their elements. In addition to everyday dialect vocabulary, the analyzed texts revealed dialect words to denote plants, animals, birds, fish, names of geographical objects, including water, as well as the names of persons on various grounds. Separate lexical dialectisms represent logging, timber alloy, metrological, musical vocabulary. The use of sign dialect vocabulary - adjectives, verbs, adverbs - is also attested. The article clarifies the semantics of each dialectic, illustrates its use in poetry, draws attention to the functions performed by lexical dialectisms in the literary text, including nominative-cognitive, expressive, providing artistic persuasiveness and ethnographic authenticity, enrichment of the lexicon of literary language.

Keywords: poetic text, dialectism, lexical dialectism, thematic groups of vocabulary, household vocabulary, P. Midyanka, artistic functions of dialectisms.

© Грещук В., 2021 р.

Валентина Грещук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

Valentyna Greshchuk – Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of General and Germanic Linguistics, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5702-6824>

ЛІТЕРАТУРНО-ДІАЛЕКТНИЙ ДУАЛІЗМ НОВЕЛ В. СТЕФАНИКА

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'38 Стефанік

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).86–90

Грещук В. Літературно-діалектний дуалізм новел В. Стефаніка; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. У статті досліджено мову новел В. Стефаніка в аспекті співвідношення в ній діалектного й літературностандартного компонентів. Як відомо, у мовознавстві існує лінгвістична дискусія про мовний дуалізм Стефанікових художніх творів. Одні вчені вважають, що новели написані покутським діалектом, а інші стверджують, що вони написані літературною мовою з використанням у мові персонажів покутського діалекту. Думки вчених із цього питання здебільшого ґрунтуються на принагідних спостереженнях та на дослідницькій інтуїції, тому необхідний поглиблений аналіз текстів новел під зазначеним кутом зору, який урахував би стан розвитку української літературної мови в Галичині кін. XIX – поч. XX ст. та кількісний аналіз масиву авторської мови та мови персонажів. У результаті дослідження встановлено, що українська літературна мова на західноукраїнських землях зазначеного періоду розвивалась як варіант загальнонаціональної літературної мови із опертям на південно-західні говори, тому багато мовних форм на той час були нормативними і діалектними їх можна вважати хіба щодо норм сучасної української літературної мови. Кількісний аналіз співвідношення авторської мови та мови персонажів засвідчив, що в усьому масиві мови новел авторська мова становить 36,96%, а мова персонажів – 63,04%. У більшості новел мова персонажів значно переважає авторську мову. Із загальної кількості 54 проаналізованих новел лише в 15 текстах авторська мова кількісно переважає мову персонажів. В окремих новелах авторська мова взагалі відсутня, а в низці інших вона обмежена кількома рядками. Для подальшого аналізу авторської мови та мови персонажів новели з погляду наявності в них діалектних одиниць розглянуто текст новели «Стратився», де кількість рядків авторської мови майже дорівнює числу рядків мови персонажів, який унаочнив літературностандартну основу авторської мови та діалектне підґрунтя мови персонажів. Отже, поглиблений аналіз співвідношення авторської мови та мови персонажів В. Стефаніка з усією очевидністю засвідчив літературно-діалектний дуалізм художньої практики В. Стефаніка: новеліст свої художні твори писав тогочасною українською літературною мовою, а в мові персонажів послуговувався покутським діалектом.

Ключові слова: мова новел, В. Стефанік, авторська мова, мова персонажів, мовний дуалізм, західноукраїнський варіант української літературної мови, покутський діалект.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Новели В. Стефаніка з часу їх появи викликали лінгвістичну дискусію про те, чи написані вони літературною мовою, чи місцевим покутським діалектом [Грещук 2009, с. 287–293]. Думки дослідників щодо співвідношення в мові художніх текстів новеліста говіркового компонента та літературного стандарту потребують поглибленого аналізу авторської мови та мови персонажів творів письменника, оскільки всі попередні висновки щодо дуалізму мовної практики В. Стефаніка ґрунтувалися не стільки на аналізі конкретних мовних явищ, скільки на принагідних спостереженнях та на дослідницькій інтуїції, на загальних враженнях від спостереженого. Єдиним винятком тут можна назвати працю Б. Кобилянського [Кобилянський 1960], у якій учений детально проаналізував авторську мову чотирьох новел В. Стефаніка «Новина», «Камінний хрест», «Май» та «Кленові листки» щодо наявності в ній покутських діалектних форм, правда, без порівняння з мовою персонажів. Наслідком цих студій стало виявлення в авторській мові низки специфічнодіалектних, на думку дослідника, слів, зокрема в новелах «Новина» – 37, «Камінний хрест» – 90, «Май» – 40 і «Кленові листки» – 35, однак погодитися з такими числами не можна, бо в багатьох випадках, очевидно задля їх збільшення, до специфічнодіалектних віднесено слова, які навіть із погляду норм сучасної української літературної мови

належать до літературного стандарту, ввійшли до реєстрів сучасних українських словників, пор.: *лишень, упвідали, не палив у хаті, полежіла би, погадав, глядіти, гадати, аби, держалися, пайка, межі, пиятика, здогонили, попри, шпурне, стадо, поломилися, не обзивалася, насеред, чекав пса, аби кусав, три дні опісля, синів рій мух* тощо.

На підставі власного дослідження авторської мови зазначених новел та чотирьох новел Марка Черемшини Б. Кобилянський доходить висновку: «Проведений аналіз показує, що вживання значної кількості граматичних, лексичних і фонетичних діалектних елементів в авторській мові творів В. Стефаніка і М. Черемшини не можна заперечити. Правда, їх дещо менше, ніж у мові персонажів, але це зовсім не підтримує і не доводить твердження про загальнолітературну мову письменників» [Кобилянський 1960, с. 66].

Метою статті є обґрунтувати літературно-діалектний дуалізм мови новел Василя Стефаніка.

Для обґрунтування літературно-діалектного дуалізму мови новел Василя Стефаніка використано **описовий метод** та прийоми **текстологічного аналізу**.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалось, достовірну відповідь на питання про характер мови новел В. Стефаніка можна отримати, дослідивши особливості авторської мови у порівнянні з мовою персонажів, при цьому важливо мати на

увазі, по-перше, стан розвитку української літературної мови в Галичині кінця XIX – початку XX століття, по-друге, кількісне співвідношення масиви авторської мови та мови персонажів.

Аналізуючи мову новел В. Стефаніка з погляду співвідношення в ній говіркового, діалектного й нормативного, враховуємо закономірності формування і розвитку української літературної мови, її нормалізацію й кодифікацію. На час написання текстів Стефанікових новел українська літературна мова розвивалася у двох варіантах – східноукраїнському та західноукраїнському. Ще Л.А. Булаховський писав: «На західноукраїнських землях розвивалась з деяким запізненням порівняно із східноукраїнськими і літературна мова, народна в своїй основі. Ця літературна мова значною мірою ґрунтувалася на місцевих південно-західних діалектах. Хоч нею користувався, зрештою намагаючись зблизити її з «наддніпрянською», такий великий майстер художнього слова, як Іван Франко, вона не ставала, однак, до кінця унормованою, одноманітною тією мірою, якою цього вимагають становище й функції справжньої літературної» [Булаховський 1977, с. 33–34]. Отже, українська літературна мова галицького різновиду щойно формувалася, виявляючи тенденції до її наближення до тієї літературної мови, яка формувалася на Наддніпрянщині, але водночас зберігаючи певні особливості, оскільки ґрунтувалася на південно-західних говірках. Низка мовних рис, характерних для тогочасного західноукраїнського літературнонормативного стандарту, не відповідає вже теперішнім нормам сучасної української літературної норми. Діалектизми в мові новел В. Стефаніка необхідно аналізувати, беручи до уваги їх статус в умовах нормалізації західноукраїнського варіанта української літературної мови кінця XIX – поч. XX ст. Читання в мовних нормах, їх неусталеність засвідчують навіть тогочасні граматики української мови. Так, автори «Граматики української мови» для гімназій С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер як нормативні подають словотворчі суфікси для творення віддієслівних іменників без подвоєння приголосних: «Назви чинності, події, стану і їх добутоків» <...>: **-те:** *жите, прокляте...*; **-ене:** *визволене, сотворіне...*; **-анс:** *читане, писане...*» [Смаль-Стоцький 1914, с. 38].

Один із найкращих тогочасних граматистів В. Сімович у своїй «Граматиці української мови» писав: «Іменники на **-я (-є)**, поутворювані з прикметників, інших іменників та з дієслів <...> подвоюють перед тим **-я (-є)** шелестівку, якщо вона тільки одна. То так балакаємо й пишемо: *безвіддя (безвідде), Поділля, весілля, божевілля, насіння, подвір'я, колосся, клоччя (-є), життя* [Сімович 1920, с. 64]. Однак тут же в примітці зазначає: «У західноукраїнських говірках (на Поділлі, в західній Волині, в Галичині, на Буковині, на Закарпатті і т.д.) подвійна шелестівка стяглася вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й наддніпрянські українці нею балакають, і, здебільшого, всі письменники цієї частини нашої землі пишуть: *безвіде, Поділе, весіле, божевіле, насіне, подвіре, колосе, клоче, ріля,*

нічу, леш...» [Сімович 1920, с. 64].

Схожих труднощів кодифікації норм тогочасної української літературної мови чимало, норму часто розхитувала мовна практика, породжуючи варіативність використання мовних явищ у художній літературі.

Переконливість та обґрунтованість вимог щодо мови новел В. Стефаніка – написані вони літературною мовою з використанням покутського говору в мові персонажів чи є «літературою на діалектах» – повинна спиратися на ґрунтовний аналіз авторської мови та мови персонажів новел.

Кількісний аналіз співвідношення авторської мови та мови персонажів у розрізі всіх новел подано у зведеній таблиці¹.

Таблиця №1

Назва новели	Авторська мова	Мова персонажів
Кленові листки	80	186
Діти	12	36
Синя книжечка	15	46
Засідання	55	139
З міста йдучи	-	150
Засідання	55	139
Підпис	20	81
Лист	24	69
Святий вечір	27	91
У корчмі	25	55
Побожна	13	60
Виводили з села	39	22
Стратився	43	38
Лесева фамілія	33	47
Катруся	36	101
Майстер	13	91
Мамин синок	23	94
Янгол	19	63
Осінь	51	54
Шкода	27	33
Новина	49	25
Сама саміська	50	1
Лан	24	3
Вечірня година	23	73
Моє слово	-	80
Камінний хрест	158	188
Суд	64	136
Дорога	71	6
Скін	61	11
Давнина	94	71
Вістуни	63	26
Май	74	48
Палій	232	210
Похорон	23	24
Сон	33	16
Басараби	37	235
Озимина	24	32

¹ За вихідну одиницю аналізу взято рядок новели. Матеріалом вивчення слугувало останнє прижиттєве видання творів В. Стефаніка (Василь Стефанік. Твори. З дереваритами В. Касіяна і М. Бутовича. Львів, 1933), тексти якого є канонічними. Якщо в одному рядку поєднано авторську мову і мову персонажів, то він зараховувався і як рядок авторської мови, і їх рядок мови персонажів.

Отже, весь масив текстів новел містить 2292 рядки авторської мови та 3909 рядків мови персонажів, включаючи невластне пряму мову, що у відсотковому відношенні становить відповідно 36,96% та 63,04%. У більшості новел мова персонажів значно переважає авторську мову. Із загальної кількості 54 новел лише в 15 текстах авторська мова кількісно переважає мову персонажів.

В окремих новелах авторська мова взагалі відсутня. Так, у тексті новели «З міста йдучи», крім назв персонажів через їх позначення «перший», «другий», «третій», суцільна пряма мова. Суцільною прямою мовою є й текст новели «Мое слово». У новелах «Діточа пригода», «У нас все свято» авторська мова вичерпується трьома рядками. Отже, в текстах новел В. Стефаніка домінує мова персонажів. Авторська мова – це той абсолютний мінімум, без якого не може розгортатися сюжет.

Для подальшого аналізу авторської мови та мови новел із погляду наявності в них діалектних одиниць розглянемо текст новели «Стратився», в якому кількість рядків авторської мови майже до-

(продовження Таблиці №1)

Назва новели	Авторська мова	Мова персонажів
Злодій	54	174
Такий панок	56	100
Вона – земля	24	76
Марія	167	113
Діточа пригода	3	57
Пістунка	13	19
Сини	47	119
Воєнні шкоди	43	89
Morituri	22	80
Дід Гриць	7	108
Нитка	13	16
Давня мелодія	27	12
Роса	12	50
Мати	25	34
Дурні баби	26	44
Червоний вексель	97	2
Гріх	18	70
У нас все свято	3	106

рівнює числу рядків мови персонажів, навіть дещо перевищує його.

Авторська мова	Мова персонажів
<p>Коля летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав.</p> <p>Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали як дощ. Як раптовий падали, що нараз пуститься, тай незабавки уймається.</p> <p>Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу як молотом.</p> <p>А він міні вповідає:</p> <p>Одна велика сльоза покотилася долів лицем тай впала на тайстру.</p> <p>Притулив лице до шибки тай сльози по вікні спливали.</p> <p>Старий схлипав як мала дитина. Плач і коля відкидали сивою головою як гарбузом. Сльози плили як вода з нори.</p> <p>Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні багатом та багатом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.</p> <p>Коля бігла світами.</p> <p>Коля добігала до великого міста.</p> <p>Виходив із людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а між мурами дороги, а дорогами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у п'ятми потапало. дрожало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.</p> <p>Але світила пускали коріння у п'ятму і не падали.</p> <p>Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д' одному, світила сходилися всі до купи і грали барвою як веселка. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився, тай взявся молити.</p> <p>Поліцай надійшов тай справив до касарні.</p> <p>Вояк пішов дальше вартувати. Мужик лежав на вулиці тай стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею в долину. Ноги делькотіли як підвіяні і шпоталися.</p> <p>У трупарні на великій білій плиті лежав Миколай. Гарне волосся плавало у крові. Вершок голови відпав як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пероли та позшивали.</p> <p>Тато припав на коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.</p> <p>Потім підніс трупа, обіймив за шию тай питався, як коли би радився.</p> <p>Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голову, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.</p> <p>Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студений, мармуровій плиті та гейби усміхався до свого тата.</p>	<p>— Та ще снів ми си недавно. Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи! Тут-тут утопит си. «Миколайку, синку, — дес я ему кажу — а ти-ж тут шо дієш?»</p> <p>«Ой, дьидю, не годен я у воську вібути».</p> <p>«Кажу я ему: терпи та навуки бери си та чисто коло себе ходи. Тай аді, вже навчив си...»</p> <p>— Іду до него та знаю, шо вже 'го не застану. Але ци буде до кого вернути си? Бігла за мнов полем, кєравими сльозами просила, аби ї взяти. Ноги ї посиніли від снігу, верещила як несповна розуму. Але-м нагнав коні тай прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає... Було стару взяти. А нам же тепер чоґо траба? Най гроші йдуг, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошис та підемо просючі межі люди у то місто, шо Миколаєва могила у нім буде.</p> <p>— Ой, стара, тото-м дїждали си на сивий волос вінка! Тото, небоґо, дес беш головов у стїни, тото до Бога ридаш!</p> <p>— Набезпешно вже ї не застану. Коби ще мене спрїтали разом з Миколов у могилу. Най би-м' гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі сторони, але най бих укупі були! Де-ж він сам буде в чужі чужиници!</p> <p>— А шкода, шо-с був уріс як дуб. Бувало, шо озме в руки, тай горит му у тих руках. Було одну втїти ще малому...</p> <p>— Ой, Миколайку, кобих тїи хоть умерлого видів. Вже і міні, синку, тут буде аміні!</p> <p>— Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю сьвітій... — тай бився в груди.</p> <p>— Пане вояк, а то тутечка умер Миколай Чорний?</p> <p>— Він повівся у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Йдїть тією вулицею в долину, а там хтось вам покаже.</p> <p>— Синку, синку, тай ти стратив си!... Скажи міні, синку, шо тебе у грїб загнало? Нашо ти душу стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.</p> <p>— Ой, дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов...</p> <p>— Скажи-ж міні, кілько служеб наймати, кілько на бідні роздати, аби тобі Бог грїха не писав?..</p>

В авторській мові засвідчено низку форм, які не передбачені нормами сучасної літературної української мови. До таких належать передовсім слова *колія* зі значенням ‘поїзд’, *тайстра* ‘торба, яку носять через плече’, *світило* ‘освітлювальний ліхтар’, *касарня* ‘казарма’ *делькотіти* ‘третіти’, *вандрувати* ‘мандрувати’, *шпотатися* ‘шпортатися’, однак всі вони були нормативними в західноукраїнському варіанті літературної мови, засвідчені тогочасними словниками, вживалися в художніх текстах інших письменників. Так, словник Є. Желехівського і С. Недільського [Желехівський 1982] фіксує із зазначеною семантикою лексеми *колія*, *тайстра*, *світило*, *касарня*, *вандрувати*, *шпотатися*. Характерно, що ці слова подає й словник української мови за редакцією Б. Грінченка [Грінченко 1997], правда, *колія* та *світило* мають дещо інші значення. Ці слова використовували в художніх творах й інші західноукраїнські письменники, наприклад, у Ю. Федьковича слово *касарня* вжито 15 разів, *тайстра* – один раз [Федькович 2004]. Такими словами в усному мовленні часто послуговувалась тогочасна українськомовна інтелігенція. Отже, аналізовані слова на час написання новел були літературнонормативними, а діалектними їх можна вважати хіба що з позицій норм сучасної української літературної мови.

Трапляються в авторській мові й поодинокі фонетико-правописні й граматичні діалектизми, зокрема *міні*, *тай*, *потапало*, *дрожало*, *один д'одному*, *гейби*. Вони зумовлені здебільшого недостатньою унормованістю правописних норм.

За винятком відзначених особливостей, весь масив авторської мови новел репрезентує чисту українську літературну мову, отже, немає ніяких підстав стверджувати, що в авторській мові В. Стефанік послуговувався покутським діалектом.

З іншого боку, мова персонажів новел засвідчує послідовне, цілеспрямоване, системне використання різнорівневих покутських діалектних мовних одиниць, власне це є естетично наснажені, видобуті художнім баченням і мисленням з глибин покутського говору неперевірені зразки діалогічного чи монологічного мовлення. Покутський говір мови персонажів новел засвідчує передовсім низку фонетичних рис, зокрема перехід голосного **а** після м'яких приголосних в **и** (*взьити*, *спрьитали*, *верецьила*, *втьити*), звука **е** в ненаголошеній позиції у **і** (*вісіле*), стягнення подовжених приголосних в один звук (*вісіле*), рефлекс колишнього **р** в **ер** (*керниці*, *кервавами*), обниження артикуляції **е** у сполученні з **р** до **а** (*траба*), диспалаталізація кінцевих **с** (*дес*), брак протетичного **в** (*озме*) та поява епентичного **в** (*науки*). Близькі до них фонетико-правописні діалектні ознаки на зразок *міні*, *світій*, *тай*.

Література

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. Київ: Наукова думка, 1977. 632 с.
2. Грещук В. Лінгвістичне стефанікознавство: здобутки і перспективи. Василь Грещук. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 286–304.
3. Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. Т. I (А-О). Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1982. 794 с.

Покутські граматичні риси в мові персонажів новел виявляються в діалектних відмінкових формах іменних частин мови (*головов*, *з мамов*, *мнов*, *у такі подерті кожушині*, *на чужі стороні*, *у нім, людем*), в енклітичних формах займенників *го*, *му*, *ми*, *тьи*, *ї*, у модифікованих формах колишнього перфекта (*але-м нагнав коні*, *шо-с був уріс*), у формах дієслів умовного способу (*най бих укупі були*, *най би-м гнили разом*, *кобих тьи хоть умерлою видів*), у стверділому **т** у закінченнях дієслівних форм 3-ої особи множини теперішнього часу (*йдут*), у дистантному стосовно дієслова вживанні частки *си* (*снів ми си*, *стратив си*).

Покутську діалектну основу мови персонажів новел підтверджують і лексичні діалектизми *двидьо* ‘батько’, *восько* ‘військо’, *поратунок* ‘спасіння’, *вповідати* ‘казати, розказувати’, *вібути* ‘витримати, продовжувати існувати’, *прімкнути* ‘швидко поїхати’, *урости* ‘вирости’, *тутечка* ‘тут’, *най* ‘нехай’, *тут-тут* ‘ледве-ледве’, *аді* ‘бач’.

Висновки. Таким чином, поглиблений порівняльний аналіз авторської мови та мови персонажів новел дає підстави для висновку про те, що В. Стефанік писав свої новели тогочасною українською літературною мовою в її західноукраїнському різновиді, але в уста персонажів укладав високохудожньо опрацьовані, літературно-естетично відшліфовані зразки покутських говірок ареалу родинного села Стецева та навколишніх сіл. Помилкова думка про те, що новеліст писав свої твори покутським діалектом ґрунтується на таких чинниках: 1) нерозрізнення авторської мови й мови персонажів; 2) неврахування двоваріантності розвитку української літературної мови. Дослідники мови новел В. Стефаніка у своєму аналізі не враховували суттєві відмінності в авторській мові і в мові персонажів. Значне переважання мови персонажів над авторською мовою, випадки невикористання авторської мови в окремих новелах або зведення її до кількох рядків у багатьох текстах породжувало ілюзію того, що новели написані покутським діалектом. Ця ілюзорність підсилювалась використанням в авторській мові деяких мовних форм, які можна розглядати діалектними з погляду норм сучасної української мови, але які водночас були нормативними для тогочасного етапу розвитку української літературної мови на західноукраїнських землях. Однак навіть із урахуванням небагатьох мовних форм, зумовлених особливостями розвитку західноукраїнського варіанта української літературної мови та неусталеністю його нормалізації, зіставлення авторської мови та мови персонажів новел із усією очевидністю засвідчив літературно-діалектний дуалізм художньої практики В. Стефаніка: новеліст свої художні твори писав тогочасною українською літературною мовою, а в мові персонажів послуговувався покутським діалектом.

4. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова. Київ: Учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1960. 276 с.
5. Сімович В. Граматика української мови. Друге видання з одмінами й додатками. Київ-Ляйпціг: Українська накладня. Коломия – Winnipeg MAN, 1920. 584 с.
6. Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. I-IV. Київ 1907–1909. Репринтне видання. Київ: Вид-во «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова», 1997.
7. Смалъ-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української мови. Третє перероблене видання. Відень, 1914. 202 с.
8. Юрій Федькович: Словопоказчик мови творів письменника. Чернівці: Місто, 2004. 184 с.

References

1. Bulakhovs'kyi L.A. (1977) Vybrani pratsi v p'yaty tomakh [Selected works in five volumes]. T. 2. Ukrayins'ka mova. Kyiv: Naukova dumka. 632 s. [in Ukrainian].
2. Greshhuk V. (2009) Lingvistychnе stefanykoznavstvo: zdotutky i perspektyvy [Linguistic Stefanology: achievements and prospects]. Vasyl' Greshhuk. Studii z ukrains'koho movoznavstva: Vybrani pratsi. Ivano-Frankivs'k: Misto NV. S. 286–304 [in Ukrainian].
3. Zhelekhovs'kyi Ye., Nedil's'kyi S. (1982) Malorusko-nimetskyi slovar [Malorussian-German dictionary]. T. I (A-O). Fotoperedruk z pislyaslovom Oleksy Horbacha. Miunkhen. 794 s. [in Ukrainian].
4. Kobylans'kyi B.V. (1960) Dialekt i literaturna mova [Dialect and literary language]. Kyiv: Uchbovo-pedahohichne vydavnyctvo «Radyans'ka shkola». 276 s. [in Ukrainian].
5. Simovych V. (1920) Hramatyka ukrains'koi movy [Grammar of the Ukrainian language]. Druhe vydannia z odminamy i dodatkamy. Kyiv-Liaiptsig: Ukrains'ka nakladnya. Kolomyya – Winnipeg MAN. 584 s. [in Ukrainian].
6. Slovar' ukrains'koi movy [Dictionary of the Ukrainian language] (1997) / Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu B. Hrinchenko. I-IV. Kyiv 1907–1909. Repryntne vydannia. Kyiv: Vyd-vo «Dovira» – UNVCz «Ridna mova» [in Ukrainian].
7. Smal'-Stots'kyi S., Gartner F. (1914) Hramatyka ukrains'koi movy [Grammar of the Ukrainian language]. Tretie pereroblene vydannia. Viden'. 202 s. [in Ukrainian].
8. Yuriy Fed'kovych: Slovopokazhchyk movy tvoriv pys'mennyka [Yuriy Fed'kovych: Word-indexer of the language of the writer's works] (2004). Chernivtsi: Misto. 184 s. [in Ukrainian].

LITERARY-DIALECTAL DUALISM OF V. STEFANYK'S NOVELS

Abstract. The article investigates the language of V. Stefanyk's novels in terms of the ratio of dialectal and literary standard components in it. There is a known linguistic discussion of the linguistic dualism of Stefanyk's works. Some scholars believe that the novels were written in the Pokuttia dialect, while others claim that they were written in literary language using the Pokuttia dialect in the character's language. The opinions of scholars on this issue are mostly based on occasional observations and research intuition, therefore, an in-depth analysis of the texts of novels from the specified point of view is necessary, which would consider the state of development of the Ukrainian literary language in Galicia of the end of 19th – early 20th century and quantitative analysis of the array of author's language and the characters' language. The study found that the Ukrainian literary language in the western lands of this period developed as a variant of the national literary language based on southwestern dialects, so many language forms at that time were normative and they can be considered dialectal only in relation to the modern Ukrainian literary language. Quantitative analysis of the relationship between the author's language and the characters' language showed that in the whole array of the novel texts, the author's language is 36.96%, and the language of the characters – 63.04%. In most novels, the language of the characters significantly exceeds the author's language. Out of the total number of 54 analyzed novels, only in 15 texts the author's language outnumbered the language of the characters. In some novels the author's language is absent, and in several others, it is limited to a few lines. For further analysis of the author's language and the language of the novel's characters from the point of view of their dialectal units, we consider the text of the novel “Stratyvsia” (“Hanged”), where the number of lines of the author's language is almost equal to the number of lines of the character's language, which illustrated the literary standard basis of the author's language and the dialectal basis of the characters' language. Thus, an in-depth analysis of the relationship between the author's language and the language of V. Stefanyk's characters clearly testified to the literary-dialectal dualism of V. Stefanyk's artistic practice: the novelist wrote his works in the Ukrainian literary language of that time, and in the characters' language he was using the Pokuttia dialect.

Keywords: language of novels, V. Stefanyk, author's language, characters' language, linguistic dualism, western Ukrainian version of Ukrainian literary language, Pokuttia dialect.

© Грещук В., 2021 р.

Василь Грещук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

Vasyl Greshchuk – Doctor of Philology, Professor, Head of Ukrainian Language Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine; ukrinst.pu.if@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7011-3911>

ВЗАЄМОДІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ І ДІАЛЕКТНОЇ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЛІЛІНГВАЛЬНОМУ АРЕАЛІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.
Випуск 2 (46)
УДК 811.161.2'282.2

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).91-97

Делюсто М., Леусенко А. Взаємодія літературної і діалектної форм української мови в полілінгвальному ареалі; кількість бібліографічних джерел – 15; мова українська.

Анотація. Актуальність розвідки обумовлена потребою поглибленого дослідження широкого переліку явищ взаємовпливу, взаємодії, взаємозв'язків різних форм української національної мови в аспекті мовного контактування. Надзвичайно цікавими та вдалим лабораторіями для таких експериментів вважають мультилінгвальні континууми, зокрема, у статті спостереження здійснено над поліетнічним, полікультурним, полімовним, полідіалектним середовищем межиріччя Дністра і Дунаю (південь Одеської обл. України).

У статті автори висвітлюють дискусійні питання кореляції літературної форми мови та українських діалектів у вітчизняному мовознавстві; окреслюють роль діалектів у формуванні літературного стандарту української мови; розкривають проблеми взаємовпливів літературної і діалектної форм української національної мови на сучасному етапі її розвитку; характеризують евристичний потенціал ареалу межиріччя Дністра і Дунаю для вивчення взаємовпливу літературного та діалектного різновидів української мови.

Окрему увагу зосереджено на питанні моделювання впливів полілінгвального середовища на мовні навички використання державної мови діалектоносцями з українською та іншою рідною мовою, на культурі та особливостях їхньої мовної поведінки. Порушено й проблему характеру взаємодії літературного стандарту і діалекту в різних за генетичними і динамічними характеристиками (мішаних і моногенних, стійких і редукованих, основної і новішої формації) говірках ареалу Південної Бессарабії.

У результаті проведеного дослідження автори доходять висновків, що взаємозв'язок літературної мови і діалектів, який на перший погляд видається самоочевидним і нескладним, насправді є фундаментальним і значущим питанням для лінгвістики. Багаторічні спостереження та науковий аналіз різновекторної взаємодії різних ідіомів, різних форм національних мов у мультилінгвальному середовищі межиріччя Дністра і Дунаю, відкриває всю складність цієї проблеми, а також допомагає виявити помилки традиційних підходів до розв'язання подібних питань у мовознавчій науці (діалектології, ортології, соціолінгвістиці, лінгводидактиці). Останні стають на заваді розкриттю й розумінню, а передусім доведенню до широкого загалу реальної конфігурації взаємозв'язку і взаємодії двох основних форм національної мови – літературної та діалектної.

Ключові слова: літературна мова, діалект, взаємодія, полілінгвальний ареал, українська мова.

Постановка проблеми. Вивчення багатоаспектних явищ взаємодії літературної мови і територіальних діалектів становить важливу проблему сучасного мовознавства. П.Ю. Гриценко відзначив: «Репертуар явищ, виразність, функціональна диференційованість літературної мови беруть свій початок у багатстві й різноманітності мови діалектної, її властивості стилістично й ареально варіюватися. Усвідомлення тісного генетичного і функціонального зв'язку і взаємозумовленості цих двох ідіомів здатне відкрити багато нового» [Гриценко 1993, с. 284]. На особливу увагу заслуговує взаємодія літературного і діалектного різновидів української мови.

Аналіз досліджень. Наразі найважливішими дослідженнями в цій галузі є праці Б.В. Кобилянського [Кобилянський 1960], Ю.В. Шевельова [Shevelov 1966], Т.В. Назарової [Назарова 1977], І.Г. Матвіяса [Матвіяс 1990], Н.Й. Марчук [Марчук 1977], С.П. Бевзенка [Бевзенко 1972], Т.М. Возного [Возний 1977], А.М. Залеського [Залеський 1977], П.Ю. Гриценка [Гриценко 1993], А.О. Колесникова [Колесников 2020] та ін.

Не претендуючи на розв'язання всього комплексу питань взаємодії української літературної

мови і територіальних діалектів, маємо на меті висвітлити окремі сторони цієї проблеми і привернути увагу дослідників до потреби поглибленого її вивчення.

Зокрема, завданням статті є проаналізувати явища взаємодії різних форм української національної мови в аспекті мовних контактів ідіомів на прикладі їхніх проявів як діалектної форми і літературного стандарту в різних етнічних групах її носіїв мультилінгвального ареалу межиріччя Дністра і Дунаю.

Джерелами дослідження стали записи мовлення носіїв українських говірок ареалу межиріччя Дністра і Дунаю з діалектного фонофонду кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету 2010-2020 рр., анкети учнів закладів середньої освіти регіону з самооцінкою національної, мовної ідентичності, рівня знань рідної / державної мов, власного говіркового мовлення, характеру мовної поведінки.

Методи та методика дослідження визначає комплекс соціолінгвістичних і діалектологічних дослідницьких процедур. Спочатку було задіяне спостереження (напр., над рівнем знань державної мови в представників різних етнічних і мовних груп

бессарабців, а також самостереження), соціолінгвістичне анкетування учнів шкіл регіону. Також під час збору матеріалу було застосовано експедиційний метод. Під час узагальнення матеріалу було використано описовий та зіставний методи.

Виклад основного матеріалу. Поза сумнівами, національна українська мова знаходить вияв у різних своїх формах, що утворюють певну ієрархію. З позицій онтології мови, вершинними ієрархічними формами (різновидами) її, що виділяються на першому рівні членування, є діалектна форма і літературний стандарт. Діалекти зі свого боку поділяються на територіальні і соціальні. З погляду відповідності визначення мови як комунікативної системи саме територіальні діалекти в такому своєму прояві, як говірки, відповідають зазначеній їй дефініції. Пор. визначення говірки в енциклопедії «Українська мова» П.Ю. Гриценком, що це найменша одиниця діалектного членування, реальна комунікативна система, за допомогою якої спілкуються мешканці одного, рідше – двох населених пунктів, принципово рівнозначна мові [Українська мова 2007, с. 567]. Ця «рівнозначність мові» полягає насамперед у тому, що саме говірка є мовою як засобом спілкування, саме її одиниці підлягають безпосередньому спостереженню, фіксації, інвентаризації, опису.

На рівні гносеології як мова проявляє себе насамперед говірка, саме вона безпосередньо демонструє комунікативні функції мови – вона є самодостатнім засобом спілкування членів мікросоціуму, які є водночас носіями інших мовних проявів. Кожен носій говірки, як і національної мови загалом, є представником індивідуальної її реалізації – ідіолекту, а залежно від низки соціальних, біологічних чинників – соціального діалекту. Тобто говірка як реальна комунікативна система варіюється в ідіолектах мовців залежно від індивідуальних особливостей (проявляючи специфіку ідіолекту), а також соціальної специфіки (професійної, вікової, гендерної тощо). В останньому прояві реалізуються соціальні діалекти.

Другорядність соціального діалекту порівняно з територіальним полягає не лише в тому, що соціальний різновид мови наче накладається на її територіальний прояв, а й у тому, що соціальні діалекти мають особливості лише на лексичному рівні, натомість територіальні різновиди характеризують відмінності на всіх рівнях мовної структури.

Звісно ж, носії говірки можуть бути бі- та полілінгвами, характеризуватися диглосією. Тобто носій говірки може знати (і це знання теж може мати різний рівень) літературний стандарт чи не знати його, володіти іншою говіркою / діалектом (або й мовою) чи говірками / діалектами (або й мовами) чи ні. Знаючи не один ідіом, діалектоносії може порізному (залежно від умов комунікації) проявляти особливості свого діалекту, демонструвати різні моделі мовної поведінки, перемикаючи мовних кодів тощо.

У зв'язку з цим коректив потребують деякі положення традиційної лінгвістики. Наприклад,

склалася традиція визначати діалектну форму мови як винятково уснорозмовну, безписемну, так само й таку, що не диференційована за функційними стилями. Не викликає заперечень, що стильова диференціація, як і наявність в ідіому писемної форми, – відмінна характеристика саме літературного стандарту, проте не можна ототожнювати «літературність» мови з її «писемністю» (наявність писемності ще не означає появи в ідіому літературної форми), а також із стильовою диференціацією. Наприклад, діалектологи давно використовують учнівські зошити, зокрема твори учнів, як джерело для аналізу діалектних особливостей, визнаючи, таким чином, що діалект (хоч і не в чистому вигляді) проявляє себе і в писемній формі. Те ж саме можна сказати й про таке традиційне джерело діалектного матеріалу, як різноманітні офіційно-ділові папери, заяви, звернення, скарги селян тощо, використання яких свідчить про можливість стилістично диференційованого прояву діалектів.

Хоч у лінгвістиці давно розведені поняття «літературна мова» і «мова художньої літератури» (безумовно, поява та наявність художньої літератури національною мовою – один із найважливіших чинників формування та існування її літературного стандарту), диференціація цих проявів мови поглиблюється. Цьому сприяє поява й поширення такого напрямку літературної творчості, як «Художня література, написана діалектом». Якщо одні твори цього напрямку тримаються все ж значною мірою в руслі використання засобів літературного стандарту із накладанням великої кількості діалектних елементів (пор. «Солодка Даруся» Марії Матіос), що загалом, хоч і не такою мірою, було властиво класичній літературі, то інші (пор. Василь Шкурган «Кілько того світа», «Ади жию») пишуть із застосуванням лише діалекту, блокуючи орієнтацію на засоби літературної мови, подекуди свідомо їх уникаючи. Популяризація діалекту в таких творах – самодостатня мета авторів, а це означає, що діалект наразі може бути мовою художніх текстів. Отже, новими, тепер уже органічними формами прояву діалектів стають не лише усна форма мови, але й писемна, не лише розмовний стиль, а й офіційно-діловий та художній.

Ще одна нова важлива сфера прояву діалектного різновиду української мови – соціальні мережі. Створюються групи прихильників діалектів, мешканців сіл та вихідців з них на зразок «Я люблю Шевченкове», «Говірка нашого села», «Рідний Акмангит» (стара назва с. Білолісся), «Моя Матроска» тощо, де користувачі викладають матеріали з оцінкою діалектних особливостей своєї говірки, спогади, фото- і відеоматеріали, репрезентують дописи, насичені діалектними рисами, окремі – додають власні художні твори, вірші, написані з використанням діалектного мовлення (див. творчість південнобессарабської поетеси М.П. Слободенюк). Така сучасна реалізація діалектів підтверджує думку про набуття ними на новому етапі їхнього розвитку не лише писемної форми, а й форми художніх текстів.

Якщо говірка відзначається єдністю структури, є реальною комунікативною системою, то

всі інші форми мови характеризує різний ступінь узагальнення, тобто вони тією чи тією мірою є абстракціями. Якщо говорити про одиниці діалектного членування / мовно-територіальні різновиди, то однотипні говірки поєднують у групи говірок, ті зі свого боку – у діалекти чи говори, останні так само – у групи говорів, а групи говорів, на підставі спільності / відмінності діалектних рис, аналізу меж їхнього поширення, тобто аналізу ізоглос поєднують у наріччя. Але зауважимо, що ні наріччя, ні навіть група говірок не є реальними комунікативними системами, а результатами узагальнень говірок і вищих за них одиниць територіальної диференціації мови.

Ще більшою абстракцією, порівняно з мовно-територіальними утвореннями, більшими за говірку, характеризується загальнонародна мова і літературна форма мови. З одного боку, принцип виділення загальнонародної мови простий і зрозумілий – це мова певного народу (тут виявляється зв'язок структури мови із суспільною структурою її носіїв – зв'язок національної мови з етнічною, а діалектною – з субетнічною належністю мовців), але це не лінгвістичний критерій. Літературна форма мови ще більш розмита, невиразна, якщо брати за основу можливість спостереження функціонуючих мовних рис, натомість вона дуже чітко підлягає характеристичі на основі інвентаризації приписів (не опису) – норм літературної мови.

Не викликає заперечень, що літературна мова – не простий об'єкт для спостереження, оскільки ми не можемо знайти жодного мовця (небагато й текстів художньої літератури), який відповідав би всім вимогам літературного стандарту. Факт – помиляються всі, навіть нормувальники, поважні академіки, автори «сразкових» художніх текстів тощо. Так званих «носіїв літературної мови» відрізняє одне – надмірно висока оцінка важливості мовної норми, дуже сильне прагнення дотримуватися норм літературного стандарту, культури мови, високий ступінь вимогливості до себе (та до оточення) щодо правильності мовлення. Літературна мова, виходячи з цього, це певний ідеал. Але чи можна пізнати ідеал емпіричним шляхом, описати, зафіксувати його як реальність, що існує незалежно від нашої свідомості? Безсумнівно, його можна створити, змодельовати і тільки так, створивши перелік приписів, що відповідають ідеалу, описати. Таким чином, літературна мова як семіотична система існує у вигляді літературного стандарту, як зведення норм і правил, що іноді не мають нічого спільного з тим, що ми фіксуємо як засіб комунікації, бо ніхто не спілкується літературною мовою (а лише прагнуть нею говорити). Що ж тоді є засобом комунікації в межах етномовної спільності, окрім діалектної форми мови (говірки)? Гадаємо – це наддіалектна мовна форма, різною мірою наближена до стандарту, іноді (в окремих діалектах) дуже схожа на нього, але між стандартом і такою мовою як між семіотичними системами ніколи не стоїть знак рівності, адже вони мають різний набір одиниць і зв'язків між ними. Таку форму можна ототожнювати з розмовною мовою, але комунікативну функцію виконує й писемна форма

мови, іноді літературною мовою, проте чи можна називати літературною мовою мовлення, що рясніє помилками? Та й писемна комунікативна форма теж має відмінності від стандарту.

Цей стандарт, до якого тяжіє усна форма культурних у лінгвальному аспекті носіїв мови, має наддіалектний характер. Це не означає, що він віддається від діалектів, а навпаки – стандарт спирається на них. Він має об'єднувати всіх мовців, що відчують етномовну спільність, бути зрозумілим для них, а для цього мусить увібрати в себе всі інтегральні риси діалектів і відкинути ті мовні явища, які, навіть за наявності в діалектах, зближатимуть мову із спорідненими, особливо з тими, з боку яких мовці відчують загрозу – небезпеку поглинання. Наприклад, так сталося в українській мові з формами суперлатива прикметників із компонентом *самий*, що не ввійшли до літературної моделі, попри їх наявність (щоправда, більшою мірою не як основного засобу вираження відповідного граматичного значення) в усіх діалектах національної мови, тому що вони є основним засобом вияву цього значення в російській мові.

Аргументом на користь того, що єдиної літературної форми мови у звичному розумінні все ж немає, а існує лише літературний стандарт і певна наближена до цього стандарту комунікативна наддіалектна форма національної мови, яку використовує обмежена кількість людей, для яких норми стандарту мають високу суспільну, культурну цінність, є й розмитість меж між мовою (під якою найчастіше розуміють мову, що має літературну форму, а ще точніше – саме літературну форму мови у її завжди відмінній від стандарту комунікативній реалізації) і діалектом. Між цими ідіомами (а термін ідіом якраз і був уведений в лінгвістичні тексти у зв'язку з неможливістю в багатьох випадках диференціювати відзначені лінгвальні форми) немає власне мовних відмінностей. Наприклад, У. Вайнрайх жартома характеризує мову як діалект, у якого є армія і флот, завдяки яким він змушує вважати себе мовою (до речі, він же стверджує відсутність якихось суттєвих відмінностей між мовними і діалектними контактами) [Вахтин, Головка 2004, с. 43]. Звісно ж, для ідентифікації ідіому як мови, армії і флоту може не бути, але має бути народ, у якого повинно бути відчуття національно-мовної єдності, національно-мовної ідентичності. Мова, як і діалект, говірка тощо є мовними засобами суспільної ідентифікації і протиставлення «свій / чужий», і тут не останню роль відіграє й негативний прояв ідентичності – «чужий» означає «чужомовний». Відштовхування від «чужомовного» допомагає гуртуватися навколо «рідномовного». В атмосфері, де представника етнічної групи оточує рідна мова, рідна культура (не можна забувати, що мова, чи діалект, є важливим складником культури і засобом творення, формою існування і збереження більшості її проявів), він відчуває психологічний комфорт, почувається захищеним від загрозового «чужого».

Водночас виявами чужомовного можуть ставати навіть окремі мінімальні диференційні риси

ідіомів (інше наголошення окремих лексичних чи граматичних груп слів, інша вимова окремих звуків, навіть інша графіка). Відомо, що найбільше висміюють, кепкують, дразнять одне одного мешканці розташованих неподалік одне від одного контактних сіл, і зачіпкою для такого взаємного висміювання (а воно нерідко переростає й у відверті конфлікти, цькування, бійки; може ставати навіть «традицією» коли, наприклад, хлопці одного села зустрічаються в бійці з хлопцями з сусіднього населеного пункту) може стати найменша мовна чи етнокультурна риса. Модель прояву конфліктогенності відмінних рис контактних ідіомів, розвитку конфліктів на ґрунті поодиноких етномовних ознак зафіксована і в південнобессарабському ареалі – діалектні тексти засвідчують факти таких бійок між мешканцями, напр., с. Лиман (Золокари), які, розмовляючи українською, асоціюють себе з молдованами, і «козацького» с. Приморське (Шагани) Татарбунарського р-ну, між мешканцями с. Білолісся (Акмангит) Татарбунарського р-ну і с. Михайлівка Саратського р-ну тощо. Така ж ситуація розвитку соціальних взаємин з урахуванням мовних відмінностей представників суспільних груп переноситься й на стосунки субетнічних і етнічних груп.

Наприклад, відомо, що непрості взаємини склалися між загалом близькими в діалектному відношенні представниками таких субетнічних груп українців, як бойки та лемки. Появу таких відносин, що сформувалися значною мірою під впливом діалектних відмінностей, описує у праці «Про говір галицький лемків» 1902 року І. Г. Верхратський [Верхратський 1902, с. 1–2].

Конфліктність побудованих на відмінних мовних рисах контактних ідіомів відношень може бути різною, вона може зазнавати змін із плином часу – збільшуватися чи зменшуватися, скажімо, в Південній Бессарабії одні субетнічні групи спокійно сприймають «прозівки», використовують їх навіть як самоназви (напр., *райки* – мешканці с. Райлянка Саратського р-ну Одеської обл., *плахтуни* – мешканці с. Плахтіївка Саратського р-ну Одеської обл., а також такі групи, як *молдовани*, *козаки*, *хахли* тощо), інші – воліють приховувати, вважаючи їх образливими. Так, переважно соромляться своєї екзосубетнічної ідентифікації мешканці с. Ярославка Саратського р-ну Одеської обл., відомі як *пойдуни* (вихідці з Чернігівщини, первинно – за свідченнями В. П. Дроздовського [Дроздовський 1962] – їх так дразнили вихідці з Полтавщини), мешканці с. Стара Царичанка (раніше – Царичанка / на діалекті – *Ча|ричанка*) Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл., яких діалектоносії сусіднього с. Нова Царичанка (колись – с. Богородишне) дразнять *киргизами* (такий само екзоетнонім зафіксовано щодо мешканців с. Царичанка Татарбунарського р-ну Одеської обл., що є переселенцями із Старої Царичанки), а ті у відповідь обзивають їх (українськомовних мешканців Нової Царичанки) *молдованами*. Натомість в усьому південнобессарабському ареалі ще з середини минулого століття спостережено системну нівеляцію негативної оцінки етноніма

хахли (в більшості ареалів поширення українських діалектів сприйманого як образливий екзоетнонім), який південнобессарабські українці натомість використовують навіть як самоназву, не бачачи в ній нічого кривдного, пор. [Колесников 2015].

У світлі відзначеного стає зрозуміло, чому мови (їхнє буття, саме визнання чи невизнання їх) так часто стають заручниками політичних обставин. Тривале формування літературного стандарту, тривалий складний історичний розвиток, давнє формування писемної традиції ще не гарантують визнання ідіому як мови (пор. долю української мови, яку тривалий час у Російській імперії офіційно вважали малоруським діалектом). Натомість на це впливає наявність державності (у будь-якій формі), конфесійна належність, міжетнічні, міжконфесійні стосунки представників етнічних груп їхніх носіїв тощо. Без уваги до політичних чинників не можна збагнути долю і статус багатьох мов (чи діалектів, а напевно – ідіомів), відношень між ними, наприклад: румунського і молдовського, сербського і хорватського, чеського і словацького, гагаузького і турецького, українського і русинського та ін., як неможливо пояснити й зникнення впродовж порівняно невеликого історичного періоду багатьох мов народів Росії, індіанців Америки тощо.

Не останню роль для буття мови відіграє й етнічна самосвідомість мовців – те, з яким етносом вони себе співвідносять, перебиваючи силою своєї дії чинник мовних відмінностей ідіомів. У світлі цього стає зрозумілим, чому історично обґрунтована етнічна (як ендо-, так і екзо-) ідентифікація українців як руських (руснаків) на деяких етапах етномовного розвитку соціуму чинила певною мірою (викликаючи асоціацію з Росією, російською мовою) гальмівний вплив на нього, як і те, чому продовжують існувати і наразі проекти на бачвансько-сримській та закарпатській діалектній основі під назвою «русинська мова» як окремі від української мови стандарти. Завдяки зазначеному можна пояснити, чому строкаті українські діалекти карпатської групи, що суттєво відрізняються від літературного стандарту та багатьох інших діалектів (адже без підготовки, без знань діалектів, історії мови, та й навіть іноді з цими знаннями, важко зрозуміти діалектне мовлення, особливо у швидкому темпі, гуцула, закарпатця, лемка тощо) – безсумнівно українські – тому, що їхні носії однозначно вважають себе українцями, а відтак – носіями української мови.

Висновки. Зауважене дозволяє дійти висновків про те, що діалект недооцінений у мовній свідомості українців, у програмах української школи, вишу, зокрема й у програмах філологічних спеціальностей (не виняток і предметна спеціальність «Українська мова і література» спеціальності 014 Середня освіта). Недооцінений він не тільки з погляду своєї природи як живої розмовної форми загальнонародної мови, без якої національна мова не може існувати, і не лише з погляду історії мови – як історично первинна її форма, як джерело вивчення історії мови (уважаємо, слід більше

уваги приділяти поясненню учням ролі діалектів у формуванні літературного стандарту української мови), а й з погляду важливих культурноносної, етноідентифікаційної та державотворчої функцій, які він виконує і які ще не достатньо розкриті в працях лінгвістів.

Уважаємо, що формат статті не передбачає остаточного розв'язання всього спектру складних проблемних теоретичних питань мовознавства, поставлених у ній. Досі не визначеним залишається статус і підходи до вивчення таких лінгвальних проявів національної мови, як розмовна (не діалектна) мова, діалекти містечок і міст, суржик тощо. Ще потребують глибшого наукового пізнання і взаємовпливи літературної і діалектної форм національної мови на сучасному етапі розвитку української мови. Але погляд на проблематику взаємодії літературної і діалектної форм української мови крізь призму аналізу мовних і діалектних контактів у полілінгвальному наддунайському регіоні дозволив зробити ще кілька наукових узагальнень, важливих для діалектології, соціолінгвістики та лінгводидактики.

Стосовно останнього дійшли висновку, що в шкільній практиці при викладанні української мови в школах регіону під час формування знань літературного стандарту, по-перше, слід не протиставляти діалект літературній мові, не боротися з його виявами, а спиратися на нього як форму національної мови, доцільно, формуючи мовний код літературного стандарту, вчити дітей перемикаати мовні коди, тим паче, що практика такого перемикаання їм відома, по-друге, слід відмовитися від практики ототожнення говірки і суржика як шкідливої, навіть

загрозливої для престижу та й загалом існування діалектної форми національної мови в регіоні (південнобессарабських українських говірок) як опори знань і навичок літературної її форми.

Для діалектології мають значення такі висновки: дослідження підтверджує правильність класифікації говірок ареалу А.О. Колесникова, зокрема, щодо протиставлення говірок за генетичною ознакою і динамічним типом, а також за часом формування, оскільки, окрім наявних у них різних діалектних ознак, у цих типах говірок по-різному проявляється взаємодія літературної і діалектної форм мови [Колесников 2015; 2020]. Зокрема, в носіїв мішаних говірок основної формації більшою мірою порівняно з носіями моногенних говірок спостережена занижена оцінка свого мовлення з погляду престижності, а відтак ототожнення його (на рівні переконання) із суржигом, а також стирання етнічної самоідентифікації (*ми молдовани, ми хахли, ми суржик* тощо). Можна сказати, що в говірках мішаного типу взаємодія літературного стандарту і діалекту часто відбувається за деструктивним сценарієм, натомість у говірках моногенних поширена конструктивна модель взаємодії. На українські говірки ареалу новішої формації, а серед них – чимало редукованих говірок, що формуються за мішаним типом, літературний стандарт, за нашими спостереженнями, впливає сильніше (чимало респондентів з цих говірок є носіями такої розмовної форми української мови, яка дуже близька до літературного стандарту), натомість у говірках основної (старої) формації вплив літературного стандарту значно слабший.

Література

1. Бевзенко С.П. Діалектні й інтердіалектні з походження морфологічні явища в сучасній українській літературній мові. *Питання взаємодії літературної мови та діалектів*. Тези доповідей і повідомлень. Київ: Наукова думка, 1972. С. 88–90.
2. Вахтин Н.Б., Головкин Е.В. Социолінгвістика и социология языка. Санкт-Петербург: «Гуманитарная академия», 2004. 336 с.
3. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1902. Т. 5. 190 с.
4. Возний Т.М. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 108–120.
5. Гриценко П.Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. *Philologia slavica*. 1993. К 70-тию академика Н.И. Толстого. С. 284–294.
6. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратовського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... кандидата філол. наук : 661 / Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 1962. 473 с.
7. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 50–95.
8. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова: (східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). Київ: Радянська школа, 1960. 274 с.
9. Колесников А.О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: «СМІЛ», 2015. 676 с.
10. Колесников А. Парадигмологія української мови: теоретичні питання. Ізмаїл: ІРБІС, 2020. 224 с.
11. Марчук Н.Й. Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 144–165.
12. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. Київ: Наукова думка, 1990. 168 с.

13. Назарова Т.В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 31–49.
14. Українська мова. Енциклопедія. 3-є вид. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
15. Shevelov G.Y. Die ukrainische Schriftsprache 1798–1965: ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte. Wiesbaden: Harrassowitz, 1966. 177 p.

References

1. Bevzenko S.P. (1972) Dialektni y interdialektni z pokhodzhennia morfolohichni yavyscha v suchasniy ukrainskiy literaturniy movi [Dialect and Interdialect Morphological Phenomena in Modern Ukrainian Language]. *Pytannia vzaiemodii literaturnoi movy ta dialektiv*. Kyiv. S. 88–90 [in Ukrainian].
2. Vahtin N.B., Golovko E.V. (2004) Sociolinguistika i sociologiya yazyka [Sociolinguistics and Sociology of Language]. Sankt-Peterburg: Gumanitarnaya akademiya. 336 s. [in Russian].
3. Verkhratskiy I. (1902) Pro hovir halytskykh lemkiiv [About Dialect of the Lemko People from Galychyna]. *Zbirnyk filolohichnoi sektiiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. №5. 190 s. [in Ukrainian].
4. Voznyi T.M. (1977) Vzaiemodii ukrainskoi literaturnoi movy i terytorialnykh dialektiv u diieslivnomu slovotvori [Interaction of the Ukrainian Literary Language and Territorial Dialects in Verb's Derivation]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv. S. 108–120 [in Ukrainian].
5. Gricenko P.E. (1993) Nekotorye zamechanija o dialektnoj osnove ukrainskogo literaturnogo jazyka [Some Observations about the Dialectal Origin of the Ukrainian Language]. *Philologia slavica. K 70-tiju akademika N.I. Tolstogo*. Moskva. S. 284–294 [in Russian].
6. Drozdovskiy V.P. (1962) Ukrainski hovirky Bessarabskoho Prymorja [The Ukrainian dialects of the Bessarabia Seaside]: dys. ... kandydata filol. nauk : 661 / Kyivskiy derzh. un-t im. T. H. Shevchenka. Kyiv. 473 s. [in Ukrainian].
7. Zaleskiy A.M. (1977). Dialektna osnova fonolohichnoi systemy suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [The Dialectal Origin of the Phonological System of the Ukrainian Literary Language]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv. S. 50–95 [in Ukrainian].
8. Kobyljanskiy B.V. (1960) Dialekt i literaturna mova: (skhidnokarpatskiy i pokutskiy dialekty, yikh pokhodzhennia i vidnoshennia do ukrainskoi literaturnoi movy) [The Dialect and the Literary Language: East Carpathian and Pokuttia Dialects, Their Origin and Relation to Literary Language]. Kyiv: Radianska shkola, 274 s. [in Ukrainian].
9. Kolesnykov A.O. (2015) Morfolohiia ukrainskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects: origin and dynamics]. Izmail: «SMYL», 676 s. [in Ukrainian].
10. Kolesnykov A. (2020) Paradyhmolohiia ukrainskoi movy: teoretychni pytannia [The paradigmology of the Ukrainian Language: theoretical questions]. Izmail: IRBIS. 224 s.
11. Marchuk N.Yo. (1977) Diieslivni formy ukrainskoi literaturnoi movy v yikh zviyazkakh z narodnymi hovoramy [The Verb's Forms of the Ukrainian Literary Language in Connection with National Dialects]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv. S. 144–165 [in Ukrainian].
12. Matviias I.H. (1990) Ukrainska mova i yii hovory [The Ukrainian Language and its Dialects]. Kyiv: Naukova dumka, 168 s. [in Ukrainian].
13. Nazarova T.V. (1977) Deiaki pytannia typolohii zviyazkiv literaturnoi movy y dialektiv [Some Issues of Literary Language and the Dialects' Connection typology]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv. S. 31–49 [in Ukrainian].
14. *Ukrainska mova*. (2007) [The Ukrainian Language]. Entsiklopediia. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M. P. Bazhana, 856 s. [in Ukrainian].
15. Shevelov G.Y. (1966) Die ukrainische Schriftsprache 1798–1965: ihre Entwicklung unter dem Einfluss der Dialekte. Wiesbaden: Harrassowitz, 177 p. [in German].

THE INTERACTION OF THE DIALECTAL AND LITERARY FORMS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN POLYLINGUAL AREA

Abstract. The article deals with the problem of interaction and relations of the dialectal and literary forms of the Ukrainian language spoken in polyethnic, polyculture, polylingual and polydialectal area between the Danube and the Dniester rivers in terms of language contact. Multilingual continuums are considered to be extremely interesting and successful laboratories for such experiments.

The importance of “live dialectal” and “folk colloquial” study of the national language is self-evident for any linguist. That is because any literary language is based on a dialect and this genetic link applies not only to the moment of formation of a literary language, but also to its further development, and is based on the constant influence of dialect norms on the literary variant, and on the viability of the language as a whole. For as long as living dialects are alive, the national language is alive as well.

This question has been the subject of linguistic research on numerous occasions. From the middle of the twentieth century it has been studied by S.P. Bevzenko, T.V. Nazarova, P.Yu. Hrytsenko, I.H. Matviyas, N.Yo. Marchuk and etc.

In the article, in particular, the authors characterize the contentious questions about correlation of literary standard and Ukrainian dialects in modern linguistics; outline the role of dialects in formation of the Ukrainian literary standard; discuss

the problems of the interaction of literary and dialectal forms of the Ukrainian national language on the modern stage of its functioning.

Special attention is paid to the modelling of the influences of the polylingual environment on the language skills of using the state language by dialect speakers with Ukrainian and other native languages, on the culture and peculiarities of their language behavior.

The problem of the nature of the interaction of the literary standard and the dialect in the dialects of the area of Southern Bessarabia, which differ in genetic and dynamic characteristics (mixed and monogenic, stable and reductive, basic and newer formation), is also raised.

As a result of the study, the authors conclude that the relations between literary language and dialects, which at first sight seems self-evident and simple, is in fact a fundamental and important issue for linguistics. Long-term observations and scientific analysis of multi-vector interaction of different idioms, different forms of national languages in the multilingual environment between the Danube and the Dniester rivers, reveal the complexity of this problem, and help to identify errors in traditional approaches of solving similar issues in linguistics (dialectology, sociolinguistics, orthology, language didactics). The latter prevent the discovery and understanding, and above all, the informing the general public of the real configuration of the relations and interaction of the two main forms of the national language – literary and dialectal.

Keywords: literary language, dialect, interaction, polylingual area, the Ukrainian language.

© Делюсто М., 2021 р.

© Леусенко А., 2021 р.

Марина Делюсто – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, Україна; mdelyusto@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

Maryna Delyusto – Candidate of Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language and Literature Department, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine; mdelyusto@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

Ангеліна Леусенко – магістр філології, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Ізмаїл, Україна; angelinaleusenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-9162-4131>

Anhelina Leusenko – Master of Philology, Izmail State University of Humanities, Izmail, Ukraine; angelinaleusenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4659-7431>

ЛІНГВОЦИНІЗМ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНИХ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ НОРМ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 81'276

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).98-104

Доброльожа Г. Лінгвоцинізм традиційної української фразеології з позицій сучасних морально-етичних норм; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано становлення і розвиток нової лінгвістичної дисципліни *еколінгвістики*, з'ясовано досягнення зарубіжних та українських лінгвістів у цій царині. Дослідники вивчають мову як комунікативний процес між членами суспільства й аналізують стан мови у синхронії, активно працюють у цій сфері й помічають такі негативні тенденції нашого мовлення, як жаргонізацію, примітивізацію, десемантизацію, мовну агресію, лінгвоцинізм, стилістичне зниження та загальну деформацію комунікативної сфери. Лінгвісти та культурологи звертають увагу на те, що сьогодні обсценна лексика присутня у всіх сферах суспільного життя українців. Порушення мовних та культурних стандартів у публічному спілкуванні мовців міститься у вербальних текстах (усних та письмових) і невербальних зображеннях (малюнки, графіті, жести, скульптура). Така комунікація, безумовно, спричиняє зниження якості мови як ціннісної системи, деградацію мовного колективу, ріст агресивності та несприйняття думки співрозмовника чи опонента.

Наслідком опрацювання обсценної лексики в комунікативному процесі стала поява терміну *лінгвоцинізм* на ознаку мовних одиниць, які демонстративно виражають зневажливе ставлення до загальноприйнятих норм суспільної моралі. Лінгвоцинізм – це надзвичайно небезпечне суспільне явище, оскільки розмиває моральні норми, зміщує змістові акценти, змінює традиційні уявлення.

Особливу увагу зосереджено на українських фразеологізмах, які позиціонуються як скарбниця української духовності. При опрацюванні традиційної фразеології помітно, що фраземи, які введені до загальноукраїнських фразеологічних словників, більш пристойні й витримані в межах мовного стандарту, аніж ті, що фіксуються в діалектних словниках.

У цьому руслі акцентовано увагу на важливості вибору учителем для спілкування з учнем таких висловлювань, які б не образили, не принизили – уникнення лінгвоцинізму в комунікативному процесі, безумовно, сприятиме подальшій гуманізації українського суспільства.

Ключові слова: комунікативний процес, еколінгвістика, лінгвоцинізми, обсценна лексика, фразеологія, булінг.

Постановка проблеми. Сьогодні перед сучасним глобалізованим світом постала проблема гармонізації у всіх сферах існування – кліматичній, економічній, суспільній, культурній та політичній, адже кращі розуми людства вже давно зрозуміли, що від міжусобиць та війн програють усі. Серед інших факторів вирішення цивілізаційних проблем саме налагодження міцних комунікативних зв'язків сприятиме порозумінню між народами, релігійними громадами, політичними опонентами, бізнесовими конкурентами. Люди повинні перестати розмовляти мовою ворожнечі – це одне з численних завдань, які ставить нова наукова дисципліна *еколінгвістика*, що виникла на суміжжі соціолінгвістики, психолінгвістики та лінгвістичної філософії.

Аналіз досліджень. Передумовою виникнення еколінгвістики можна вважати античне вчення *антропоцентризм*, яке передбачало єдність природи, духу та людини (Платон, Аристотель). Теорія античних філософів через століття трансформувалася в новітній науковий напрям – еколінгвістику. Термін *еколінгвістика* як проміжний науковий мовознавчий напрям на межі соціолінгвістики та психолінгвістики був уведений до наукового обігу в 1970 р. американським лінгвістом Ейнаром Хаугеном, котрий зазначав, що екологія мови – це наука про взаємозв'язок мови та мовного оточення, під яким Е. Хауген розумів суспільство, яке вико-

ристовує мову як один із важливих кодів. На думку лінгвіста, екологія мови має фізіологічну природу, оскільки тісно пов'язана з іншими мовами у свідомості мовця, а також – соціальну, адже саме завдяки мові відбувається комунікація в суспільстві [Хауген 1972, с. 327]. Українська дослідниця О. Селіванова підкреслила, що розділ мовознавства *еколінгвістика* спрямований на розгляд мови як складника системи взаємного існування людини, суспільства і природи [Селіванова 2006, с. 138].

Теорію еколінгвістики активно розвивали американські та європейські мовознавці: Е. Хауген, А. Філл, Й. Банг, П. Мюльхойзлер, М. Холлідей розгалузили еколінгвістику на два напрями: 1) головна роль належить екологічній проблематиці, мова долучена як інструмент світосприйняття та взаємодії з навколишнім середовищем і 2) вивчає мовні засоби у проєкції на розкриття екологічної проблематики; німецько-фінський лінгвіст Х. Хаарманн виділив сім змінних, що визначають мовну поведінку особи; австрійський лінгвіст А. Філл розробив еколінгвістичний термінологічний апарат; американська лінгвістка К. Крамш зазначила, що демографічні та соціальні зміни у житті сучасного суспільства спричинили зсув у загальноприйнятих нормах мовної та культурної поведінки сучасної людини, і як результат – панує не єдиний мовний і культурний взірць, а цілий спектр мов і культурних традицій.

Українська професорка О. Селіванова, підсумовуючи досягнення зарубіжної еколінгвістики, систематизувала основні напрями еколінгвістики: 1) дослідження глобальної мовної ситуації у світі; 2) установлення причин, форм, функцій і наслідків мовної різноманітності; 3) аналіз чинників зникнення мов; 4) систематизація не/екологічних елементів мовних систем; 5) аналіз текстів, які торкаються або розробляють теми охорони навколишнього середовища; 6) дослідження екодискурсів, тобто комунікації, яка пов'язана з правовими нормами охорони середовища, текстів навчальної спрямованості, що забезпечують виховання екограмотності тощо; 7) аналіз психологічних, соціальних, гендерних чинників екокомунікації; 8) розгляд співвідношення екограмотності й мовної грамотності з огляду на боротьбу за чистоту мови тощо [Селіванова 2006, с. 138].

Згодом до досліджень у галузі еколінгвістики долучилися російські мовознавці (В. Нечипоренко, Є. Іванова, Д. Шапочкін, Л. Брусенська, К. Сущенко), які розширили предметне коло інтересів етнолінгвістів, уклали словник-довідник лінгво-екологічних термінів і понять, визначили завдання і мету вивчення етнолінгвістики, з'ясували лінгво-філософське підґрунтя етнолінгвістики, висунули категорію екзистенційного як важливу складову екологічної системи мови.

На українському ґрунті проблеми еколінгвістики висвітлюють Л. Ажнюк, Л. Ставицька, А. Радю, О. Сербенська, Н. Голуб, О. Тараненко, К. Тараненко, К. Кусько та інші мовознавці, які зосередилися на питаннях виокремлення лінгвокультурологічної складової мовної екології та спрямування теоретичних і практичних досліджень на збереження культури мови і мовлення; дослідження шляхів захисту мови від руйнування, uszkodження, псування на всіх рівнях [Тараненко 2019, с. 114], методологічних прийомів лінгвістичної параметризації мовного злочину, еколінгвістичних аспектів лінгвоцинізмів в інтернет-дискурсі.

Нині еколінгвістика перебуває на маргінесі наукового визнання, оскільки остаточно не визначено дефініцію – *науковий напрям, мовознавча дисципліна, розділ мовознавства, лінгвістична наука* тощо; не узгоджено назву – *еколінгвістика, лінгво-екологія, мовна екологія, екологія мови*; для фахівців недоступний єдиний, узгоджений термінологічний реєстр понять і термінів; відсутні самостійні методи дослідження; неокреслене коло наукових досліджень у царині етнолінгвістики.

Таким чином, еколінгвістика продовжує «шукати» своє місце на лінгвістичній науковій карті, при цьому змінюючи об'єкт дослідження та значущі акценти. Наприклад, дослідники, які вивчають мову як комунікативний процес між членами суспільства й аналізують стан мови в синхронії, активно працюють у цій сфері й помічають такі негативні тенденції нашого мовлення, як жаргонізацію, примітивізацію, десемантизацію, мовну агресію, лінгвоцинізм, стилістичне зниження та загальну деформацію комунікативної сфери [Го-

луб 2008, с. 58]. Тож на сучасному етапі один із векторів розвитку еколінгвістики – екологічність мови і мовлення, тісний симбіоз із природними першовитоками, недопущення в мовну систему чужорідних елементів, зокрема запозичень, вульгаризмів, арго, сленгізмів тощо.

На матеріалі української нецензурної лексики суть лихослів'я ґрунтовно опрацювала професорка Леся Ставицька в докладній передмові до «Словника нецензурної лексики та її відповідників (обсценізми, евфемізми, сексуалізми)». Мовознавця з'ясувала шляхи походження і поширення нецензурної лексики в українській мові; причини вживання обсценної (з лат. *ob* і *sce(a)mus*, тобто 'поза сценою') лексики мовцями; пояснила особливості зниження семантики та стилістики окремих слів, що вживаються в комунікативному акті; особливості вживання лайки відповідно до гендеру, віку і статусу; деградаційні наслідки зловживання лайливою лексикою для морально-психологічного стану українського соціуму. Леся Ставицька підсумовує, що все це викликає «суспільне занепокоєння щодо пандемічного поширення нецензурщини у різних сферах українського соціуму, яке набуває ознак соціальної катастрофи, природно виливається у доволі регулярні журналістсько-письменницькі дискурси на шпальтівках періодики і викликає справедливе занепокоєння науковців» [Ставицька 2008, с. 13].

Свого часу відомий мовознавець І. Бодуен де Куртене підкреслював, що «повна лексикографічна об'єктивність потребує внесення у серйозний словник «живої мови» так званих *непрстойних* слів, *лихослів'я, мерзоти жаргону площ.* <...> У звичайні різномовні та одномовні словники подібні слова спокійнісінько включаються, і ніхто цим не спокушається і не розбещується» [Цитуємо за: Ставицька 2008, с. 67]. Однак проблема полягає у тому, що сьогодні обсценна лексика (лайка, жаргонізми, мат, арго) наявна в усіх сферах суспільного життя українців – у мовленні міністрів і депутатів, у соцмережах і на новинних сайтах, у кричалках футбольних фанатів, в епатажних текстах українських письменників, співаків та акторів, на дитячих майданчиках і у шкільних класах, у повсякденному спілкуванні громадян незалежно від віку, статі, раси, майнового стану, освіти і соціального становища, а також середовища спілкування. Позанормативність мовців у публічному спілкуванні міститься у вербальних (усних та писемних) текстах і невербальних (жести, скульптури, малюнки, графіті) зображеннях. Така комунікація, безумовно, спричиняє зниження якості мови як ціннісної системи, деградацію мовного колективу, ріст агресивності та несприйняття думки співрозмовника чи опонента.

Як результат опрацювання обсценної лексики в комунікативному процесі стала поява терміна *лінгвоцинізм* на ознаку мовних одиниць, які демонстративно виражають зневажливе ставлення до загальноприйнятих норм суспільної моралі. Термін *лінгвоцинізм* був запропонований професором О. Сковородніковим і спершу трактувався як «слова і словосполучення, в яких відображено психоло-

гію технократизму, негуманності соціального мислення: *відвоювати у природи, людський матеріал, людиноодиниця, рабсила*), проте пізніше науковець уточнив дефініцію, і лінгвоцинізм визначено як «слова, мовні звороти і висловлювання, у яких відображено цинізм індивідуального або групового мислення (світогляду): <...> *скліщилися, вічномолода вдова, давно з'їдений черв'ячками чоловік*» [Сковородніков 2014, с. 48].

Мета статті – з'ясувати рівень лінгвоцинізму сучасного комунікативного спілкування в українському соціумі та у фразеології зокрема.

Завдання – допомогти вчителю під час педагогічного процесу уникнути лінгвоцинічних висловів щодо учня як учасника навчального процесу.

Під час написання статті використано загальні (спостереження, аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, моделювання) та спеціальні (комунікативно-дискурсивний, функціональний, когнітивно-комунікаційний) **методи дослідження** мовного матеріалу.

Виклад основного матеріалу. Ознаки лінгвоцинізму однозначно виявляються в текстах, які акцентують увагу на расових, національних, гендерних, вікових, фізичних, інтелектуальних, фінансових, політичних особливостях та розбіжностях об'єкта мовлення. Цинізм висловлювань часто міститься в натяку та/ або підтексті, особливо це характерно для анекдотів, жартів, тостів, бардівських текстів (шансон), весільних сороміцьких пісень, примовок, каламбурів тощо. Цинічне ставлення може виражатися словом, словосполученням, сполукою слів, фразеологізмом або контекстуально через асоціативне сприйняття лексеми. Досить часто образливий та образливий текст (підтекст) та/або зображення має реклама на бігбордах та у чоловічих журналах: зображення неприродно великих жіночих грудей із підписом «розмір має значення»; зображення афроамериканця на фоні пивбару «Чорний Блек»; також дивно спостерігати моделей-дівчат, які у сексуальних позах рекламують товари для чоловіків (автомийки, дрилі, машини, керамічну плитку, цемент, косилки).

Особливо руйнівну енергію має лайка – і як побутове явище, і як вставна конструкція, і як вияв вищого статусу мовця.

Учені-мовознавці визначають лайку як домінуючу ознаку керівника щодо підлеглого, дозволити собі образливі висловлювання міг президент щодо підлеглого, «вертухай» щодо засудженого, бригадир стосовно будівельника тощо. Матірня лайка дозволяє самоствердитися партноменклатурі, депутатам і міністрам, «золотій» молоді, вихідцям із села, студентам, спортсменам, поліцейським, шпани, зекам; інколи епатажують публіку нецензурними висловлюваннями відомі письменники (С. Жадан, В. Врублевський, О. Ульяненко, Л. Подерев'янський, І. Карпа, А. Жураківський, Ю. Винничук, Л. Денисенко, Г. Тарасюк, П. Федотюк, В. Цибулько, Є. Пашковський, В. Даниленко, Ю. Андрухович, Б. Жолдак, А. Дністровий, Л. Дереш та ін.).

Дослідники розрізняють чоловічу та жіно-

чу лайку. На думку В. Жельвіса, чоловік використовує мат, оскільки постійно змушений доводити, що «він – справжній чоловік, і, зокрема, непрямим чином, наприклад, безстрашністю і порушенням різних табу – насамперед сексуальних» [Жельвіс 2001, с. 122]. Брутальній чоловічій поведінці сприяє також соціальне та/або професійне оточення – військове, спортивне, партійне, тюремне, кримінальне, праця на будівництві чи на нафтових платформах, об'єднання футбольних фанів чи прихильників певних рухів тощо. Що ж до жінок, то, за спостереженнями дослідників, їхня вербальна агресія виражається пліткуванням, побутовою лайкою і прокльонами. Якщо ж дівчина (жінка) дозволяє собі брутальну чоловічу лайку, то таку поведінку сприймають із подивом та осудом як нетипову для жіночого гендеру.

Підлітки через лайку намагаються наблизитися до світу дорослих, показати свою мужність, сексуальність, агресивність, стійкість, жорсткість і жорстокість. На жаль, сьогодні ми спостерігаємо матірню мовну повсякденність, коли хлопці та дівчата матом не лаються, а розмовляють про все – цікаве, смішне, трагічне, побутове. Таким чином, лихослів'я перетворилося на арго, зрозуміле лише посвяченому колу осіб. З процесом дорослішання використання обценної лексики в молодіжному середовищі, як правило, зменшується, оскільки зникає постійна потреба маркувати себе як дорослого/-у; цьому процесу також сприяють освіта, зміна комунікативного середовища і ціннісних орієнтирів, самоосвіта.

Ще один неконтрольований спалах використання лайки (як побутової, так і матірної) спостерігається в осіб похилого віку. Цей процес пов'язаний із старечим недоумством, недарма в народі кажуть: *Що з літ, то й з розуму*. Особливий емоційний та естетичний колорит мають апелятиви-прокльони у виконанні жінок старшого віку: *Щоб ти стояла у чуді та в диві!; Щоб тобі язик пір'ям поріс!; А щоб у тебе кури повиздыхали!; Щоб тебе сира земля не прийняла!; А бодай ти запався!* [Добролюба–П 2010, с. 387–389].

Лінгвоцинізм є надзвичайно небезпечним суспільним явищем, адже розхитує моральні норми, зміщує змістові акценти, змінює традиційне маркування понять; наприклад, в українській традиційній фразеології ставлення до жіночої розпусти однозначно негативне (*Ветряне як шума галайовська; Слабка на передок; Дурна дівка як двері розкриті*), а щодо чоловіків – тут і розуміння, і поблажливості (*На козаку нема знаку!; Лежачи, й камінь мохнатіє*). Також лінгвоцинізм спостерігається й щодо окремих стилістично нейтральних лексем, які набули зниженого стилістичного забарвлення: *голубий, молочний, смаколик, перчик, півень, пінчук, молоток, товкачик, миска, макітра, заїхати, стояти, підніматися, дрочити* тощо.

Таким чином, цинізм у мовленні виникає під впливом використання лексики, що перебуває за межами мовного стандарту – просторіччя, арго, вульгаризми, жаргонізму, сленгізму. Використання

таких лексем перетворює мовлення на неприємне, грубе і навіть відразливе, а також не сприяє позитивній комунікації та порозумінню між учасниками мовного процесу.

Окрему увагу варто звернути на українські фразеологізми, які традиційно позиціонуються як скарбниця української духовності. Безперечно, це так, адже народний геній витворив влучні висловлювання на будь-яку потребу суспільного, побутового чи особистого життя, часто в римованій формі, з використанням образних зворотів мови. Саме завдяки фразеології маємо можливість дізнатися про ремесла і промисли предків, війни і сварки між сусідами, грошові одиниці, антропонімічні найменування, діалектні лексеми та певні граматичні форми слів. Наприклад, на Середньому Поліссі й сьогодні можна почути вислів *такий як коко на костриці*, де *коко* – дитяча назва яйця, а *костриця* – відходить лляного волокна, тобто 1. ‘ледачий’; 2. ‘брудний’.

Опрацьовуючи українську традиційну фразеологію, помічаємо, що фраземи, які заведені до загальноукраїнських фразеологічних словників, більш, так би мовити, пристойні й витримані в межах мовного стандарту, аніж ті, що фіксуються в діалектних збірниках, порівняйте:

східнословобожанські: *Жмурка зіграти* ‘померти’; *Ходити до жмурика в гості* ‘грати на похороні’; *Ні жрець ні мрець* ‘хвора людина’; *На заборі розписалися* ‘цивільний шлюб’; *На задницю сидати* ‘дуже старатися’; *Глушняк обняв* ‘недочувати’; *Кебета догори* ‘збожеволіти’ [Ужченко 2002];

середньополіські: *Співає як той птах, що зветься свинею* ‘погано співає’; *Вергунів накрутити* ‘збрехати’; *Як чоловік жінки не б’є, то вона як колода гниє*; *Із свинячим рилом та у пшеничне тісто* ‘нахабний’; *На корч заввишки* ‘низький’; *Довбню не доб’єш* ‘сильний’; *Відкинути ласту* ‘умерти’; *Панчіх наїстися* ‘закреп’ [Доброльожа–І 2003; Доброльожа–ІІ 2010];

нижнянадніпрянські: *Спішить як голій до поїзда, щоб не розділи* ‘біжить’; *Спокойний як двері в воєнкоматі* ‘байдужий’; *Тягається як кобиляча голова* ‘вчащати куди-небудь’; *Ума як у жаби пір’я* ‘дурний’ [Чабаненко 1995];

подільські: *Багатий як жид на блохи* ‘бідний’; *Віддати тиги* ‘умерти’; *Молоко на губах не вислохло* ‘молодий’; *Задерти татаріги* ‘впасти’; *З мухами в голові* ‘дурний’; *Гедзень вкусив* ‘злий’; *Наїсти писк* ‘поправитися’ [Коваленко 2019].

Опрацювання фразеологічного матеріалу за останні десятиріччя перетворилося на величезний кількісний і змістовий масив: науковці видають підручники та монографії з фразеології, друкують тематичні, перекладні та регіональні фразеологічні словники, захищають наукові дисертації, проводять міжнародні наукові конференції з проблем фразеології; фразеологія отримує нові сучасні вектори розвитку.

Наявна фразеологія й у шкільних програмах, адже фразеологізми дають змогу збагатити словниковий запас школяра, навчають образно мислити. Відомий український педагог В. Сухомлинський

уважав, що на кожному уроці з української мови потрібно записувати два-три нові фразеологізми, пояснювати їхнє значення, вводити в контекст.

Готуючи вчителів та учнів до навчання в умовах Нової української школи, розробники навчальної програми зазначають, що «одне з головних завдань вивчення рідної мови в школі – навчити дітей вільно користуватися всіма багатствами виражальних засобів рідної мови, що передбачає активне використання даних лінгвістичної науки про функціонально-комунікативні властивості мовних одиниць, і фразеологічних зокрема. Збагачення фразеологічного запасу і вдосконалення вмінь активно використовувати його – важливе завдання розвитку мовлення учнів. Діти повинні усвідомити значення фразеологізмів, точність і доречність уживання кожного з них, можливі сфери використання. Виконуючи настанови навчальної програми, вчителі мають якнайбільше уваги приділяти розвиткові мовлення учнів, розширенню їхнього загального і мовного кругозору. Істотну роль тут відіграє робота з фразеологізмами, ознайомлення з фразеологічним багатством української мови, вироблення навичок користування цими виражальними засобами» [Нова українська школа. Навчальна програма, 2019].

Зазначимо, що роботі над фразеологією достатня увага не приділяється, вивчення фразеологізмів, у кращому разі, є супутнім елементом уроку української мови та літератури. На жаль, учні все менше читають художні твори поза/шкільної програми – і це стало однією з хронічних причин фразеологічного незнання і нерозуміння семантики, невміння застосувати фразеологічний вислів. Як наслідок, навіть студенти-філологи не в змозі пояснити значення фразем *на руку ковінька*, *облизня спіймати*, *тепла копійка*, *зійти на пси*, *лізти під руку*, *накинути мокрим рядном*, *дійти до ручки*, *потрапити в халепу*, *рост топтати* тощо. Мовлення дітей та молоді стало більш утилітарним і практичним, без будь-яких мовних і мовленевих прикрас.

Ще одним аспектом, що вимагає від учителя уважності та професійності, є підбір фразеологічного матеріалу. Саме з цією метою укладаються численні фразеологічні словники і словнички для школярів. На наш погляд, таким вдалим варіантом для учнів 1 – 4 класів є «Фразеологічний словник» авторів В. Забіяки та І. Забіяки, у якому подано стилістично нейтральні фраземи (наскільки це можливо стосовно фразеологізмів), розтлумачено їхній зміст, подано історію виникнення; також автори запропонували цікаві вправи для школярів, підібрали художні твори, автори яких побудували сюжет на розумінні фразеологізмів.

Однак чимало фразеологічних словників для школярів мають суттєві хиби, оскільки не відтворюють сучасні уявлення про навколишній світ (*Лерейшов на ліки – пропав навіки!*; *Молодий кінь до бою, а старий до гною*); містять фразеологізми, які не відповідають віку школярів (*Стара мене не покине, а молоду й сам не хочу*); у структуру фраземи укралена незрозуміла лексика (*Лула баба дубняч-*

ком, зачепилась гапличком: сюди смик, туди смик – оце бабі вже гаплик); надміру експресивні фразеологізми (*Витріцився як баран на нові ворота; Петрає як свиня в апельсинах*).

Досить часто вчителі під час уроку побіжно використовують фразеологізми – це, з одного боку, поживляє навчальний процес, а з іншого, – збагачує мовлення учнів. У цій ситуації педагогу надзвичайно важливо дотриматися норм етики та моралі щодо учня – молодшого, недосвідченого, залежного і, можливо, неухважного, неслухняного, незграбного чи неохайного.

На жаль, чимало висловлювань учителя щодо учня (учнів) містять ознаки лінгвоцинізму: *Гав ловити; Це ж азбучна істина!; Все не так як у людей; Голова і два вуха; Дірява голова; Двох слів докупи не зв'яже; Пише як курка лапою; Ні «бе» ні «ме»; Ні в*

зуб ногою; Оба цвей; Коли рак свисне; На городі бузина, а в Києві дядько; Прииший кобилі хвіст; Куряча пам'ять; Говорить як з неба звалився; Дивиться наче вчора народився; Як руки не з того місця вирости; Жвавий як рак на греблі. Також образливими щодо учня як учасника освітнього процесу є риторичні питання, які провокують конфліктогенність ситуації, наприклад: *Може, я тебе зранку будитиму?; А голову ти вдома не забув?; Це все, на що ти здатний?; Ти довго думав?; Ще будуть дурні питання?; А для тебе окремо пояснювати?; Ти що, з Місяця звалився (упав)?*

Далі викладено найбільш поширені фразеологічні коментарі-характеристики щодо здібностей та поведінки учнів та можливий позитивний варіант реагування учителя на ситуацію:

	Недоречна характеристика діяльності, зовнішності, інтелекту учня:	Варіант позитивного комунікативного спілкування:
‘балакучий’	<i>Язык як лопата, строчить як з автомата; Рот не закривається; Чесати язиками; Язык свербить;</i>	Оленко, розкажи, будь ласка, вірш (розв’яжи задачу біля дошки...)
‘надміру мовчазний’	<i>Язык проковтнув; Мову відібрало; Води в рот набрав; Язык забув у роті; Тримати язык за зубами;</i>	Петрику, ти розпочни, а Оксана продовжить...
‘невихований’	<i>Відбився від рук; У лісі виріс; Дурня по сміху впізнають;</i>	Тарасику, посидь біля мене і розкажи...
‘неухважний’	<i>Усе по барабану; В одне вухо влітає, а у друге вилітає; Аби день до вечора;</i>	Матвійку, давай-но ще раз спробуємо порахувати.
‘неохайний’	<i>У чому кіт на печі – у тому й на весіллі; Ні складу ні ладу;</i>	Іринко, у тебе вчора була така красива зачіска.
‘упертий’	<i>Хоч кіл (кілок) на голові теши!; Хоч гонки (гоцки) скачи!</i>	Тарасе, а спробуй по-іншому.
‘незграбний’	<i>Як корова на льоду; Застав дурня Богу молитися, то й лоба поб’є;</i>	Маринко, я знаю, що в тебе вийде.
‘важко сприймає матеріал’	<i>Голова садова; Голова не варить; Далі свого носа не бачить; Думалка не працює; Заднім умом;</i>	Миколко, а давай спробуємо разом.
‘запізнюється’	<i>Біжить аж падає; Полетів як соя у вирій; За смертю посилати; Іде як назавтра;</i>	Чомусь я думаю, що сьогоднішнє запізнення – випадковість.
‘голосно говорить’	<i>Дерти горло; Драти горло; Нємо кричати; Підняти гвалт;</i>	А зараз Кирилко уголос прочитає текст (умову задачі).
‘сміється’	<i>Розводити хихоньки та хахоньки;</i>	Данилку, розкажи й нам – посміємося разом.
‘негарно пише’	<i>Пише як курка лівою лапою; Пише як мак сіє;</i>	Ільку, дивись, які гарні у тебе вийшли гачки і палички.
‘не розуміє’	<i>Китайська грамота; Дивиться як баран на зорі; Дивиться як баран на нові ворота;</i>	Уляню, спробуй поділити текст на частини – так зрозуміліше.
‘погано запам’ятовує’	<i>Дівоча пам’ять; Ні сном ні духом; Через дурну голову і ногам горе;</i>	Марійко, а ти малой, про що віршик.
‘порушує поведінку’	<i>Товчється як Марко в печі; Чубляться як півні.</i>	Іванку і Пилипе, переставте вазони з підвіконня на полицю.

Варто зазначити, що лінгвоцинізм виявляється також у вживанні скорочених прізвищ учнів (*Дуб, Бик, Іван, Бевз, Куш, Шев*), просторічних чи згрублених імен (*Ванька, Васька, Дімка, Анька*), а також прізвиськ. І виправдання учителя, що *учень*

сам себе так називає, – не є підставою повторювати такі найменування школяра з авторитетного учительського місця.

Як відомо, у правове поле Законом України «Про освіту» (2017) уведено поняття *булінгу*. Відпо-

відно до п. 3¹ ст. 1 *булінг* (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої або неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [ЗУ «Про освіту» 2017].

Законодавець передбачив, що цькування може мати психологічний характер, тобто виявлятися у способі вербальної комунікації між учасниками освітнього процесу; і наслідки такого негативного спілкування, ймовірно, матимуть глибокі психічні та психологічні травми для адресата, тож недарма народна мудрість каже: *Гостре словечко коле сердечко*.

Безумовно, саме педагогічні працівники та батьки повинні бути взірцем толерантного спілкування і між собою, і з учнем/ ученицею (дитиною). На жаль, в окремих шкільних осередках триває затяжна лінгвоцинічна «війна» між вчителями, учня-

ми та їхніми батьками – «війна», у якій ніколи не буде переможців, але всі знесилені, зневірені та деморалізовані. Українське суспільство через зневагу до вчителя намагається висловити свої претензії до держави в цілому: низький рівень життя (освіти, культури), непридатність отриманих знань для подальшого здобуття освіти, відсутність індивідуального підходу до дитини тощо. Українському педагогу також є чим опонувати (понаднормова кількість учнів у класі, купа документації, велике навантаження на вчителя та учнів, виконання не прописаних у контракті функцій, відсутність підготовки учнів до уроку, недостатня увага батьків до навчання дітей тощо), проте ніхто до думки вчителя, ймовірно, дослухатися не поспішає.

Висновки. Ми живемо у період, коли українське суспільство, інтегруючись у європейську спільноту та сповідуючи загальнолюдські цінності, намагається прищепити власним громадянам гуманізм, толерантне ставлення до інших людей – і уникнення лінгвоцинізму в комунікативному процесі, безумовно, сприятиме подальшій гуманізації соціуму.

Література

1. Голуб Н. Риторика у вищій школі: монографія. Черкаси, 2008. 400 с.
2. Добролюжа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій: словник. Житомир, 2003. 160 с.
3. Добролюжа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини: словник. Житомир, 2010. 404 с.
4. Жельвис В. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. Москва, 2001. 356 с.
5. Закон України «Про освіту» (2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19> (дата звернення: 12.10.2021).
6. Коваленко Н. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок: словник. Кам'янець-Подільський, 2019. 412 с.
7. Нова українська школа. Навчальна програма (2019). URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 12.10.2021).
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.
9. Сковородников А. К определению термина «лингвоцинизм». *Мир русского слова*. 2014. № 3. С. 48–54.
10. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: словник. Київ, 2008. 454 с.
11. Тараненко К. Явище лінгвоцинізму з позицій еколінгвістики. *Український смисл*. 2019. № 1. С. 113–121.
12. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: словник. Луганськ, 2002. 263 с.
13. Чабаненко В. Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини: словник. Запоріжжя, 1995. 65 с.
14. Haugen E. The Ecology of language. Essays by Einar Haugen. Stanford: Stanford University Press, 1972. С. 325–339. URL: <https://www.hisour.com/ru/ecolinguistics-49423> (дата звернення: 12.10.2021).

References

1. Holub N. (2008) Rytoryka u vyshchiiy shkoli [Rhetoric in high school]. Cherkasy. 400 s. [in Ukrainian].
2. Dobroliozha H. (2003) Krasne slovo – yak zoloty kluch. Postiyni porivnyannia v hovirkakh Serednioho Polissia ta sumizhnykh terytorii: slovnyk [The red word is like a golden key. Constant comparisons in the dialects of Middle Polissya and adjacent territories]. Zhytomyr. 160 s. [in Ukrainian].
3. Dobroliozha H. (2010) Frazеологiчний slovnyk hovirok Zhytomyrshhyny: slovnyk [Phraseological dictionary of dialects of Zhytomyr region]. Zhytomyr. 404 s. [in Ukrainian].
4. Zhelvis V. (2001) Pole brani: Skvernoslovie kak socialnaya problema v yazykakh i kulturakh mira [The battlefield: Blasphemy as a social problem in the languages and cultures of the world]. Moskva. 356 s. [in Russian].
5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine` «About Education»]. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19> [in Ukrainian].

6. Kovalenko N. (2019) Frazеологічні словник подільських і суміжних говірок: словник [Phraseological dictionary of Podillya Region and related dialects]. Kamyanets-Podilskyi. 412 s. [in Ukrainian].
7. Nova ukrainska shkola. Navchalna prohrama [New Ukrainian school. Training program]. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> [in Ukrainian].
8. Selivanova O. (2006) Suchasna lingvistyka: terminolohichna encyklopediya [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava. 716 s. [in Ukrainian].
9. Skovorodnykov A. (2014) K opredeleniyu termina «lingvocynizm» [To the definition of the term «linguocinism»]. *Mir russkogo slova*. № 3. S. 48–54 [in Russian].
10. Stavytska L. (2008) Ukrainska mova bez tabu. Slovnyk netsenzurnoi leksyky ta yiyi vidpovidnykiv: slovnyk [Ukrainian language without taboos. Dictionary of obscene language and its equivalents]. Kyiv. 454 s. [in Ukrainian].
11. Taranenko K. (2019) Yavyshe lingvocynizmu z pozytsii ekolingvistyky` [The phenomenon of linguocinism from the standpoint of ecolinguistics]. *Ukrainskyi smysl*. № 1. S. 113–121 [in Ukrainian].
12. Uzhchenko V., Uzhchenko D. (2002) Frazеологічні словник skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhansk and steppe dialects of Donbas]. Luhansk. 263 s. [in Ukrainian].
13. Chabanenko V. (1995) Hartovane slovo. Postyni porivnyannia v hovirkakh Nyzhnioi Naddnyprianshyny: slovnyk [Tempering word. Constant comparisons in the dialects of the Lower Dnieper region]. Zaporizhzhya. 65 s. [in Ukrainian].
14. Haugen E. (1972) The Ecology of language. Essays by Einar Haugen. Stanford: Stanford University Press. S. 325–339 [in English].

LINGUOCINISM OF TRADITIONAL UKRAINIAN PHRASEOLOGY FROM THE STANDPOINT OF MODERN MORAL AND ETHICAL NORMS

Abstract. The article analyzes the formation and development of a new linguistic discipline of ecolinguistics, clarifies the achievements of foreign and Ukrainian linguists in this field. Researchers study language as a communicative process between members of society and analyze the state of language in synchrony, actively work in this area and notice such negative trends in our speech as jargon, primitivism, desemantization, language aggression, linguocinism, stylistic decline and general deformation of the communicative sphere. Linguists and culturologists draw attention to the fact that today obscene vocabulary is present in all spheres of public life of Ukrainians. Violation of language and cultural standards in public communication of speakers is contained in verbal texts (oral and written) and nonverbal images (drawings, graffiti, gestures, sculpture). Such communication, of course, leads to a decrease in the quality of language as a value system, the degradation of the language team, the growth of aggression and rejection of the opinion of the interlocutor or opponent.

The consequence of the development of obscene vocabulary in the communicative process was the emergence of the term linguocinism as a sign of language units, which demonstratively express contempt for the generally accepted norms of public morality. Linguocinism is an extremely dangerous social phenomenon, as it blurs moral norms, shifts semantic accents, changes traditional ideas.

The author paid special attention to Ukrainian phraseology, which is positioned as a treasury of Ukrainian spirituality. When studying traditional phraseology, it is noticeable that phrases that are introduced into all-Ukrainian phraseological dictionaries are more decent and sustained within the language standard than those that are fixed in dialect dictionaries.

In this regard, the author emphasizes the importance of the teacher's choice to communicate with the student such statements that would not offend or humiliate - avoiding linguocinism in the communicative process will certainly contribute to the further humanization of Ukrainian society.

Keywords: communicative process, ecolinguistics, linguocinisms, obscene vocabulary, phraseology, bullying.

©Доброльожа Г., 2021 р.

Галина Доброльожа – кандидат філологічних наук, доцент, викладач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Житомир, Україна; halyna.dobrolezha@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0003-1253-0028>

Halyna Dobrolyozha – Candidate of Philology, Associate Professor, Lecturer of the Department of Social Sciences and Humanities, Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Zhytomyr, Ukraine; halyna.dobrolezha@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0003-1253-0028>

РЕФЛЕКСАЦІЯ *Е У ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 81'282.2(477.82)

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).105-110

Дружук І. Рефлексія *е у волинсько-поліських говірках; кількість бібліографічних джерел – 18; мова українська.

Анотація. Волинсько-поліські говірки становлять ядро західнополіського діалекту північного наріччя, проте їхня фонетична система контрастує зі звуковим рівнем середньо- та східнополіського говорів, особливо ця відмінність помітна в реалізації етимологічних *е, *о, *ѣ. У статті звернуто увагу на волинсько-поліську рефлексію *е в закритому й відкритому наголошеному й ненаголошеному складах; реалізацію [е] залежно від місця у фонетичній структурі слова та консонантного оточення. Установлено, що характерні в наголошеній позиції закритого складу для волинсько-поліських говірок звуки [і] й [и] (після депалаталізованих шиплячих) паралельно поширені на всій досліджуваній території. Для говірок північно-східної частини Волинського Полісся можлива рефлексія *е > [е], перед яким приголосні зберігають м'якість, за винятком шиплячих; у говірках Володимирецького й Дубровицького районів Рівненщини зафіксовано дифтонгічну вимову – [іє]. Досліджено специфіку переходу [е] > [о] у волинсько-поліському ареалі, прокоментовано форми *л'юд, ич'їтка, жв'єнка, зав'їуз, жу'нка, ич'удрувати, прин'ус, в'єчур*, утворені за аналогією до рефлексії *о. Виявлено, що у відкритих наголошених складах збережено *е. Для ненаголошених відкритих і закритих складів характерне підвищення й звуження артикуляції [е] > [и]. У статті описано явище заступлення [е] > [а] у волинсько-поліських говірках, окреслено фонетичні умови й ареали його поширення (північ і південь Волинського Полісся), з'ясовано питання стосунку зміни [е] > [а] в обох зонах. На основі аудіозаписів, зроблених автором у польових умовах зі 120 н. пп. Волинської й Рівненської областей, укладено лінгвістичні карти, які ілюструють географію поширення виявів *е в закритому й відкритому наголошеному й ненаголошеному складах на прикладі структур «*п'їч*», «*поп'їл*», «*дерев'о*», «*село*», «*церква*», «Перехід [е < *е, *ѣ] > [а]»; додано карту ареальної просекції зміни [е] > [а].

Ключові слова: волинсько-поліські говірки, західнополіський говір, рефлексія етимологічного *е, новозакритий склад, зміна [е < *е, *ѣ] > [а], зниження артикуляції [е] > [и].

Постановка проблеми. Фонетична система волинсько-поліських говірок (ядро західнополіського говору) має північну діалектну основу, проте говори південно-західного наріччя теж вплинули на формування її звукового рівня. У північних діалектах рефлексія *е залежить від наголосу, а в наголошеній позиції зберігає звуки неоднорідного творення – дифтонги, чим протиставлена південним говорам. Волинсько-поліські вияви *е контрастують із загальнополіським континуумом, але й не ідентичні південно-західному.

Аналіз досліджень. Окремі особливості реалізації *е у волинсько-поліських говірках описано в посібнику Г. Аркушина «Західнополіська діалектологія» [Аркушин 2012]. Ю. Громик з'ясував специфіку рефлексії *е та позиційні варіанти [е] липенської говірки [Громик 2015], Н. Книш – погулянської [Книш 2010]. Р. Зінчук вивчила вияви *е в системі словозміни іменників досліджуваного ареалу [Зінчук 2013].

Мета статті – проаналізувати особливості рефлексії *е у волинсько-поліських говірках. Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**: описати вияви *е в закритому й відкритому наголошеному й ненаголошеному складах, дослідити реалізацію [е] залежно від місця у фонетичній структурі слова й консонантного оточення, картографувати рефлексії *е, зафіксовані у волинсько-поліських говірках.

Для дослідження опрацьовано аудіозаписи, зроблені автором у польових умовах зі 120 н. пп. Волинського Полісся. У статті використано **описовий метод** для пояснення еволюції *е в північних говір-

ках; **метод лінгвістичного аналізу** для з'ясування специфіки фонетичних явищ; **зіставний метод** для порівняння рефлексів *е в різних позиціях; **метод лінгвістичної географії** для картографування виявів *е в досліджуваних говірках.

Виклад основного матеріалу. У наголошеній позиції закритого складу для всього ареалу волинсько-поліських говірок характерна рефлексія *е > [і] (див. карта «п'їч»!): *и'їс'т', н'їч, с'їм, л'їд, ж'їнка, к'їс'їл', т'їтка, нос'т'їл', ич'їл'*, пор. ще: *и'ї'їтка* [АУМ II, к. 25], *доп'їк* [АУМ II, к. 26]. Звук [і] відповідно до *е в наголошеній позиції закритого складу зафіксований у слововформі *м'їд* у шацько-любомльських говірках.

Паралельно з рефлексом [і] значно рідше фіксуємо [и], здебільшого після депалаталізованих шиплячих: *ж'їнка, иш'їс'т'*, а також у слові *мид*, пор. ще: *и'ї'їтка* [АУМ II, к. 25], *сим* [АУМ II, к. 28], *и'їч* [АУМ II, к. 29], *п'ї'їлка, и'ї'їлни, и'ї'їл' 'щілина'* [Громик 2015, с. 75]. Монофтонг [и] відповідно до *е в наголошеній позиції закритого складу виступає й у закінченнях родового відмінка множини іменників чоловічого роду м'якої та мішаної груп: *мис'їа'їів, млин'їів, кун'їів, камин'їів, душ'їів, плаш'їів* [Громик 2015, с. 74].

Для говірок північно-східної частини Волинського Полісся можлива рефлексія *е > [е], перед яким приголосні зберігають м'якість, за винятком шиплячих: *н'їд н'ї'їчком, и'їс'т', с'їем*, пор. ще: *с'ї'їмди-с'їат* [Аркушин 2010, с. 308], *пл'їчка* 'вішалка для одягу', *и'ї'їдис'їат / и'ї'їдис'їат* [Громик 2015, с. 75].

¹ Карти можна переглянути за QR-кодом, розміщеним у кінці статті.

У говірках Дубровицького та Володимирецького р-нів Рівненщини зафіксовано дифтонгічну вимову *e > [ie]: *n'ieч, c'ieм*, пор. ще: *l'ied* [АУМ II, к. 24], *дон'ieк* [АУМ II, к. 26], *ш'ies'm* [АУМ II, к. 28].

Форми *жонка, св'ачону* 'свячену', *шчодрувати*, пор. ще: *л'од* [АУМ II, к. 24], *шчотка* [АУМ II, к. 25], *дон'ок* [АУМ II, к. 26], *д'охт'*, *лижн'овка* 'дорога через болото, викладена колодами', *шис'у'орка* [Громик 2015, с. 75] відображають зміну [e] > [o] після шиплячих, зрідка після інших м'яких, перед твердими приголосними. Для південного ареалу Волинського Полісся ця зміна не регулярна, фіксуємо випадки, коли перехід [e < *e, *ь] в [o] не відбувся: *черніло, вечерніц'* 'вечорниць', *черніц'и* 'чорниці'.

Карти II тому АУМ ілюструють різноманітність дифтонгічних рефлексів [yi], [yи], [yo], [ye] на місці *e в перехідних від західно- до середньополіських говірок: *л'юд / л'юд* [АУМ II, к. 24], *шчутка / шчутка* / *шчутка* [АУМ II, к. 25], *дон'ук / дон'ук* [АУМ II, к. 26], пор. ще: *прин'ус, прин'ус, прин'ус, прин'ус, с'уол, с'уел, с'уіл, с'уіл* 'сіл' [Жилко 1962, с. 18]. Ф. Жилко ці форми пов'язував із зміною [e] на [o] та стверджував, що саме тому в цій позиції на місці *e двозвуки аналогічні до *o > [yi], [yи], [yo], [ye] [Жилко 1962, с. 18].

Подібно до консонантизованих форм розпаду дифтонгів *ствел, квен', квіт, нвуж* на місці *o, у говірках н. пп. Смородськ Дубровицького й Чаква Володимирецького р-нів фіксуємо розпад у формах *жвєнка, зав'уз* 'завіз', який відбувся за аналогією до *o. Розвиток [y] < *e в словах *жунка / жунк'и, прин'ус* 'приніс', *шчодрувати, вєчур*, пор. ще: *с'ул* 'сіл' [Жилко 1962, с. 18], *л'уд* [АУМ II, к. 24], *шчутка* [АУМ II, к. 25], *дон'ук* [АУМ II, к. 26] у говірках Дубровицького, Володимирецького, Сарненського, Костопільського, Рівненського, Березнівського, Маневицького р-нів пов'язуємо з подібністю до формування виявів *o в словах: *бат'уг, вун, кун', муї, стул, твуї, сн'ук'и, двур*, де [y] походить із *o.

Характерно, що в Р. в. мн. у закритому наголошеному складі на місці *e фіксуємо на всій території – [i], у східній частині Волинського Полісся – [e], [и]. Припускаємо, що звук [e] < *e з'явився внаслідок розпаду дифтонгів аналогічно до *o, оскільки [e] < *e, *o в закритих наголошених складах маніфестовано тільки в ареалі говірок перехідного типу, відсутній він у цій позиції в центральній частині Волинського Полісся.

У відкритих наголошених складах збережено давній *e (див. карта «дерево»¹): *дєриво, сєлишче, варєники, мєду, зилєнії, минє* 'мене', *тєдз'и, пєриц', мєж'и, нимá мєду, мєдичка*, пор. ще: *вєсело* [Аркушин 2010, с. 80], *вєчор* [Аркушин 2010, с. 104], *свєкор* [Аркушин 2010, с. 162], *дєкому* [Аркушин 2010, с. 168].

Словоформи *жєнучка, пчїл'уїка, шчїтучка, вичїришин'и* Ю. Громик коментує як такі, де тенденція до вирівнювання звукового складу кореневих морфем зумовила наявність монофтонга [и] замість *e під наголосом навіть у відкритому складі [Громик 2015, с. 75].

Основні волинсько-поліські вияви *e в ненаголошеному закритому складі – [и] й [i] (див. карта «попіл»¹). Звук [i] характерний для таких форм: *пón'іл, кáм'ін', кóр'ін', жє'інкї, вєч'ір, пóгр'іб, зав'іртáла*, пор. ще: *óс'ін'* [АУМ II, к. 30]. У ненаголошеній позиції закритого складу фіксуємо підвищення й звуження артикуляції ненаголошеного [e] в напрямку [и]: *пóпил, сил'цє, жєнк'ї, зирнó, час't' зимн'ї / зимл'óйу, симнáцит', пірид* 'перед', *óсин'*, пор. ще: *вєч'ур* [Аркушин 2010, с. 306], *кáмин'* [АУМ II, к. 31], *крáмин'* 'креміль', *гóсин', вгїсин'* 'восени', *кóрин', лєбид', грєбин', хмилні, прїпик, симсót, шчитк'и* [Громик 2015, с. 75].

У відкритих ненаголошених складах аналогічно [e] > [и] (див. карта «село»¹): *читвєрта час't', шиснáцит', шис:ót, пиклá, виснá, типєрички / типєр, бирє, нисє, дєриво / дирив'áни, в сил'ї, вичєр'у, смитáна, пил'ушкї, Стипán, нид'іл'á, чиршин'ї, тил'áта, пóпилом, стигнó, сизón, вис'іл':á, грєбин'áми прáли, липєхá, в минє булó все в'ідм'ін:о, в пич'ї / в пичї, нив'їстка, свєкрухá, сиридіна, зил'їзо, чир'ін*. Фіксуємо зближення [e] й [и] в префіксі *пере-* (*пирихристїц':á, пирибїла, пириквил'áли, пириповивáї, пирир'єзували, пирихр'ósнїї, пиривернїц':á*), применнику *без* (*бис брат'ів, бис кор'ів, биз н'ічóго*), заперечній частці *не-* (*ни диржáли ни кун'á, ни бичк'їв; ни зоворїли; кєп де те силó найтїї, шо ни пр'адут, ни найдєш*).

Г. Півторак зауважував, що говірки Волинського Полісся за наближеною вимовою звуків [e] й [и] виявляють єдність із південно-західним українським наріччям [Півторак 1988, с. 103]. Слушно коментував цей процес С. Бєвзенко: «На північні українські говори [це зближення – І. Д.] не поширилося, очевидно, через своєрідність північно-української системи вокалізму, зокрема порівняно слабкий вияв фонему *и*, яка в цих говорах часто виступає лише як рефлекс давнього *ь*, і дуже широке розповсюдження фонему *є*» [Бєвзенко 1980, с. 39]. Припускаємо, саме тому в говірках, перехідних до середньополіських, ненаголошене *e > [e] незалежно від відкритості чи закритості складу (див. карти «попіл», «село»¹): *пóпел, сєлó, шєснáцит', сєклї, óсен':у*, пор. ще: *óсен'* [АУМ II, к. 30], *кáмен'* [АУМ II, к. 31].

У говірках північно-східної частини волинсько-поліського ареалу (Камінь-Каширський, Володимирецький, Дубровицький р-ни) за аналогією до закритих наголошених складів *e > [i]: *пón'їлу, св'їкрухá, нап'їклá, г'їктáрув; л'їжáл, в п'їч'ї* 'в печі', *áл'ї* 'але', *с'їмперáтор* 'сепаратор', *зab'їрát'и, к'їнд'ушкá, б'їрут'*.

На півночі та півдні Волинського Полісся зафіксоване зниження артикуляції [e < *e, *ь] > [a], наприклад, *цáрквa, мáншай, дан', далáко, вáприк, жмáн'á* (див. карти «Перехід [e < *e, *ь] > [a]», «церква»¹).

Центр поширення перезвуку в північній зоні – говірки Любешівського, Камінь-Каширського й Ратнівського р-нів; периферія – говірки Шацького, Любомльського, Старовижівського, Володимирецького, Дубровицького та Зарічненського р-нів.

Зауважимо, що окремими говірковими острівцями зафіксовано перехід [e] > [a] в західнополіських говірках Дорогичинського та Малоритського районів Брестської області Республіки Білорусь [Залеський 1973, с. 84].

У північному ареалі Волинського Полісся наголошений звук [e] перейшов у [a] після губних: *мáншайа / мánши, замáрзло, тупáр, кáл'а пáчи* 'біля печі', *мад / мáдом, йачмáн'у, вáчур, тупáрка, мáжах* 'межах', *пáвно*, пор. ще: *овáчк'е, бáкайт, принóсит' свáдру* 'светр', *вáприк, жмáн'а, мáтра* 'метра', *мáлник, пáрс'т'ин', ўдовáц* [Залеський 1973, с. 84]; *пáрне* [Аркушин 2010, с. 36]; *двáри* [Аркушин 2010, с. 68]; *хвáрма* [Аркушин 2010, с. 136]. Зміна [e] > [a] зафіксована й після передньоязикових: *ч'áтв'іро, нán'к'і, курáй, дан', далáко, твирáзи, дворáц', тáрли, дáриво / з дáрива, врáмйа, дáшчо* 'дещо', *чáрга* 'черга', *нажнáмо* 'нажнемо', *млнáц', цáрка, варáники, чáпл'айеш*, пор. ще: *цáбрик, воні стáл'ут', од тáйї, мулудáц', земнáйу, тóму плáмени* 'племені', *стулáц', пуд душчáм, душáйу* [Залеський 1973, с. 84].

Зниження артикуляції [e] > [a] характерне для абсолютного кінця слова: *шча, вса* 'все', *да* 'де', *вжа, до сибá, йда, до тибá, до м'інá, на плчá* 'на плече', *в манá* 'в мене', *живá* 'живе', пор. ще: *ша* [Аркушин 2010, с. 138], *вин ростá*, [Залеський 1973, с. 84]; *н'исá, м'итá* [Залеський 1973, с. 85].

У говірках північної частини Волинського Полісся для перезвука [e] > [a] визначальний наголос, проте він можливий і в позиції без наголосу, переважно перед губними: *п'івáн', сматáну, паклі / пач'ут', пачé* 'пече < пекти', *Лубаиш'ів, валéки* 'великий', *пóпалом* 'попелом', *мастí* 'месті', *збарéмо, пачéмо* 'печемо', пор. ще: *барáзова* [Залеський 1973, с. 84]. Нечастотні фіксації зміни ненаголошеного [e] > [a] після передньоязикових [с], [ж], [ч], [р] (*в сал'і, жанкі, вовчан'ета*, пор. ще: *звáранїй* [Аркушин 2010, с. 311]) і в префіксі *пере-* (*парамéрзне*). Асимілятивне зниження артикуляції [e] > [a] маніфестуємо й у суміжних складах з [e]: *тапáр, даравл'áни, збарагáлос'а* 'зберігалосся', пор. ще: *залán'ї, чарáз грáбл'у* [Залеський 1973, с. 84].

Ізоглоси перезвука [e] > [a] оминають говірки центральної частини Волинського Полісся, розділяючи північний ареал зміни з південним, утворюючи лише незначну контактну зону в говірках Любомльського р-ну. Зауважимо, що по інший бік р. Західний Буг перехід [e] > [a] фіксував у говірці с. Даньці (Республіка Польща) на північному заході від м. Шацька Волинської області В. Курашкевич [Курашкевич 1958, с. 223]; зміну [e] > [a] в українських говірках Холмщини засвідчив В. Шимановський [Шимановський 1897, с. 21].

На півдні Волинського Полісся перехід [e] > [a] властивий володимирсько-локачинським говіркам, що охоплюють Володимир-Волинський, Локачинський, Іваничівський і Горохівський райони Волинської області.

У південному ареалі досліджуваної території зміна [e] > [a] можлива в позиції під наголосом після губних: *змáрз, вмар, овáс, намáле, звáрху, пáри'у,*

с'івán'ка, гапán'к'і, мáne / минá, рибáри'ув, мад, говáчка, говáс, мánше, свáклойу, пор. ще: *рубáл', горобáц', напáрсток, ч'іпáц', журевáл', гувáс* [Залеський 1973, с. 83], *горобáц', опán'ки, мáртвій* [Залеський 1973, с. 84], *убáримок, хрибáт, хл'ібáц', читвáр* [Шило 1957, с. 44], *вáприк пра двáри, пáрстин', бáригом, бáригом, – і зайшóв до Бáскунич* [Покальчук 1956, с. 86]. Фіксуємо зниження артикуляції [e] > [a] й після передньоязикових: *малán'к'і, св'ачáнойу, тáрли, сáрпом, трáба / тра, нáйї, в дан', пасáш* 'пасеш', *на питáл'н'ї, чáр'ін', бáригом, бáригом стáшкою, стáшкою ду Барáзович ду цáрки, з дáрива / пуд дáриво, малán'ка / малán'к'її*, пор. ще: *тáмно, тас'ц', йідán, жнац', сáрцем, зámл'у трáба убрубл'áти, зáрно, учирáт, трáт'її, стулáц'* [Залеський 1973, с. 83], *нашáлник* 'нашильник || нашійник (деталь кінської упряжі)', *патáл'н'а* [Аркушин 2012, с. 54]. Аналогічно до північного ареалу в абсолютному кінці слова наголошений [e] > [a]: *вжа, ша / шча* 'ще', *йда* 'йде', *берá* 'бере', пор. ще: *жéто рустá, цв'итá, прудá, жнац' жна, побáчив минá, пасá гус'ї, в'ізá везе', тибá, в'ін видá, нигдá, дошч идá, в'ін пасá, нисá, вудá тичá* [Залеський 1973, с. 83], *ужа* [Покальчук 1956, с. 86].

Менше фіксації зміни [e] > [a] в ненаголошеній позиції, зокрема після губних (*манá, рабáри'а, вмарлá, паклі*) і передньоязикових [н], [р], [с], [т], [ч] (*сáбé, в табé; на чарén'ї, тапér, манá, рабáри'а*, пор. ще: *тарнїц'а* [Покальчук 1956, с. 86]). Характерний перехід [e] > [a] в двох складах з [e] підряд: *барáска, варáник'ї* [Залеський 1973, с. 84], *бáраг* [Покальчук 1956, с. 86].

Для обох ареалів Волинського Полісся типова гіперична зміна [a] > [e] під наголосом: *м'ішéли* 'мішали < мішати', *чайéма* 'чаями', *вмачéли*, пор. ще: *журевáл'* [Залеський 1973, с. 83]. У словоформі *на питáл'н'ї* фіксуємо перехід [e] > [a] та подальше зниження артикуляції ненаголошеного [e] в напрямку до [и]. У володимирсько-локачинських говірках зафіксоване не характерне для цієї території «акання» на місці *o: *гапán'к'ї* 'опеньки', *káла* 'коло', *пашлá* 'пішла', *чам* 'чом', *тáйї* 'теї < той', *такáйї* 'такеї < такої', *свáйї* 'свеї < своєї', *мáйї* 'меї < моєї'. Це ж явище поширене в північній частині Волинського Полісся.

Зміна [e] > [a] знаходить продовження у волинських, наддністрянських, надсянських, гуцульських і покутських говірках південно-західного наріччя. Г. Шило зафіксував перехід [e] > [a] в говірках Сокальського та Яворівського районів Львівської області [Шило 1957, с. 44]. Спираємось на висновки Г. Шила, що в сокальсько-яворівських і у володимирсько-локачинських говірках це явище «має характер загальної поширеності» [Шило 1957, с. 44], тобто становить один суцільний ареал відбиття переходу [e] > [a]. Щодо питання відношення зміни [e] > [a] в північному та південно-західному наріччях детальніше див. [Дружко 2019].

До сьогодні відкритим залишається питання стосунку зміни [e] > [a] в північній і південній зонах Волинського Полісся. А. Залеський зауважує, що подібні рефлексії на півночі Західного Полісся

могли виникнути внаслідок переселення людей із півдня Волині, але не виключений також за однакових структурно-генетичних передумов і паралельний незалежний розвиток цього явища на порівняно віддалених одна від одної територіях [Залеський 1973, с. 84]. Ю. Шевельов теж стверджує, що досліджуване явище може бути пов'язане з волинським походженням тамтешніх осельників, які туди прийшли щонайпізніше в XVI ст., уже маючи в мовленні ці нові рефлексії [Шевельов 2002, с. 686]. Ф. Клімчук зазначав, що походження явища [e] > [a] в берестейських говірках варто шукати в міграційних рухах, які відбувалися в кінці праслов'янської епохи й у середньовіччі [Клімчук 1983, с. 40]. Якщо зважати на те, що предки південних слов'ян до їх переселення на Балкани жили на північ від Карпат – на Галичині, Західній Волині та Західному Поліссі, – Ф. Клімчук вважає, що зміна [e] > [a] – наслідок впливу решток південнослов'янських говірок на Поліссі на говірки східнослов'янські [Клімчук 2007, с. 111]. Припускаємо, що на території півночі Волинського Полісся перехід [e] > [a] теж пов'язаний з переселенням людності з півдня Волині (адже саме цю територію Г. Шило вважав осередком досліджуваної зміни), оскільки немає фактів історичної діалектології, що підтверджували б його існування в цьому регіоні, на відміну від півдня: *оранды, аранды моєє, шлей раменных чотири, у Симана Малчаловича взяли* (волинські книги гродські з XVI, XVII ст. [Шило 1957, с. 47]), *скарувати* 'скерувати' (Остр. Лям. 1616 [Шевельов 2002, с. 686]).

Наші спостереження показують, що в говірках і північної, і південної зон Волинського Полісся перехід [e] > [a] відбувається в однакових фонетичних умовах – регулярно в наголошеній позиції після

губних і передньоязикових, менш систематично – у ненаголошеній позиції; для обох регіонів характерна зміна в абсолютному кінці слова, а також нерегулярні зміни, пов'язані з перезвуком.

Висновки. Типові вияви *e в новозакритих наголошених складах у волинсько-поліських говірках – [i], після депалаталізованих шиплячих – [и], паралельно поширені на всій центральній території. Для говірок північно-східної частини Волинського Полісся можлива рефлексія *e > [e], перед яким приголосні зберігають м'якість, за винятком шиплячих. У говірках Дубровицького та Володимирецького районів зафіксовано дифтонгічну вимову *e – [ie].

Для волинсько-поліських говірок характерна зміна [e] > [o] після шиплячих, зрідка після інших м'яких, перед твердими приголосними. Цей процес зумовив ряд фактів, що постали на місці *e відповідно до аналогічних трансформацій *o: дифтонгічні рефлексії [yi], [yi], [yo], [ye] < *e в перехідних від західно- до середньополіських говірок, консонантизовані форми розпаду дифтонгів, розвиток [y] < *e.

У відкритих наголошених складах збережено етимологічний *e. Для ненаголошених відкритих і закритих складів характерне підвищення й звуження артикуляції [e] > [и], у перехідних від волинсько-поліських до середньополіських говірках – [e].

На півночі й півдні Волинського Полісся типове зниження артикуляції [e] > [a] після губних і передньоязикових у наголошеній, рідше ненаголошеній позиціях, в абсолютному кінці слова.

* Усі карти, згадані в статті, можна переглянути за QR-кодом:



Література

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк, 2010. 542 с.
2. Аркушин Г.Л. Західнополіська діалектологія. Луцьк, 2012. 257 с.
3. Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 1988. 521 с.
4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 247 с.
- Громик Ю.В. Рефлексія давніх голосних у поліській говірці с. Липне. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (5). С. 74–77.
- Дружук І. До питання про явище а < е (*е, *ь) у волинсько-поліських говірках. *Лінгвістика*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». № 1 (40). 2019. С. 26–35.
- Жилко Ф.Т. Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові. *Українська мова в школі*. 1962. № 3. С. 16–22.
- Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ, 1973. 156 с.
5. Зінчук Р.С. Рефлексії давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету: зб. наук. пр.* Кривий Ріг, 2013. Вип. 9, Ч. 2. С. 58–70.
6. Клімчук Ф. Славянські і індаєвропейські сувазі тараканських гаворак (рефлекс *е, *ь > [a]). *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах: зб. наук. пр.* 2007. № 4. С. 109–114.
7. Клімчук Ф.Д. Гаворкі Захадняга Палесся: Фанетычны нарыс. Мінськ, 1983.
8. Книш Н. Рефлексії етимологічних [o], [e] у говірці села Погулянка Маневичького району Волинської області. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*. Луцьк, 2010. С. 57–59.
9. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис). Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

10. Покальчук В. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наук. зап. Луц. пед. ін-ту: іст.-філол. сер.* Луцьк, 1956. С. 81–100.
11. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків, 2002. 1054 с.
12. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 254 с.
13. Шимановський В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897.
14. Kuraszkiewicz W. Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny. *Ruthenika*. 1985.

References

1. Arkushyn H. (2010) Holosy z Volynskoho Polissia (Teksty) [Voices from Volyn Polissya (Texts)]. Lutsk. 542 s. [in Ukrainian].
2. Arkushyn H.L. (2012) Zakhidnopoliska dialektolohiia [West Polissya dialectology]. Lutsk. 257 s. [in Ukrainian].
3. Atlas ukraïnskoi movy (1988): v 3 t. [Atlas of Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T. 2: Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli. 521 s. [in Ukrainian].
4. Bevzenko S.P. (1980) Ukraïnska dialektolohiia [Ukrainian dialectology]. Lutsk: Vyshcha shk. 247 s. [in Ukrainian].
5. Druzhuk I. (2019) Do pytannia pro yavyshe a < e (*e, *ь) u volynsko-poliskykh hovirkakh [On the question of the phenomenon a < e (*e, *ь) in the Volyn-Polissya dialects]. *Linhvistyka*. Starobilsk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». № 1 (40). S. 26–35 [in Ukrainian].
6. Hromyk Yu.V. (2015) Refleksatsiia davnikh holosnykh u poliskii hovirti s. Lypne [Reflection of ancient vowels in the Polissya dialect in v. Lypne]. *Molodyi vchenyi*. № 2 (5). S. 74–77 [in Ukrainian].
7. Klimchuk F. (2007) Slavjanskija i indaeŭrapejskija suvrazi tarakanskih gavorak (rjefleks *e, *ь > [a]) [Slavic and Indo-European connections of cockroach speech (reflex *e, *ь > [a])]. *Zakhidnopoliskyi dialekt u zahalnoukraïnskomu ta vseslovianskomu kontekstakh : zb. nauk. pr.* № 4. S. 109–114 [in Belarusian].
8. Klimchuk F.D. (1983) Gavorki Zahadnjaga Palessja: Fanetychny narys [Speeches of Western Polesie: Phonetic essay]. Minsk [in Belarusian].
9. Knysh N. (2010) Refleksy etymolohichnykh [o], [e] u hovirti sela Pohulianka Manevytskoho raionu Volynskoi oblasti [Reflexes of etymological [o], [e] in the dialect of the village of Pohulyanka, Manevychi district, Volyn region]. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Zakhidnopoliski hovirky v prostori ta chasi*. Lutsk. S. 57–59 [in Ukrainian].
10. Kuraszkiewicz W. (1985) Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny. *Ruthenika* [in Polish].
11. Pivtorak H.P. (1988) Formuvannia i dialektna dyferentsiatsiia davnoruskoi movy: (Istoryko-fonetychni narys) [Formation and dialectal differentiation of the davnoruska language: (Historical and phonetic essay)]. Kyiv: Naukova dumka. 280 s. [in Ukrainian].
12. Pokalchuk V. (1956) Nadsarnskiy hovir na Volyni ta yoho fonetychni osoblyvosti [Nadsar dialect in Volyn and its phonetic features]. *Nauk. zap. Luts. ped. in-tu : ist.-filol. ser.* Lutsk. S. 81–100 [in Ukrainian].
13. Shevelov Yu. (2002) Istorychna fonolohiia ukraïnskoi movy [A Historical Phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv. 1054 s. [in Ukrainian].
14. Shimanovs'kiy V. (1897) Zvukovye i formal'nye osobennosti narodnykh govorov Holmskoj Rusi [Sound and formal features of the folk dialects of Kholmok Rus]. Warshava [in Russian].
15. Shylo H.F. (1957) Pivdenno-zakhidni hovory URSR na pivnich vid Dnistra [Southwestern dialects of the USSR north of the Dniester]. Lviv. 254 s. [in Ukrainian].
16. Zaleskyi A.M. (1973) Vokalizm pivdenno-zakhidnykh hovoriv ukraïnskoi movy [Vocalism of southwestern dialects of the Ukrainian language]. Kyiv. 156 s. [in Ukrainian].
17. Zhylyko F.T. (1962) Holosni neodnoridnogo tvorennia («dyftonhy») v ukraïnskii movi [Vowels of inhomogeneous creation («diphthongs») in the Ukrainian language]. *Ukraïnska mova v shkoli*. № 3. S. 16–22 [in Ukrainian].
18. Zinchuk R.S. (2013) Refleksy davnikh holosnykh u systemi slovozminy imennykiv zakhidnopoliskykh i sumizhnykh hovirok [Reflexes of ancient vowels in the system of word change of nouns of West Polish and related dialects]. *Filolohichni studii. Naukovyi visnyk Kryvorizkoho natsionalnoho universytetu: zb. nauk. pr.* Kryvyi Rih. Vyp. 9. Ch. 2. S. 58–70 [in Ukrainian].

REFLECTION *E IN VOLYN-POLISSIA DIALECTS

Abstract. Volyn-Polissya dialects are the core of the West Polesie dialect of the northern dialect, but their phonetic system contrasts with the sound level of Middle and East Polesie dialects, especially this difference is noticeable in the implementation of etymological *e, *o, *ž. The article draws attention to the Volyn-Polissya reflection *e in closed and open stressed and unstressed syllables; implementation [e] depending on the place in the phonetic structure of the word and the consonant environment. It is established that the sounds [i] and [ɨ]

(after depalatalized hissing) are characteristic in the stressed position of the closed syllable for the Volyn-Polissya dialects and are distributed in parallel throughout the study area. For the dialects of the north-eastern part of Volyn Polissya, the reflection **e* > [e] is possible, before which the consonants remain soft, except for the hissing ones; in the dialects of Volodymyrets and Dubrovytsia districts, a diphthong pronunciation was recorded – [iɛ]. The specifics of the transition [e] > [o] in the Volyn-Polissya area have been studied, the forms *л'юд*, *шчуйтка*, *жвѣнка*, *завйўз*, *жунка*, *шчудрувати*, *прин'ус*, *вѣчур*, formed by analogy with the reflection **o*. It was found that in open stressed syllables **e* is preserved. Unstressed open and closed syllables are characterized by an increase and decrease in articulation [e] > [и]. The article describes the phenomenon of substitution [e] > [a] in the Volyn-Polissya dialects, outlines the phonetic conditions and areas of its distribution (north and south of Volyn Polissya), clarifies the relationship of change [e] > [a] in both zones. Based on their own audio recordings made in the field from 120 v. Volyn and Rivne oblasts, linguistic maps have been compiled, which reflect the geography of distribution of manifestations in closed and open stressed and unstressed syllables on the example of structures «пiч», «жiнка», «пoпiл», «дeрeвo», «ceлo», «цeрквa»; the map of areal projection of change [e] > [a] is added.

Keywords: Volyn-Polissia dialects, the western Polissia dialect, reflexes of the etymological **e*, newly closed syllable, change [e < * e, * ъ] > [a], decrease in articulation [e] > [и].

© Дружук І., 2021 р.

Ірина Дружук – аспірант кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; rochkadruzhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>

Iryna Druzhuk – Postgraduate student of the Department of History and Culture of the Ukrainian Language of the Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine; rochkadruzhuk@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-3603-3907>

НОМІНАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ПАМ'ЯТІ ЗАСОБАМИ ГОВІРКОВОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЗАБУТИ, ЗАБУВАТИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'282

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).111-117

Коваленко Н. Номінації процесів пам'яті засобами говіркової фразеології: *забути, забувати*; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Анотація. Актуальність теми дослідження з проблем аналізу фразеологічних одиниць на позначення процесів мислення пов'язана з потребою вивчення особливостей пам'яті людини, її різновидів, характеристик, емоційних оцінок, актуалізованих у сучасному українському говірковому мовленні.

У статті схарактеризовано можливості фразеологізмів у реалізації розуміння та оцінок процесів пам'яті людини носіями говірок; визначено основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення процесів 'забути', 'забувати', 'заставити забути' та ін. за допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізів, а також їх територіальне поширення. Матеріалом послуговували територіальні фразеологічні словники та опубліковані тексти діалектного мовлення з різних ареалів України, а також записи авторки текстів зв'язного мовлення з подільських і суміжних говірок. Лексикографічні праці з різних ареалів побутування української мови уможливають вивчення локальних особливостей фразеологізмів та їх компонентів, зокрема в часі та просторі.

Сталі вислови на позначення процесів 'забути', 'забувати', 'примусити забути' вирізняються образністю та емоційністю, антропоморфними ознаками, що виявляються через соматизми (голова, серце, мозок), номінації предметів господарювання (мішок, віник, друшляк, молоток, клин, клепка), зооніми (курка, теля) та ін.

Спостережено лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людиною процесів забування, про місце зберігання здобутої інформації чи її втрату, тому зв'язні тексти та регіональні словники фіксують фразеологізми з образним конкретизатором *голова*. Частовживаними компонентами аналізованих семантичних рядів є іменники *розум, тямка, пам'ять*, дієслова *вилетіло, відбило, вишибло, викинути, збутися, загубити* та ін., що створюють образне уявлення про явище забування якоїсь інформації.

Запропонований аналіз уживання фразеологічних одиниць попередній, він може доповнюватися із залученням нових записів, проте зафіксовані матеріали підтверджують, що в живому мовленні виявляються всі комунікативні та функціональні можливості фразем як виразників мислетворчих процесів, станів та почуттів людини.

Ключові слова: діалект, говір, фразема, процеси пам'яті, забути, забувати.

Постановка проблеми. В українській діалектології початку ХХІ ст. спостерігаємо увагу до записування та аналізу фразеологізмів народного мовлення як цінного й інформативного джерела для мовознавства, а також суміжних галузей – етнолінгвістики, фольклористики, лінгвокультурології та ін.

Фразеологія говірок зберігає багатоаспектну інформацію про народ, його звичаї, мораль та ідеали, розуміння законів буття та місця людини у світі. Усе ж фіксація та опис значень, структури фразеологізмів з усіх ареалів України та поза її межами залишається важливим і невідкладним завданням лінгвістів з огляду на існування великої кількості факторів, здатних впливати на фразеосистему національної мови.

Збагачення фразеологічного фонду відбувається різними шляхами та пов'язане з дією різних факторів (мовних і позамовних): одні зумовлюють стабільність семантики та структури одиниць, інші провокують їх оновлення, переміщення зі сфери діалектної до літературної і навпаки.

Актуальність дослідження фразеологічного складу українського діалектного мовлення зумовлена призначенням фразем як вторинних номінативних одиниць передавати визначальні національно-культурні риси мовомислення. Особливо це простежується на матеріалі записів наративів живого діалектного мовлення, що уможливають виявлення семантики і динаміки конотації як загальномовних,

так і регіональних фразеологізмів. Отримані результати стануть важливим складником лінгвогеографії, лексикографії, спонукатимуть до створення синтетичного загального фразеологічного словника українського діалектного мовлення.

Одними з найбільш інформативних є фразеосемантичні поля «Мислення людини» та «Мовлення», оскільки людини здавна і постійно пізнавала себе і продовжує осмислювати свої здатності та рівень можливості. Окрім того, аналіз семантичних рядів на позначення процесів пам'яті пов'язаний із дослідженням вербальних виявів уявлення та емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського говіркового мовлення, національні специфічні уявлення про життя людини.

Аналіз досліджень. Усвідомлення унікальності народних фразеологізмів як виразників світорозуміння народу, їх цінності в осягненні мовної вправності, у мудрості, яку носії говірок зберігають і передають із покоління в покоління, і до сьогодні активізує різноаспектні наукові дослідження.

Можливості фразем відображати лінгвокультуру етносу, значення їхніх соціолінгвальних, ментальних і психологічних особливостей досліджували упродовж ХХ–ХХІ ст. В.І. Лавер, В.М. Мокієнко, Л.Г. Авксентьев, М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Скрипник, В.Я. Ляшинська, О.О. Селіванова, І.Я. Гнатюк, В.М. Телія, В.В. Жайворонок, Ю.Ф. Прадід, Н.Ф. Венжинович, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко та ін.

Зазначимо, що варіанти номінацій мовленнєвих і мисленнєвих процесів на рівні систем окремих говорів як у діахронії, так і в синхронії описали в дисертаційних працях Н.В. Романюк, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Г.М. Доброльожа, А.О. Івченко, М.С. Олійник, Г.Ф. Ступінська та ін.

Розуміння механізмів пам'яті людини і його реалізація вербальними засобами завжди цікавили вчених різних наукових напрямів, усе ж найменш дослідженим залишається вираження на лексико-фразеологічному рівні системи номінацій семантичного поля «Пам'ять». Особливо інформативними для лінгвістичного аналізу є матеріали лексикографічних праць, тексти живого територіального мовлення, що засвідчують усі аспекти розуміння та усвідомлення людиною механізмів мислення.

Н.Ф. Венжинович, досліджуючи фраземіку української мови в когнітивному та лінгвокультурологічному аспектах, описала сталі вирази, що відображають зокрема і мисленнєву діяльність людини – одні з найдавніших за походженням та найбільш уживані носіями української мови [Венжинович 2018]. У монографії виокремлено фразеозначення 'думати', 'не думати', 'уявляти', 'пам'ятати', 'забути', 'втрачати здатність мислити, пам'ятати'; виявлено явища варіативності, полісемії, синонімії та антонімії з позицій антропоцентризму.

Г.Ф. Ступінська проаналізувала лексико-семантичні та граматичні особливості втрачених лемківських фразеологічних одиниць, описала реалізацію понять 'добре запам'ятати' 'забути', 'раптово згадати', 'важко пригадати' [Ступінська 2000, с. 154], що важливо для всебічного вивчення арельної фразеології української мови.

Українська фразеографія говірок представлена окремими словниками та опублікованими фрагментами словників діалектної фразеології таких говірок: східноподільських (М.Т. Доленко), західноподільських і південноволинських (Н.Д. Коваленко), буковинських (Н.О. Руснак), бойківських (М.Д. Матіїв), волинських (Н.В. Кірілкова), лемківських (Н.Д. Вархол, А.О. Івченко, Я. Битківська, Г.Ф. Ступінська), центрально-слобожанських (О.С. Юрченко, Л.І. Ройзензон, С.І. Ройзензон, А.О. Івченко, А.А. Сагаровський), східно-слобожанських і степових говірок Донбасу (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко), нижньонадніпрянських (В.Д. Чабаненко), західнополіських (Г.Л. Аркушин, З.С. Мацюк), середньополіських (Г.М. Доброльожа). Усі ці матеріали підтверджують багатство фразеології української мови, а словники окремих регіонів уже підштовхують до підготовки великого фразеологічного словника української мови тлумачного типу, у якому було б найповніше представлено фразеосистему національної мови.

Мета статті, завдання. Метою нашого дослідження є вияв та аналіз можливостей фразеологізмів у реалізації розуміння та характеристики процесів пам'яті носіями говірок за допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізів. Завдання – визначити основи образності та метафоричності значень фразеологічних одиниць на по-

значення процесів 'забути', 'забувати', 'заставити забути', а також їхнє територіальне поширення.

Матеріалом дослідження послуговували фразеологічні словники українських говірок, опубліковані тексти зв'язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записи авторки з території подільських і суміжних говірок. Зауважимо, що словники не завжди фіксують увесь потенціал фразеосистеми, а в текстах зв'язного мовлення фразеологізми розкривають усі можливості своєї структури і семантики.

Методи та методика дослідження. Методика дослідження мовних даних на матеріалі діалектної фразеології спрямована на виявлення семантичних та емотивних можливостей фразем, особливостей поєднання компонентів у творенні образності, рис уснорозмовності й територіальності та ін.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування лексикографічних матеріалів і даних текстів-розповідей від носіїв говірок – достовірний і важливий матеріал для вияву народних образних вторинних номінацій, видів їх трансформацій, семантичних і структурних варіантів, діалектних рис. Зазначимо, що в статті збережено графічні знаки транскрипцій аналізованих видань.

Виклад основного матеріалу. Різні прояви народного буття – основа невичерпного джерела фразеотворення, коли взаємодіють мовні, логічні та психологічні фактори. Називання за подібністю між особами, предметами, явищами ґрунтуються на психологічних факторах, які можна вважати виявом виникнення оцінних значень.

Як відомо, психологи розрізняють такі головні процеси пам'яті: запам'ятовування, збереження, відтворення та забування. Збереження – процес пам'яті, який забезпечує тривале утримання результатів запам'ятовування протягом тривалого часу [Степанов 2006, с. 144], а забування – мнемічний процес, внаслідок якого поступово втрачається чіткість закріпленого в пам'яті матеріалу, зменшується його обсяг, виникають помилки при відтворенні, стає неможливим відтворення, а потім і впізнавання [Степанов 2006, с. 145].

Спираючись на власні та колективні уявлення про людську пам'ять та її процеси, різні етноси надають свої оцінки розумовим здібностям людини запам'ятовувати, пригадувати, забувати та всьому, що з ними пов'язане. Фразеологічні одиниці мають здатність якнайточніше передавати такі оцінки.

Зазначимо, що під час записування текстів усного мовлення носії говірок є найважливішими учасниками комунікативних ситуацій, які, орієнтуючись на слухача, добирають найдоцільніші, на їхню думку, слова, фразеологізми, прислів'я, приказки та ін. Таке мовлення має всі ознаки антропоцентричності, тому що діалектний текст-розповідь акумулює в собі індивідуальність мовця, що виражається у виборі лексичних, фразеологічних, граматичних та ін. засобів.

У наративах частовживаними є лексеми, конструкції – додаткові зауваження, у яких мовець, пригадуючи події, послуговується дієсловами на позна-

чення поняття ‘забути’, словами відповідної лексико-семантичної групи: *голова*, *тямка*. Процеси, пов’язані з пам’яттю людини, у мовленні деталізуються характеристиками швидкості забування, примушування забути, тривалості запам’ятовування, готовності до пригадування та ін.

Діалектоносії-інформанти – це люди старшого віку, які здебільшого згадують своє минуле (свідоме) життя, часто посилаються на ще давніші часи, події чи звичаї, тому для зв’язних текстів діалектного мовлення частовживаними є слова чи конструкції покликання.

Поняття ‘забути’ маніфестують фразеологізми із соматизмом *голова*, побудовані на образності уявлення про щось несправне, зникле з голови, наприклад: у лемківських говірках – *выпарити са з головы кому*; *з головы утѣчи*; *выпарити са з головы кому* [Вархол 1990, с. 40], *з головы утѣчи* [Вархол, с. 41]; західнополіських – *з гулуви випало що* [Аркушин 2003, с. 85]; середньополіських – *вилетіло з голови* [Доброльожа 2010, с. 43], *з голови вишибло* [Доброльожа 2010, с. 44], *злупити з голови* [Доброльожа 2010, с. 45]; закарпатських – *ві’лет’іло / ві’скочило / ві’шло ми з голови* [Дзендзелівський 1993, III, 298], *ві’лет’іло / ві’скочило / ві’шло ми з голови* [Дзендзелівський 1993, III, 298]; подільських – *вийшло з голови*, *вискочило з голови*, *усе з голови вилет’іло*, *вилет’іло з голови / гулуви* [Коваленко 2019, с. 80]; *з голови вихт’іло*, *з голови виши’бло* [Коваленко 2019, с. 82]; *повил’їтало з голови* [Коваленко 2019, с. 87]; *йак з голови вилет’іло* [Коваленко 2019, с. 89]; гуцульських – *вилетіти*, *випасти*, *вилюфтуватисе з голови* (*Ви ни з’найіте Коц’а? Та вин обер’н’уєсе / і й’їму’усо вилет’іло з голови / вин ни ме памн’їтати / бо й’їму’ того ни треба / вин’лишен’ держи’ї голов’ї то’то / шо й’їго інтерес’уїї* [Голянич 2018, с. 188]; *випасти з гадки* [ЛЛПЖ, с. 178], *вилетіти з голови ‘забути’* [ЛЛПЖ, с. 192].

Образ порожньої голови є мотиваційним центром не тільки для значення ‘дурний, нерозумний’, а й використовується для характеристики ‘не запам’ятовувати чого-небудь, не виявляти здатності думати про-щось’, наприклад, у лемківських говірках – *не мати нич в голові* [Ступінська, Битківська 2013, с. 142].

Прикметною рисою виразів є вживання дієслів минулого часу середнього роду, тобто втрату пам’яті мовці пояснюють зникненням або пошкодженням інформації з «голови» без участі людини. У текстах південноволіських говірок знаходимо: *че’кайт’ молодих і заду сто’їат’ гост’і і сп’ївайут’ / вийди’мати с хати не’в’істку в’їтати / че’каї / че’каї / тоже с тей’і голови дурной’ повил’їтало* (с. Щиборівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.); у говірках Західного Поділля – *в голові не втрималося* [Коваленко 2019, с. 79]. Особлива риса фразем, пов’язана з використанням новоутворених слів, зреалізована в дієсловах *помикитилося*, *замакітрилося* та ін., що додає дотепності та гумору, наприклад, у гуцульських говірках – *помикитилося в голові ‘усе переплутати, забулося’* [ЛЛПЖ 2009, с. 579], у подільських – *заду’б’іло’ї*

голо’в’і [Коваленко 2019, с. 82], *замак’ітри’лос’ї* у *голо’в’і* [Коваленко 2019, с. 83].

Навпаки, причетність особи до втрати пам’яті демонструють форми дієслів *викинути*, *випустити*, *вибити* та ін., наприклад: у середньополіських говірках – *викинути дурне з голови*, *викинути з голови* [Доброльожа 2010, с. 43]; подільських – *вики’нути з голови*; *випустити з голови* [Коваленко 2019, с. 80]; *загубити т’амку* [Коваленко 2019, с. 365]; гуцульських – *вібити пусте з голови* ‘забути, не думати’ [ГСЛ 2013, с. 187]; *втнути з голови* ‘забути про щось неприємне’ [Лесюк 2008, с. 166]; *вібити собі це з голови* ‘змусити себе забути’ [ЛЛПЖ 2009, с. 192].

Замість соматизму *голова* в говірках української мови зафіксовано вживання лексем *т’яма*, *мізки*, *пам’ять*, які у свідомості людей співвідносні з поняттям *голова* – місцем зберігання інформації: у подільських говірках – *випало з’їт’ами* [Коваленко 2019, с. 364]; *випало з м’їзк’ї* [Коваленко 2019, с. 199], *в’їби’ло с пам’їат’ї / пам’їати*; *в’їки’нуло с пам’їат’ї / пам’їати*; *вилет’іло с пам’їат’ї / ~ памн’ати* [Коваленко 2019, с. 252]; *виши’бло с пам’їат’ї* [Коваленко 2019, с. 252]; гуцульських – *в’ївергти з пам’їат’ї* ‘втратити пам’ять’ [ГСЛ 2013, с. 119].

Про дії, пов’язані зі втратою пам’яті, йдеться у виразах із лемківських говірок *затерти в(х) пам’яті* ‘забути когось, щось’ [Ступінська, Битківська 2013, с. 96], західнополіських – *пам’ат’ї збу’лас’а* ‘часткова втрата пам’яті та розуму’ [Мацюк 2013, с. 458]; подільських – *виши’бло пам’їат’* ‘забути’, *в’їд’било пам’їат’* [Коваленко 2019, с. 252]; *пот’є’р’ати / пот’їрати / згубити / загубити* *їт’ратити пам’їат’* ‘забути’ [Коваленко 2019, с. 252–253], *згубитис’а памн’ати* [Коваленко 2019, с. 252], хоч зафіксовано вживання *не’мати пам’їати* у значенні ‘не розуміти’ [Коваленко 2019, с. 252], *загубити т’амку* ‘забути’ [Коваленко 2019, с. 365].

Натрапляємо і на приклади вживання сталих висловів, що констатують взагалі відсутність пам’яті, наприклад: у західнополіських говірках – *пришло на голуву / а ти’пер йут’кове ні’чо ни пам’ат’айу / ні’ма пам’ати* [Мацюк 2013, с. 458], *ні’ма тей’ї пам’ати / ні’ма пам’їати / ні’ма пам’їт’ї / пам’їат’ї ні’маїе* [Мацюк 2013, с. 458]; *ні’ма т’ами* ‘часткова втрата пам’яті та розуму’ [Мацюк 2013, с. 458]; подільських – *пам’їати не’ма* ‘не пам’ятати, забути’ [Коваленко 2019, с. 253]; східнослов’янських – *пам’їат’ї не’ма* [Леснова 2004, с. 27].

У текстах зв’язного мовлення з надністрянських говірок про те, як молодь вивозили на роботу до Німеччини в часи Другої світової війни, знаходимо такий вираз на позначення стресових переживань: *їа пам’їати гет не’ мала / н’ї зап’лакала / н’ї н’ї’чого // на ма’шину вил’їзла / бо на ма’шину нас вигад’н’ели* (с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл.); у подільських говірках: *а та’ко ос’колки билис’а і їа по’лежала / а л’їта’ки по’лет’їли і по’лет’їли / і їа по’лежала їст’ала / і їже не’ мала памн’ати / і так до’б’їгла до хати* (с. Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.).

Зафіксовано також побутування фразем із компонентом *тямка* у значенні 'пам'ять' *не^m |мати т'ами* [Коваленко 2019, с. 364], *не^m |мати т'амки ў голо^vв'і* 'забути' [Коваленко 2019, с. 365]; у текстах із центральноподільських говірок: *че^mкаї / це Йїван м'ї с т'риц'їт'с'омого а йа с т'риц'їт'д'їу'їатого // че^mкаї че^mкаї бо йа ўже т'ами не^m |майу / |сорок д'ругий р'їк буў та'кїї |тоже^m |т'руднїї* (с. Станіславка Вінковоцького р-ну Хмельницької обл.).

Носії говірок у комунікації можуть характеризувати забудькувату людину, наприклад: у західнополіських говірках – *памн'ат' куротка* в кого [Мацюк 2013, с. 459], *памйат' йак у кур'їци* [Мацюк 2013, с. 459], *д'ев'їча / д'ївоча / д'ев'їча памйат'* 'часткова втрата пам'яті, забудькуватість'; *курача памйат'*, *памйат' йак у кур'їци* [Мацюк 2013, с. 151]; центральнополіських – *дівоча пам'ять, куряча пам'ять* 'погана пам'ять' [Доброльожа 2010, с. 130]; західнополіських – *д'ївоча памйат'* [Коваленко 2019, с. 252], *курача памйат' / кур'ача памн'ат'* [Коваленко 2019, с. 253]; лемківських – *модзьок як х курки* 'хто-небудь забудькуватий, неухажний' [Ступінська, Битківська 2013, с. 148], *забитливе теля* 'забудькувата людина' [Ступінська 2000, с. 61], *модзьок із курки, пропитий розум* 'безпам'ятна людина' [Ступінська 2000, с. 71]; *забытліве теля* 'забудькувата людина' [Вархол 1990, с. 131]; у східнослов'янських і степових говірках Донбасу – *мішок з дїркою на плечах* 'забудькуватий' [Ужченко 2013, с. 333]. Отже, образними конкретизаторами забудькуватості людини слугують лексеми *теля, курка, дівчина*.

Лише у «Фразеологічному словнику східнослов'янських і степових говірок Донбасу» зафіксовано вживання власних назв у номінативних фраземах аналізованого семантичного ряду: *Кульома Іванівна* 'той, хто часто забуває' [Ужченко 2013, с. 291], *Мотря Іванівна (Йвановна)* 'про незібрану, забудькувату жінку' [Ужченко 2013, с. 342], *Розташа Іванівна* 'забудько, незібрана людина' [Ужченко 2013, с. 429]. У нижньонадніпрянських говірках зафіксовано вираз *забудько-переплутько* – 'людина з поганою пам'яттю, схильна плутати події, факти і т.п.' [Чабаненко 2001, с. 43]. Використання таких назв у живому спілкуванні разом з іншими виражальними засобами слугує ще одним доказом того, що експресивне мовлення тяжіє до комплексного висловлювання з ефектом «законодавчої» оцінки.

У говірках Західного Полісся зафіксовано лексему *забите'шні -а, -е* на позначення поняття 'забудькуватий', яка проілюстрована сталим виразом *голова' забите'шна – зайду' в пукл'їт'ї не зна'їу, чого' пришла'* [Аркушин 2002, с. 392]. Прикладом поліваріантності значень є фразеологічна одиниця з цього ж ареалу *п'їти^e на |Косову |г'їрку*, що вживають, говорючи про забудькувату людину, 'тому що на Косовій гірці жив розумний чоловік, який усе пам'ятав' [Мацюк 2013, с. 57]. Зауважимо, що побутування виразів *вине'сти на гор'бок* у західнополіських говірках, *їти на Турманову гору* – у східнополіських [Доленко 1975б, с. 16] на по-

значення 'поховати', 'померти' підтверджує збереження традиційних загальноукраїнських правил ховати на узвишші, що зумовлене ще язичницькими уявленнями про інший світ.

В основі образності нижчеподаних фразем – уявлення та пояснення процесу 'забути' через втрату голови, її фізичного пошкодження та ін., наприклад: *загубити згубити |голову* 1. 'збожеволіти'. 2. 'розгубитися'. 3. 'забути' [Коваленко 2019, с. 82]; *загубити т'амку* [Коваленко 2019, с. 365], *йак |доубне'у по голо^vв'ї |дало* 'забути' [Коваленко 2019, с. 106]; у волинських говірках – *с'тало |клином* [Коваленко 2019, с. 165], *за|било молот'ком* [Коваленко 2019, с. 207], *не^mмаїє йїд'ноїї |кленки* 'забувати' [Коваленко 2019, с. 164].

Дослідження особливостей усного мовлення уможливило вияв уживання однакових фразеологізмів на позначення понять 'втратити розум', 'забути' і 'знепритомніти', що мають спільну образну модель, наприклад: *ўс'ї |кленки пови'л'їтали* 'забутися' [Коваленко 2019, с. 162], *ли'шитис'а |памн'ати ў голо^vв'ї* 'збожеволіти' [Коваленко 2019, с. 253]. Так само фокусує інтелектуально-емоційні вияви людини фразеологізм *памороки забити* 1. 'забути'. 2. 'розгубитися' [Доброльожа 2010, с. 130].

Цікавою є образна основа фразем досліджуваної групи, у яких чітко простежуємо семантику завершеної роботи й одночасно неможливість повернути все назад, наприклад: у середньополіських говірках – *підмести віником* 1. 'прогнати'. 2. 'забути' [Доброльожа 2010, с. 30], *кинути в грубу* [Доброльожа 2010, с. 52], *вирвати з будяками* [Доброльожа 2010, с. 24], *стерти на порох* забути [Доброльожа 2010, с. 140]; у західнополіських – *за|бути йак зао'рати* 'забути назавжди' [Коваленко 2019, с. 130]; східнослов'янських – *запїти холодною водою* 'забути' [Ужченко 2013, с. 108], *кинути через плече* 1. 'забути'. 2. 'швидко зробити' [Ужченко 2013, с. 393]. У західнополіських говірках фраземі *віпустит'* з *віду* вживають із семантикою 'забутися' [Громик 2002, с. 154]. У селах нижньої течії р. Бистриці виявлено активне функціонування контамінованого вислову *раз^e пл'їнути й роз'тєрти*, утвореного на базі фраземи *пл'їнути й роз'тєрти* зі значенням 'не звертати уваги на що-небудь, забути' [ФСУМ 1999, с. 649].

Образне уявлення про забування може базуватися на порівнянні з процесом 'загубити', наприклад: у центральнослов'янських говірках – *з голови губиться (губиц'а), несхв.* 'не пам'ятатися, забуватися' (*їду у магаз'їн, дак записуїу, шо купит', бо з голови губиц'а*) [Сагаровський 2015, с. 51]; подільських – *розгубити по до'роз'ї* 'забути' [Коваленко 2019, с. 108].

Забудькуватість, що пояснюється на паралелях із неможливістю зберігання чогось через дірки, прогалини, метафорично представлена у фразеологізмах *дїрка в гулу'в'ї* 'часткова втрата пам'яті, забудькуватість' [Мацюк 2013, с. 72]; *голова йак друш'лак* 'бути забудькуватим' [Мацюк 2013, с. 262]; *в одне |вухо влет'їло / а в д'руге |вил'ет'їло* 'неухажність, забудькуватість' [Мацюк 2013, с. 458];

у центральноподільських – *дірка в голові* ‘мати погану пам’ять’ [Добролюба 2010, с. 59], *дірява голова* ‘погана пам’ять’ [Добролюба 2010, с. 44]; у східно-подільських – *дірява пам’ять* ‘забудкуватий’ [Доленко 1975а, с. 104]; закарпатських – *голова д’ірова* [Лавер 1973, с. 135].

Про несправність механізму в голові, що забезпечує запам’ятовування, йдеться в образних виразах *зак’линило пам’ят* ‘не пам’ятати, забути’ [Коваленко 2019, с. 253], *в’ідказує пам’ят* [Коваленко 2019, с. 252], *заішоу в ум безум* [Коваленко 2019, с. 366] та ін. Інтерпретація причин неможливості щось чи когось пам’ятати може бути пов’язана із семантикою образного конкретизатора *стара*: *пам’ят мо’йа та’ка стара / ну бе’зд’ітна ка’зали на ней / ну та’ шо ше ну / та’ка шо не’ мала д’ітеї* (с. Вишнівчик Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.).

Проникнення в глибину мислетворчих процесів людини, прагматичного поля, багатоаспектності виявів характеристик уможливує вияв відтінків семантики фразеологічних одиниць ‘забути назавжди’ – *в’иче’нки забути* у подільських говірках [Коваленко 2019, с. 130]; щось уже забулося – *пльонка стерлася* у східнослов’янських [Ужченко 2013, с. 393]; ‘забути про неприємності’ – *вдарити лихом об землю* у середньоподільських [Добролюба 2010, с. 100]; ‘забути і не згадувати’ – *не памки про що* в західнополіських говірках [Аркушин 2003, с. 111]. Лише в словнику, що фіксує говірки Львівщини, зафіксовано фразему *забути на амен*, яку вживають зі значенням ‘усе забути; нічого не пам’ятати’ [ЛЛПЖ 2009, с. 57].

Література

1. Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін–Луцьк, 2003. 178 с.
2. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. 354 с.; Т. 2. 458 с.
3. Вархол Н.Д., Івченко А.І. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава, 1990. 160 с.
4. Голянич М.І. Мовний портрет села Тюдів. Словник у 2-х т. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Т. I. А–М. 1000 с.
5. Громик Ю.В. Фразеологізми середньоподільської говірки села Липне Ківерцівського району Волинської області. *Волинь–Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2002. Вип. 8. С. 152–170.
6. ГСЛ – Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш. Львів, 2013. 668 с.
7. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика). Ужгород, 1993. Ч. III. 464 с.
8. Добролюба Г.М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: Видавництво «Волинь», 2010. 404 с.
9. Доленко М.Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля. *Українське мовознавство*. 1975а. Вип. 3. С. 102–107.
10. Доленко М.Т. Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья. *Вопросы фразеологии*. Тр. Сам ГУ, 1975. Самарканд, 1975б. Вып. 272. №8. С. 131–161.
11. Коваленко Н.Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам’янець-Подільський, 2019. 412 с.
12. Лавер В.И. Русско-украинско-белорусские лексические варианты диалектных фразем. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу*: тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). Москва, 1973. С. 134–136.
13. Лесюк М.П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-

На позначення примушування когось-небудь забути щось або когось виявлено фразеологізми в лемківських говірках: *з душы и серця вырвати* ‘примушувати когось-небудь забути щось або когось’ [Ступінська, Битківська 2013, с. 44]. *виверчи з голови (і серце)* [Романюк 2002, с. 65].

Висновки. Отже, спостережено, що лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людиною процесів забування, про місце зберігання здобутої інформації, її втрату фіксують фразеологізми з образним конкретизатором *голова*. Частовживаними компонентами аналізованих семантичних рядів є іменники *розум, тямка, пам’ять*, дієслова *вилетіло, відбило, вишибло, викинути, збутися, загубити* та ін., що створюють образне уявлення про явище забування якоїсь інформації.

Запропонований аналіз уживання фразеологічних одиниць попередній, він може доповнюватися із залученням нових записів, проте зафіксовані матеріали підтверджують, що в живому мовленні виявляються всі комунікативні та функціональні можливості фразем як виразників мислетворчих процесів, станів та почуттів людини.

Перспектива дослідження полягає в продовженні просторово-значеннєвого аналізу фразеологізмів та їхніх компонентів із залученням нових свідчень діалектології, етнолінгвістики, ареалогії. Актуальним залишається залучення до описів фразеологізмів великих текстів діалектного мовлення, де найповніше розкриваються відтінки значень фразеологізмів, їх поширення та варіювання, інші системні зв’язки.

Франківськ: Нова Зоря, 2008. 328 с.

14. Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках. Луганськ, 2004. 193 с.

15. ЛЛПЖ – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів, 2009. 672 с.

16. Мацюк З.С. Що сільце, то нове слівце: Словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

17. Романюк Н.В. Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2002. 232 с.

18. Сагаровський А.А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2015. 228 с.

19. Степанов О.М., Фицула М.М. Основи психології і педагогіки. Навчальний посібник. 2-ге видання. Київ: Академвидав, 2006. 520 с.

20. Ступінська Г.Ф. Фразеологія лемківського говору української мови: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Тернопіль, 2000. 198 с.

21. Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 464 с.

22. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 6-е вид. Луганськ, 2013. 552 с.

23. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. 528 с. Кн. 2. С. 529-980.

24. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.

References

1. Arkushyn H.L. (2003) Skazav, yak dva zviazav [He said he connected the two]: Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni. Liublin–Lutsk. 178 s. [in Ukrainian].

2. Arkushyn H.L. (2000) Slovyk zakhidnopoliskykh hovirok [Dictionary of Western Polish dialects]: u 2-kh t. Lutsk: Red.-vyd. vidd. “Vezha” Volyn. derzh. kn-tu im. Lesi Ukrainky. T. 1. 354 s.; T. 2. 458 s. [in Ukrainian].

3. Varkhol N.D., Ivchenko A.I. (1990) Frazeolohichni slovyk lemkyvskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny [Phraseological dictionary of Lemko dialects of Eastern Slovakia]. Bratislava. 160 s. [in Ukrainian].

4. Holianych M.I. (2018) Movnyi portret sela Tiudiv [Linguistic portrait of the village of Tudiv]. Slovyk u 2-kh t. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. T. I. A–M. 1000 s. [in Ukrainian].

5. Hromyk Yu.V. (2002) Frazeolohizmy serednopoliskoi hovirky sela Lypne Kivertsivskoho raionu Volynskoi oblasti [Phraseologisms of the Middle Polish dialect of the village of Lypne, Kivertsy district, Volyn region]. *Volyn–Zhytomyrshchyna. Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnykh problem. Zhytomyr. Vyp. 8. S. 152–170* [in Ukrainian].

6. HSL – Hutsulski svity. Leksykon [Hutsul worlds. Lexicon] (2013) / N. Khobzei, T. Yastremska, O. Simovych, H. Dydyk-Meush. Lviv. 668 s. [in Ukrainian].

7. Dzendzelivskiy Yo.O. (1993) Lihvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi obl. Ukrainy (leksyka) [Linguistic Atlas of Ukrainian Folk Dialects of the Transcarpathian Region Of Ukraine (vocabulary)]. Uzhhorod. Ch. III. 464 s. [in Ukrainian]

8. Dobroliozha H.M. (2010) Frazeolohichni slovyk hovirok Zhytomyrshchyny [Phraseological dictionary of dialects of Zhytomyr region]. Zhytomyr: Vydavnytstvo «Volyn». 404 s. [in Ukrainian].

9. Dolenko M.T. (1975a) Iz sposterezhen nad dialektnoi frazeolohiieiu Podillia [From observations on the dialect phraseology of Podillya]. *Ukrainske movoznavstvo. Vyp. 3. S. 102-107* [in Ukrainian].

10. Dolenko M.T. (1975b) Materialy dlya slovaria dialektnykh frazeolohizmiv Podolya [Materials for the dictionary of dialect phraseology of Podolya]. *Voprosy frazeolohyy: Tr. Sam HU. Samarkand. Vyp. 272. №8. S. 131–161* [in Russian].

11. Kovalenko N.D. (2019) Frazeolohichni slovyk podilskykh i sumizhnykh hovirok [Phraseological dictionary of Podillia and related dialects]. Kamianets-Podilskiy. 412 s. [in Ukrainian].

12. Laver V.Y. (1973) Russko-ukrainsko-beloruskie leksicheskie varianty dialektnykh frazem [Russian-Ukrainian-Belarusian lexical variants of dialect phrases]. *Soveshchanye po obshch斯拉vianskomu linyhvystrycheskomu atlasu: tezysy dokladov* (Uzhhorod, 25–28 sentiabria). Moskva. S. 134–136 [in Russian].

13. Lesiuk M.P. (2008) Movnyi svit suchasnoho halytskoho sela (Kovalivka, Kolomyia district). Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 328 s. [in Ukrainian].

14. Liesnova V.V. (2004) Nominatsiia rys liudyny v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh [Nomination of human traits in Ukrainian East Slobozian dialects]. Luhansk. 193 s. [in Ukrainian].

15. LLPZh – Leksykon lvivskiy: povazhno i na zhart [Lexicon of Lviv: seriously and jokingly] (2009) / N. Khobzei, O. Simovych, T. Yastremska, H. Dydyk-Meush. Lviv. 672 s. [in Ukrainian].

16. Matsiuk Z.S. (2013) Shcho siltse, to nove slivtse [What is a village is a new word]: Slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia. Lutsk: Vezha-Druk. 476 s. [in Ukrainian].
17. Romaniuk N.V. (2002) Frazeolohiia verkhnonaddnistrianskykh hovirok nyzhnoi techii richky Bystrytsi [Phraseology of the Upper Transnistrian dialects of the lower reaches of the Bystritsa River]: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01. Zaporizhzhia. 232 s. [in Ukrainian].
18. Saharovskiy A.A. (2015) Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny) [Materials for the phraseological dictionary of Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region)]. Kharkiv. 228 s. [in Ukrainian].
19. Stepanov O.M., Fitsula M.M. (2006) Osnovy psykholohii i pedahohiky [Fundamentals of psychology and pedagogy]. Navchalnyi posibnyk. 2-he vydannia. Kyiv: Akademydav. 520 s. [in Ukrainian].
20. Stupinska H.F. (2000) Frazeolohiia lemktivskoho hovoru ukrainskoi movy [Phraseology of the Lemko dialect of the Ukrainian language]: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: 10.02.01. Ternopil. 198 s. [in Ukrainian].
21. Stupinska H.F., Bytkivska Ya.V. Frazeolohichni slovnyk lemktivskykh hovirok [Phraseological dictionary of Lemko dialects]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2013. 464 s. [in Ukrainian].
22. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2013) Frazeolohichni slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu [Phraseological dictionary of East Slobozhanshchyna and steppe dialects of Donbass]: 6-e vyd. Luhansk. 552 s. [in Ukrainian].
23. FSUM – Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language] / uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka, 1999. Kn. 1. 528 s. Kn. 2. S. 529-980 [in Ukrainian].
24. Chabanenko V.A. (2001) Frazeolohichni slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnpianshchyny [Phraseological dictionary of dialects of the Lower Dnieper region]. Zaporizhzhia. 201 s. [in Ukrainian].

NOMINATIONS OF MEMORY PROCESSES BY MEANS OF DIALECT PHRASEOLOGY: *ZABUTY, ZABUVATY (ЗАБУТИ, ЗАБУВАТИ)*

Abstract. The topicality of the theme of a research on the analysis of phraseological units to denote the processes of thinking is related to the need to study the peculiarities of human memory, its varieties, characteristics, emotional assessments, actualized in modern Ukrainian dialect speech.

In the article the possibilities of phraseological units in the realization of understanding and evaluation of human memory processes by native speakers are described; the bases of imagery and metaphorical meanings of phraseological units to denote the processes of ‘забути’ (‘to have forgotten’), ‘забувати’ (‘to forget’), ‘заставити забути’ (‘to make forget’), etc. are defined with the help of semantic and psycholinguistic analyzes, as well as their territorial distribution. The territorial phraseological dictionaries and published texts of dialectal speech from different areas of Ukraine served as the research material, as well as author’s records of texts of coherent speech from Podillian and related dialects. Lexicographic works from different areas of the Ukrainian language functioning make it possible to study the local peculiarities of phraseological units and their components, in particular in time and space.

Fixed expressions to denote the processes of ‘забути’ (‘to have forgotten’), ‘забувати’ (‘to forget’), ‘заставити забути’ (‘to make forget’), are characterized by figurativeness and emotionality, anthropomorphic peculiarities, which are manifested through somatisms (head, heart, brain), nominations of household items (bag, broom, colander, hammer, wedge, rivet), zoonyms (chicken, calf), etc.

Lexicographic and psycholinguistic reflection of a human’s understanding of the processes of forgetting, the place of storage of the received information or its loss have been defined, so coherent texts and regional dictionaries record phraseology with a figurative specifier *голова* (*head*). Frequently used components of the analyzed semantic series are the nouns *розум* (*mind*), *тямка* (*understanding*), *пам’ять* (*memory*), verbs *вилетіло*, *відбило*, *вишибло*, *викинути*, *збутися*, *загубити* etc., which create a figurative idea of the phenomenon of forgetting some kind of information.

The suggested analysis of the usage of phraseological units is preliminary, it can be supplemented with new records, but the recorded material confirms that live speech reveals all the communicative and functional capabilities of phrasemes as expressions of thought processes, states and feelings of a human.

Keywords: dialect, phraseological unit, memory processes, to have forgotten, to forget.

© Коваленко Н., 2022 р.

Наталія Коваленко – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам’янець-Подільський, Україна; ndm.kovalenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>

Natalia Kovalenko – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Ohiienko Kamianets-Podilskyi National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine; ndm.kovalenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7810-1982>